

ARTICLE INDEX

SR. N O.	TITLE OF PAPER	Title of the AUTHOR/ S	DEPARTM ENT OF THE TEACHER	NAME OF JOURNAL	Calendar year of publicati on	ISSN NUMB ER	LINK TO WEBSI GHT	PAGE NO.
1	SOCIAL RESEARCH & SOCIAL DEVELOPMENT – GENERAL VIEW	DR. P.M. SONDARV A	SOCIOLO GY	AYUDH INTERNATIONAL PEER REVIEWED JOURNAL	FEB-2023	2321-2160		1-5
2	ANCIENT CULTURE GLIMPS	DR. SACHIN J. PITHADIY A	SOCIOLO GY	GSS GUJARAT SOCIOLOGICA L SOCIETY	JAN-2023	-		6-10
3	RECONSTRUCTIO N OF THE PAST IN THE WORKS OF QURRATULAIN HYDER	DR. PANKAJ B. SOLANKI	ENGLISH	TOWARDS EXCELLENCE: UGCHUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE GUJARAT UNIVERSITY	DECEMB ER 2022	0974-035X		11-15
4	MOOCS LEARNING: THE KEY ROLE IN THE 21ST CENTURY OF TECHNOLOGICAL ERA	SHRI NITIN J. GAJERA	LIBRARIA N	SORATH E-JOURNAL PEER REVIEWED JOURNAL	Nov-24	2457-0109		16-23
5	ज्ञान रंजन की कहानियों में मध्यवर्गीय समाज का यथार्थ चित्रण	डॉ. संजय एल. बंधिया	हिंदी	SORATH E-JOURNAL	SEP-2022	2457-0109		24-28
6	ANCIENT INDIAN EDUCATION SYSTEM	DR. AJAY L. JOSHI	SANSKRI T	SORATH SUDHA	JULY 2022	2394-5648		29-34
7	HUMAN LIFE COVID-19	DR. P.M. SONDARV A	SOCIOLO GY	AYUDH INTERNATIONAL PEER REVIEWED JOURNAL	JAN-2022	2321-2160		35-39

8	COVID-19 AND CHANGING WAY OF LIFE	DR. SACHIN J. PITHADIYA	SOCIOLOGY	AYUDH INTERNATIONAL PEER REVIEWED JOURNAL	JAN-2022	2321-2160		40-47
9	ART, HISTORY, LANGUAGE, AND PHILOSOPHY IN THE WORKS OF QURRATULAIN HYDER	DR. PANKAJ B. SOLANKI	ENGLISH	JETIR: JOURNAL OF EMERGING TECHNOLOGIES AND INNOVATIVE RESEARCH	JANUARY 2022	2349-5162		48-51
10	SOCIO-PSYCHOLOGICAL EXPLORATION OF FEMALE CHARACTERS IN THE WORKS OF QURRATULAIN HYDER	DR. PANKAJ B. SOLANKI	ENGLISH	RESEARCH MATRIX: PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL	DECEMBER 2021	2321-7073		52-60
11	REFLECTION OF FEMININE SENSIBILITY IN THE WORKS OF QURRATULAIN HYDER	DR. PANKAJ B. SOLANKI	ENGLISH	SOHAM: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY PEERREVIEWED RESEARCH JOURNAL	DECEMBER 2021	2350-0697		61-67
12	PAKIKRAMA OF GIRNAR	Dr. VISHVAJI T A. KAVA	HISTORY	SURBHI	DEC-2021	2349-4557		68-76
13	JAIN DERASAR OF GIRNAR	Dr. VISHVAJI T A. KAVA	HISTORY	AYUDH	NOVEMBER 2021	2321-2160		77-87
14	EMERGENCE OF RASA IN SHAKESPEARE'S THE MERCHANT OF VENICE	DR. P.V. GURNANI	ENGLISH	RESEARCH MATRIX	2020	2321-7073		88-97
15	अकेली कहानी की सोमाबुआ	डॉ. संजय एल. बंधिया	हिंदी	SORATH E-JOURNAL	FEB-2020	2457-0109		98-101
16	DIASPORIC CONSCIOUSNESS OF ANITA DESAI IN BAUMGARTNER'S BOMBAY	DR. PANKAJ B. SOLANKI	ENGLISH	AYUDH INTERNATIONAL	SEPTEMBER 2019	2321-2160		102-109
17	THE MEASUREMENT OF CREATIVITY IN EDUCATION	DR. SAROJ A. NARIGRA	PSYCHOLOGY	AYUDH PUBLICATION	SEPTEMBER 2019	2321-2160		110-115
18	THE VILLAGE LIFE IN THE BEST STORY OF UMASHANKAR JOSHI	DR. SAROJ A. NARIGRA	PSYCHOLOGY	SURBHI	SEPTEMBER 2019	2349-4557		116-120

19	ELEMENT OF ABSURDITY, PERPLEXITY AND THE CONSTANT STRUGGLE BETWEEN ILLUSION AND REALITY IN LUIGI PIRANDELLO'S SIC CHARACTER SIN SEARCH OF AN AUTHOR	DR. PANKAJ B. SOLANKI	ENGLISH	LANGLIT : AN INTERNATIONAL PEERREVIEWED OPEN ACCESS JOURNAL,	AUGUST 2019	2349-5189		121-124
20	THE CONTRIBUTION OF SAHJANAND SWAMI IN SOCIAL REFORMATION	DR. SAROJ A. NARIGRA	PSYCHOLOGY	AYUDH PUBLICATION	JULY-2019	2321-2160		125-130
21	A STUDY ON THE BASIS OF THE OPINIONS OF THE PARENTS ON STUDENTS' QUESTIONS	DR. SAROJ A. NARIGRA	PSYCHOLOGY	RESEARCH MATRIX	MAR-2019	2321-7073		131-138
22	तनाव के उद्भव स्थान	DR. SAROJ A. NARIGRA	PSYCHOLOGY	AYUDH PUBLICATION	NOVEMBER 2018	2321-2160		139-143
23	WORKING WOMEN'S PROBLEM IN INDIA	DR. SAROJ A. NARIGRA	PSYCHOLOGY	SURBHI	OCTO-2018	2349-4557		144-149
24	जनवादी कवि नागार्जुन	डॉ. संजय एल. बंधिया	हिंदी	SORATH E-JOURNAL	2018	2457-0109	http://gacv.co.in/e-journal.php	150-154
25	जायसी के पद्मावत में प्रेम साधना	डॉ. संजय एल. बंधिया	हिंदी	AYUDH	2018	2321-2160		155-159
26	THE EMERGENCE OF UPPER MIDDLE CLASS AND THE CLASS CONFLICT IN THE PLAY 9 JAKHOO HILL BY GURCHARANDAS	DR. PANKAJ B. SOLANKI	ENGLISH	LANGLIT : AN INTERNATIONAL PEERREVIEWED OPEN ACCESS JOURNAL,	MAY 2018	2349-5189		160-162

Principal
Govt. Arts College
Bhawan, Dist. Junagadh.

International Peer-Reviewed Referred Journal

Ayudh

Impact Factor : 4.9

ISSN - 2321 : 2160

Vol-10

Special Issue

February - 2023

A Special Issue on Conference Proceedings

Research & Research Methodology

Organized by
Bhaubaddin Govt. Arts College – Junagadh &
Dharmendrasinhji Arts College – Rajkot
In Collaboration with
Ayudh Publication – Bhavnagar

Held on 11th February, 2023

Guest Editors

Dr. Arunendrasinh Rathod
Dr. Bhavesh Kachhadiya

Dr. P. V. Barasia
Dr. Jiten Parmar

Ayudh

International Peer-Reviewed Refereed Journal

Special Issue

Volume-10

February-2023

**Bahauddin Govt. Arts College – Junagadh
&**

Dharmendrasinhji Arts College – Rajkot

in Collaboration with
Ayudh Publication – Bhavnagar

Jointly Organized

**One Day International Conference
on**

**Research & Research Methodology
on**

11th February, 2023, Saturday

INDEX

1.	ANALYTICAL METHODS OF RESEARCH IN PSYCHOLOGY Dr Jatin P. Bhal.....	1
2.	ઐતિહાસિક સંશોધન પદ્ધતિ : ગુજરાતી સાહિત્યના સંદર્ભે ડૉ. જયશ્રી એસ. પટેલ.....	13
3.	સંસ્કૃતમાં સંશોધન પદ્ધતિ Jigishaben Marutisinh Parmar.....	17
4.	Self-esteem and Self - sufficiency of women in Anita Nair's novels Kajalben Chanabhai Varagia.....	21
5.	A study of usefulness of primary data collection method Dr. Kalpesh Pareshbhai Gandhi.....	28
6.	સામાજિક વિજ્ઞાન કે ઇતિહાસ મેં અનુસંધાન પદ્ધતિ ડૉ. કાલુભાઈ જી સરવૈયા.....	32
7.	A Comparative Study of Aggression in Players and Non-Players Dr. Kartikkumar C. Joshi.....	35
8.	A Study of Awareness among Youth about Digital India Initiative Ms. Krupa Chauhan.....	37
9.	A Theoretical based Research Analysis of New Education Policy 2020 of India Dr. Lalitkumar Rajanikant Chauhan.....	41
10.	રિસર્ચ મેથડોલોજી ઈન સોસ્યોલોજી ડૉ. મહેશ એસ. ગઢિયા.....	48
11.	ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓની સિદ્ધિની પ્રેરણા આને શૈક્ષણિક મનોભારનો અભ્યાસ મેઘનાબેન જનકભાઈ પારૈયા & ડૉ. શારદાબેન વિરાણી.....	51
12.	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 હેઠળની યોજનાનો અભ્યાસ Dr. Mukeshbhai N Tandel.....	58
13.	A Study on Awareness about National Education policy- 2020 among college students w.r.t Rajkot city Ms. Neha P Rawal.....	61
14.	નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ-૨૦૨૦ એક સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ Nitaba R. Jadeja.....	66
15.	'સામાજિક સંશોધનો અને સામાજિક વિકાસ;- એક સમગ્રલક્ષી દૃષ્ટિકોણ ડૉ. પંકજ એમ. સોદરવા.....	69
16.	Applications of Research Methodology in various domains of Knowledge Dr. Kamla Bhakuni & Dr. Kiran Kumar Pant.....	72
17.	A Study on Financial Position of Cipla Limited and Lupin Limited through Modern Tool Economic Value Added Priya J. Chauhan.....	78

‘સામાજિક સંશોધનો અને સામાજિક વિકાસ;’- એક સમગ્રલક્ષી દૃષ્ટિકોણ

ડૉ. પંકજ એમ. સોંદરવા
અધ્યક્ષ, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ
સરકારી વિનયન કોલેજ, ભેસાણા

સામાજિક સંશોધનોનો સામાજિક વિકાસ સાથે ગાઢ સંબંધ છે. કોઈપણ પ્રકારના વિકાસ માટે સંશોધનની અનિવાર્યતાને સ્વીકારવી પડે, કારણ કે વિકાસ કરવા માટે આયોજન જરૂરી છે જે સંશોધનો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે આપણે સંશોધન અને વિકાસની વાત કરતા હોઈએ ત્યારે વિજ્ઞાનની વાત કરવી ધટે. કેમ કે વિજ્ઞાન એટલે “વિશિષ્ટ પ્રકારનું જ્ઞાન” કે “નવું જ્ઞાન મેળવવાની પદ્ધતિ” અને સંશોધન એ વિજ્ઞાન તરફ અભિમુખ થયેલું ગણાય કારણ કે સંશોધનમાં પણ નવું જ્ઞાન કે માહિતી મેળવવામાં આવે છે. જુની હકીકતોને તપાસવામાં આવે છે. સંશોધન એ વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરતી એક પ્રક્રિયા છે. પ્રવર્તમાન સમયમાં કેટલાક વિજ્ઞાનો જેવા કે ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, શરીરવિજ્ઞાન અને સમાજવિજ્ઞાન વગેરેનો વ્યાપ વધ્યો છે. અને આ વિજ્ઞાનોમાં થયેલ સંશોધનોને કારણે આપણે વિકાસ કરી શક્યા. જેમ કે અવકાશી સંશોધનો ને લીધે માનવી ચંદ્ર ઉપર પગ મુકી શક્યો છે તો બીજી તરફ કૃષિ ક્ષેત્રમાં થયેલ ક્રાંતિ પાછળ સંશોધનોએ જ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. પ્રસ્તુત લેખમાં સામાજિક વિજ્ઞાનો, તેમાં થતા સંશોધનો, અને તે સંશોધનોએ સામાજિક વિકાસમાં ભજવેલ ભૂમિકા વગેરે બાબતોને આવરી લીધી છે. આગળ ઉપર આપણે વિજ્ઞાનની કેટલીક પારખાઓ જોઈ. પરંતુ તેની સાથે સામાજિક સંશોધન એટલે શું? તે સમજવું ધટે.

સામાજિક સંશોધન:

અહીં સામાજિક સંશોધન એટલે શું? એ પહેલા સમજીએ તો જુદા જુદા સમાજ વૈજ્ઞાનિકોએ તેની વ્યાખ્યા જુદી જુદી આપી છે. ઈમિલ પોલિન વી યંગ જણાવે છે કે “સામાજિક સંશોધન એ વૈજ્ઞાનિક સાદાસ છે જે મુજબ નવી હકીકતો મેળવવાનું જૂની હકીકતો પાછાંવળીને તેમજ હકીકતો વચ્ચેના કાર્યકારણના સંબંધો તપાસવાનું કાર્ય સંશોધનમાં કરવામાં આવે છે. તેમજ માનવ વર્તનનો વિકસનીય અને ધર્માર્થ અભ્યાસ કરવાનું સુગમ બનાવતા નવા વૈજ્ઞાનિક ઉપકરણો ખ્યાલો અને સિદ્ધાંતો વિકસાવવાના પ્રયત્નો કરાવે છે”

કેલિજર સામાજિક સંશોધનની વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે “Systematic, controlled, empirical and critical investigation of hypothetical propositions about the presumed relation among natural phenomenon”

રેડમેન અને ધોરીના મત મુજબ “નવું જ્ઞાન મેળવવાનો પદ્ધતિસરનો પ્રયાસ એટલે સંશોધન.”

The Encyclopedia of Social sciences, defined research as “The manipulation of generalizing, extending, correcting or verifying knowledge.....”

જહોગના મત મુજબ સંશોધનોનો હેતુ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના ઉપયોગ દ્વારા પ્રશ્નોના ઉત્તરો શોધવાનો છે. જે પ્રશ્નો સાદાથી માંડીને જટીલ સ્વરૂપના હોઈ શકે.

આમ, જુદા-જુદા સમાજ વૈજ્ઞાનિકોએ સામાજિક સંશોધનની જુદી જુદી વ્યાખ્યા આપી છે. સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં મુખ્ય બે સંશોધન પદ્ધતિ દ્વારા સંશોધન કરવામાં આવે છે ૧) સંખ્યાત્મક પદ્ધતિ, ૨) ગુણાત્મક પદ્ધતિ. સમાજશાસ્ત્રમાં મુખ્યત્વે સંખ્યાત્મક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેમાં સંશોધન આંકડાશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ગુણાત્મક સંશોધનમાં વ્યક્તિ, સમુહ કે સમુદાય લોકોના ગતિ-અણગતિ, માન્યતાઓ, વ્યક્તિગત ઇતિહાસ વગેરે બાબતો ઉપર ભાર મુકવામાં આવે છે. જેમ જેમ સંશોધનો થતા ગયા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઉપલબ્ધ થતા જ્ઞાનને ચકાસતા ગયા અને નવા જ્ઞાન તરફ આગેકૂચ કરતા ગયા તેમ તેમ સંશોધનોનો વિકાસ થતો ગયો કેમ કે, જ્ઞાનનો સંચય થતા વિજ્ઞાન સંચયાત્મક બન્યું. તેનાથી ઊલ્ટુ એમ પણ કહી શકાય કે વિજ્ઞાનનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ સંશોધનક્ષેત્ર પણ વિકસતું ગયું. કેમ કે, જેમ જેમ લોકોમાં વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનની સમજ વિકસી તેમ તેનું મહત્વ વધ્યું અને સંશોધનની જરૂરીયાત સ્વીકારાઈ. આમ, સંશોધન અને વિજ્ઞાન એક બિજાને પરસ્પરાશ્રિત છે જેમ કે, સમાજમાં

AYUDH PUBLICATION

Publication of Books with ISBN

AYUDH JOURNAL (2321 : 2160)

SURABHI JOURNAL (2349 : 4557)

आज़ादी का अमृत महोत्सव

Editor-in-Chief

Mr. Rohit Parmar

Email : ayudh2020@gmail.com

www.ayudhpublication.com

9428343635, 9106942482

શ્રી ર.ફ.દાબુ કેળવણી મંડળ
સંચાલિત

શ્રીમતી આર.પી.ચૌહાણ આર્ટ્સ અને
શ્રીમતી જે.કે.શાહ અને
શ્રી કે.ડી.શાહ કૉમર્સ કૉલેજ

વ્યારા - ૩૯૪ ૬૫૦, જિ.તાપી.

આદિસંસ્કૃતિ - એક મલક

ગુજરાત સમાજશાસ્ત્ર પરિષદનું ૨૮મું અધિવેશન
તારીખ : ૨૯ અને ૩૦ જાન્યુઆરી, ૨૦૨૩
સારાંશ

આચાર્ય
ડૉ. એચ. વાય ખરવાસિયા
આર્ટ્સ કોમર્સ કૉલેજ, વ્યારા.

સંશોધક :
પ્રા. ભાવના બેન્દ્રે
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

આદિસંસ્કૃતિ - એક ઝલક

ગુજરાત સમાજશાસ્ત્ર પરિષદનું ૨૮મું અધિવેશન
તારીખ : ૨૯ અને ૩૦ જાન્યુઆરી, ૨૦૨૩

: પ્રસ્તુત કર્તા :

પ્રા. પરબત પરમાર
પ્રમુખશ્રી
ગુજરાત સમાજશાસ્ત્ર પરિષદ

પ્રા. ભાવના બેન્દ્રે
સંયોજક અને અધ્યક્ષ - સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

પ્રિ. ડૉ. એચ. વાચ ખરવાસિયા
આચાર્ય
આર્ટ્સ કોમર્સ કોલેજ, વ્યારા.

આવૃત્તિ :
પ્રથમ - જાન્યુઆરી ૨૦૨૩, પ્રત : ૧૫૦

સાજસજજા :
પ્રા. ભાવના કે. બેન્દ્રે
પ્રા. રજન રાણા
સંગીતાબેન પવાર

ગુજરાત સમાજશાસ્ત્ર પરિષદ (GSS)
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
email : gujsoso@gmail.com
Website : http://gujsoso.org/

નામ : ડો.સચિન જી. પીઠડીયા
આ.સી પ્રોફેસર ,G.E.S Class 2,

કોલેજ નું નામ : સરકારી વિનયન કોલેજ,ભેંસાણ.

વિષય : શિક્ષણમાં કૃત્રિમ બુદ્ધિની ઉપયોગીતા

પેનલ : ઓપન

મો : 9086969394

ઈ મેલ : sachinjpithadiya@gmail.com

સરનામું : જી.જુનાગઢ તાલુકો માંગરોળ
ગૌરવ કોમ્પ્લેક્સ બીજા માળે ,
ટાવર રોડ ,માંગરોળ- 362224

શિક્ષણમાં કૃત્રિમ બુદ્ધિની ઉપયોગીતા ડો.સચિન જી. પીઠડીયા

NET,G.SET,M.Phil,Ph.D,

આ.સી પ્રોફેસર ,G.E.S Class 2,

સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ,

સરકારી વિનયન કોલેજ,ભેંસાણ.

મહામારીએ ઓનલાઈન શિક્ષણના મહત્ત્વ અને જરૂરિયાત પર ભાર મૂક્યો છે. આમ, શિક્ષણનું એક વર્ણસંકર મોડલ, જેમાં ઓફલાઈન અને ઓનલાઈન વર્ગોનો સમાવેશ થાય છે તે હવે ભારતમાં એક નવું વલણ બની ગયું છે. યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ મિશન (યુજીસી)એ આધુનિક શિક્ષણ તકનીકોના ઉપયોગની ભલામણ કરી છે, જેમાં હાઈબ્રિડ પ્રકારનો સમાવેશ થાય છે. AI ભારતની શિક્ષણ પ્રણાલીમાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી રહ્યું છે.

AI કૃત્રિમ બુદ્ધિ ની ઉપયોગીતા

AI ધ્યેય જટિલ સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટે માણસો જેવી સ્માર્ટ કમ્પ્યુટર પ્રણાલી બનાવવાનો છે. આ તકનીકને શિક્ષણ પ્રણાલીમાં પણ લાગુ કરી શકાય તેમ છે. AI અને મશીન લર્નિંગનો ઉપયોગ માનવ પ્રદત્તોની ન્યૂનતમ જરૂરિયાતો સાથે કામની ગુણવત્તા અને ઝડપ વધારવા માટે થાય છે. તે પુનરાવર્તિત અને એકવિધ કાર્યો કરવા માટે સૌથી યોગ્ય છે. આજકાલ શૈક્ષણિક ક્ષેત્રને લગતા ઘણા પ્રશ્નોના જવાબ AI ક્ષમતાઓ જેવી કે ગૂગલ આસિસ્ટન્ટ, એલેક્સા, સીરી સાથે વર્ચ્યુઅલ સહાય દ્વારા આપવામાં આવે છે. આપણી શિક્ષણ પ્રણાલીને સારી ગુણવત્તા અને વિશાળ ભૌગોલિક ક્ષેત્રને આવરી લેવાની જરૂર છે.

AI કૃત્રિમ બુદ્ધિની શિક્ષણમાં ઉપયોગીતા

AI અપનાવવા માટે તેનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર છે. નવી શિક્ષણનીતિ (NEP)નો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને શિક્ષણની તમામ પદ્ધતિઓનો સમાવેશ કરીને અમલ કરવામાં આવ્યો છે. **AI** તકનીકો ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ ક્ષેત્રે રહેલી ખામીઓ ઘટાડી શકે છે અને તેથી જ **AI** યોગ્ય મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. **AI** કમ્પ્યુટર અથવા કમ્પ્યુટર સક્ષમ પ્રણાલીની ક્ષમતાનો ઉપયોગ માહિતી પર પ્રક્રિયા કરવા માટે કરે છે અને સમસ્યાને ઉકેલવા તથા નિર્ણય લેવા માટે માનવ/તર્કસંગત વર્તન જેવાં પરિણામો ઉત્પન્ન કરે છે. મશીન લર્નિંગ એ **AI**નો પેટા વિભાગ છે.

AI અલગ અલગ માધ્યમો છે જેમાં ૧.રોબોટ શિક્ષકો જેમાં **AI** તકનીકનો ઉપયોગ શિક્ષણમાં ધુમનોઈડ રોબોટ-શિક્ષકોની મદદથી થઈ શકે છે., જે માનવ શિક્ષકોને વિદ્યાર્થીઓ સુધી તેમનાં પ્રવચનો પહોંચાડવામાં મદદ કરી શકે છે. રોબોટ-શિક્ષકો **AI** ઉપયોગ કરીને શિક્ષણને વધારે રસપ્રદ બનાવી શકે છે. વિવિધ શાળાઓમાં **AI**-સક્ષમ રોબોટ-શિક્ષકો વર્ગખંડમાં શિક્ષકોને મદદ કરે છે.૨ વ્યક્તિગત શિક્ષણ: **AI** સોફ્ટવેર આધારિત પ્રોગ્રામ દરેક વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનના અંતર, પસંદગીઓ અને શીખવાની ક્ષમતાનું વિશ્લેષણ કરી શકે છે. તદાનુસાર તેઓ દરેક વિદ્યાર્થી માટે લવચીક શિક્ષણ પદ્ધતિને વ્યક્તિગત કરી શકે છે.૩ માર્ગદર્શન કરનાર (ટ્યુટરિંગ): **AI** વિદ્યાર્થીઓને ટ્યુટર કરવામાં અને વર્ગખંડ બહાર વિદ્યાર્થીઓની શંકા દૂર કરવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે, રોબોટ અને અન્ય **AI** સક્ષમ સાધનો વિદ્યાર્થીઓને તેમની વધારાની સમસ્યાઓ અથવા પ્રશ્નો ઉકેલવામાં મદદ કરી શકે છે.૪.સ્વયં સંચાલિત ગુણ આપવાની પદ્ધતિ (ગ્રેડિંગ સિસ્ટમ): **AI** સંચાલિત ગ્રેડિંગ

સોફ્ટવેર વિદ્યાર્થીઓના જવાબપત્રોનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે, ભૂતકાળના ડેટા (આંકડા માહિતી)ની મદદથી માનવ શિક્ષકોની ચકાસણી પદ્ધતિની નકલ કરીને મશીન લર્નિંગ તકનીકોનો ઉપયોગ કરે છે. તે વ્યક્તિલક્ષી પેપર્સમાં માનવ શિક્ષકોની પ્રશ્નપાત્રી મૂલ્યાંકન પદ્ધતિને દૂર કરવામાં મદદ કરે છે.પસ્માર્ટ સામગ્રીનું સર્જન: **AI** આધારિત સોફ્ટવેર ટૂલ્સ ડિજિટલ પાઠ્યપુસ્તકો, અભ્યાસ માર્ગદર્શિકાઓ, વીડિયો વગેરે દ્વારા સ્માર્ટ સામગ્રીનું સર્જન કરવામાં મદદ કરે છે. **AI** પાઠની સામગ્રી બનાવવા અને અપડેટ કરવામાં, માહિતીને અદ્યતન રાખવામાં અને વિવિધ વિદ્યાર્થીઓ માટે તેને સુલભ બનાવવામાં મદદ કરી શકે છે.૬ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં શિક્ષણ: ભારતમાં ઘણી પ્રાદેશિક ભાષાઓ છે. **NLP** ટૂલ્સમાં **AI** ક્ષમતા હોય છે અને તે સંચારના અવરોધોને તોડી શકે છે. ભાષા અને ભાષાને વિવિધ ભાષાઓમાં અનુવાદિત કરવા માટે ડીપ લર્નિંગ ન્યૂરલ નેટવર્કનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણની સુલભતા અને જ્ઞાનની વહેંચણીને વ્યાપક સ્તરે આપી શકાય છે.

**GUJARAT SOCIOLOGICAL SOCIETY
AND**

**SMT. R. P. CHAUHA ART'S & SMT. J. K. SHAH & SHRI K. D. SHAH COMMERCE COLLEGE, VYARA
JOINTLY ORGANISED 28th GUJARAT SOCIOLOGICAL CONFERENCE
ON 21th CENTURY OF GUJARAT**

This is to Certify that Prof./Dr./Mr./Mrs. Dr. Sachin Jayantilal Pithadiya

Participated / Presented a Paper on શિક્ષણમાં કૃત્રિમ બુદ્ધિની ઉપયોગિતા
તા-૨૯-૩૦ જાન્યુઆરી ૨૦૨૩

**AT THE 28th GUJARAT SOCIOLOGICAL CONFERENCE ORGANISED BY
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY, GUJARAT UNIVERSITY, AHMEDABAD**

Rajendra Jani
President/Vice President
Gujarat Sociological Society

Bhavna K. Bendre
Secretary
Gujarat Sociological Society

Hitendrasinh Kharvasiya
Principal
Art's & Commerce College,
Vyara.

RECONSTRUCTION OF THE PAST IN THE WORKS OF QURRATULAIN HYDER

Dr. Pankajkumar Solanki

Abstract

Writers have always had a fascination for history and employ historical aspects in their works as well, knowingly or unknowingly. They attempt to convey the spirit, manners, and social conditions of their time. And Qurratulain Hyder is not an exception. The majority of her works deal with India and its history. All of Qurratulain Hyder's wonderful works addressed a collection of experiences with a small amount of heartfelt substance. She takes the content from the past and uses it in her novels with imaginative reconstruction. The present paper deals with the reconstruction of the past reflected in Qurratulain Hyder's well-known works like *River of Fire*, *Fireflies in the Mist*, and *My Temples too*. This is a qualitative research work based on the content and textual analysis of selected novels of Hyder. The aim is to enquire into the ways how Hyder has incorporated the process by which she reconstructed or recreated history in her novels.

Key Words: Reconstruction of the past, historiography, time, memories, India, historical imagination

Introduction:

“The key conclusion is that writers place history in the service of the story. The type of story is critical to how history is used in fiction, and the nature of the writer's interest in the story influences the type of the story chosen”

-History and Fiction by Gillian Polack

History is an inevitable part of literature. Writers collect the facts or materials from the past and use them in their content with their imagination. This combination of history and fiction makes a beautiful work of art. Hyder, one of the well-known important writers has mastery in this. Hyder is said to have drawn significantly on history for the material of her fiction, and one can see the importance and coherence of history in her work. Her ability to transform historical narratives and archive records into creative fiction is just astounding. Thus, accordingly in Hyder's fiction, the past is inextricably tied to the present, and history is eternally continuous. She deals with fictional characters placing them in the events that happened in the past. William Ray has rightly said about the novels about the past that,

“Fiction, from being the source of amusement and pleasure, has evolved as an important vehicle for representing contemporary social reality, and even shaping that reality”

Hyder lived through the trauma of the Partition violent clashes witnessed first-hand, but besides her personal experiences of communal hatred and loss, her works demonstrate that she continued to uphold the values of the subcontinent's syncretic Indo-Muslim cultural heritage. Hyder showed a strong preference for experimental and experiential writing. Hyder investigated philosophical ideas, cultural mores, customs, and traditions in language and form that were inventive expansions of the available and accepted, locating her books in history. Her historical consciousness in her works occasionally argues that people should let go of their sense of slavery and embrace modernity. Fictional works can be another strength that aids in the discovery and re-discovery of our history. In a way, she creates a different kind of world which is a fine topic to discuss.

River of Fire:

River of Fire is a transcreation of *Aag Ka Dariya* and her magnum opus, which is a landmark novel that explores the vast sweep of time and history. The story of *River of Fire* runs parallel to Indian history. The novel is episodic in nature. Hyder chooses the selected periods of Indian history for this novel. The novel covers a vast area of Indian history. i.e., from the 4th century B.C.E. to the post-colonial era which is almost 2500 years. Hyder has created a beautiful imaginative world with reconstructed events of the past. Her narrative depicts man not in a 'moment' of history, but in history itself. Man is depicted as a focal figure in indefinite isolation, wandering through various historical periods in search of self-awareness and enlightenment. Hyder follows a man on his quest to comprehend his surroundings. Time, she argues, is destructive and, like sadness, kills but does not die. By the end, all of the characters are burdened with regrets, yet they all want to go on and escape the past. The characters believe they are travelling to the future, but Hyder points out that none of them reaches the shore. Time is stuck indefinitely between two opposing coastlines. She believes in looking to both the past and the future.

River of Fire has four identical stories set on the subcontinent throughout several periods of history: the 4th century B.C., the late 15th and early 16th centuries, the end of the 18th and the entire 19th centuries, and the post-Partition era. The novel's three main characters, Gautam Neelambar, Champak/Champa, and Hari Shankar, who are reincarnated in many ages, and other characters who join them along the way, such as Kamaluddin from the Sultanate period and Cyril from the East India Company period, flow along with the 'river of fire', century after century, birth after birth, creating an enormous canvas of spatiotemporal consciousness. Hyder employs the river as a metaphor for time in this outstanding novel. The passage of time has sped up significantly. Because time never dies, it transforms in a way that is not bound by the life-death cycle.

Fireflies in the Mist:

Qurratulain Hyder's translation of her Urdu book *Aakhir-e-Shab Ke Hamsafar*, *Fireflies in the Mist*, spans East Bengal's history from the period of the nationalist movement against the British to the foundation of East Pakistan and eventually Bangladeshi independence. The shift in tone from the idealism of the first two parts to the bitterness and despair of the third part was the most intriguing aspect of *Fireflies in the Mist*. The first and second parts cover the years 1939 through 1943. Deepali and Rehan are enthusiastic about the future of an independent India because the Quit India campaign is in full swing. Because all Bengalis

share the same culture, Deepali feels that partition is unnecessary. Rehan believes that India would have a socialist government after independence, and Pakistan will be a socialist democracy as well. They both think that independence would provide the oppressed people with a brighter future. However, in Part 3 of the novel, which spans the years after the foundation of the United Nations in 1950.

The majority of the novel takes place in Dacca (now Dhaka, Bangladesh's capital) in the years leading up to and during WWII. The majority of the principal protagonists are young women in their early to mid-twenties, who are of marriageable age but have not yet married, and who live at a time of considerable change. Anti-colonial and pro-independence voices were becoming stronger across India, but Bengal was even more divided than the rest of the nation, with many the Bengalis debating whether their allegiance should be to their Bengali history or their Islamic (or Hindu) background.

Hyder explains the arguments for and against Partition through the dialogue between Deepali and the Nawab, without remarking on which side was correct. The Nawab, we understand, does not seek a separate Pakistan to exclude Hindus, but rather because he believes Indian Muslims have been undervalued and even oppressed. It's also worth noting that, under his vision of Pakistan, Deepali, although being Hindu, would be treated equally as a citizen.

My Temples, Too:

My Temples, Too painted a realistic image of partition and its consequences, primarily in the context of Lucknow in the pre-and post-independence periods. The story of this novel begins with a depiction of a pre-independence Indian province. In the beginning, a young budding poetess named Shohaila Rehaman is introduced, who informs the protagonist Rajkumari Rakshanda Begum about her return from Iran. Dr. Salim, a self-made guy, and army doctor is also introduced as a normal-minded individual. Many colourful personalities from many strata of current life appear in the narrative. The novel's first half takes place in a unified India, while the second half takes place after the partition.

My Temples, Too is a story about Partition that takes into account the nationalist politics that surrounded it as well as the impact that this governmental choice had on ordinary people's lives. The story gives readers a glimpse of India before independence, framed by two opposing nationalist ideologies. Rakshanda and her group, for example, were anti-British and fervently believed in Hindu-Muslim unification. They published essays in their monthly journal, *The New Era*, advocating for liberalism, Hindu-Muslim harmony, and social change, frequently referencing Gandhi and Nehru.

However, there existed another type of nationalism and nationalists who advocated for the foundation of a separate country. They loathed colonial control as much as they despised colonialism, but they did not believe in the coexistence of Muslims and Hindus in India. Instead, they backed the construction of Pakistan as a separate country for Muslims, believing in the Two-Nation Theory. In the story, the characters Syed Ifikhar Ali and Rahmatullah Khan symbolize this nationalist group.

Toward the conclusion of the narrative, community violence in the country reaches terrifying heights, and the novel's characters are directly impacted. When individuals reject the country's centuries-old realities of diversity and peaceful coexistence in favour of politically motivated processes of exclusion, othering, and community distrust, Hyder explains what occurs. In scholastic societies and book reading groups, *My Temples, Too* has yet to achieve

the attention it deserves. Nevertheless, it is an essential literary account of Partition and twentieth-century Indian nationalist sentiments.

Conclusion:

Hyder, using the facts of life as inspiration, incorporates components of reality into imagery events, blurring the line between historical-real and imagery-unreal. She emphasizes the significance of context. The precise historical, geographic, and social factors combine to complete a real or fictitious character. She gets to influence the lives of others while also being influenced by them. In doing so, he becomes practical, integrated, as well as a continuous change of history. Hyder takes us on a rollercoaster journey through history, literature, culture, and geography. It leaves you haunted and mesmerized at the same time. The vivid writing of the writer brings alive the events and characters to an extent that we get attached to them. Besides being a pleasurable read it also offers the opportunity to gain different perspectives on the Indian history of the freedom movement and the wars that followed.

GOVT. ARTS & COMMERCE COLLEGE,
VANTHALI (SORATH)
DIST.-JUNAGADH, STATE- GUJARAT

SORATH: E-Journal

A National Peer Reviewed Refereed E-Journal

Issue-50

Nov.-2022

CHIEF EDITOR & PUBLISHER

DR. RAJESH K. DODIYA

EDITOR

DR.KAPIL P. GHOSIYA

PEER REVIEWED COMMITTEE

Dr. Rajesh K. Dodiya
Associate Professor
Subject: Psychology
Govt. Arts & Comm. College,
Vanthali (sorath), Dist.-
Junagadh
rajeshdodiya2@gmail.com

Dr. Vishal R. Joshi
Associate Professor
Subject: History
BKNM Uni., Junagadh
vishaljosshi74@gmail.com

Dr. Bharat M. Kher
Asst. Professor
Sociology Dept.
Saurashtra Uni. Rajkot
bmkher@gmail.com

Dr. Dipikaben V. Dave
Asst. Professor
Subject: Hindi
Govt. Arts & Comm. College,
Vanthali(sorath), Dist.-Junagadh
dipikadave2@gmail.com

Dr. Mohan R. Balas
Asst. Professor
Subject: Sanskrit
Govt. Arts & Comm. College,
Vanthali(sorath), Dist.-Junagadh
mohanbalas7@gmail.com

Dr. Suresh Bhoye
Associate Professor
Subject: Commerce
JJC Commerce College,
Junagadh
sureshbhoye34@yahoo.com

Dr. Suhas J. Vyas
Associate Professor & H.O.D.
Life Science Dept.
BhaktakaviNarsinh Mehta Uni.
Junagadh
vsuhash.13@gmail.com

Dr. Jaysinh B. Zala
Associate Professor
Sociology Dept.
BhaktakaviNarsinh Mehta Uni.
Junagadh
jaybzala@gmail.com

Dr. Sanjay J. Vainsh
Associate Professor
Subject: Psychology
Mahila Arts & Home
Science College Kodinar
sanjayvainsh@gmail.com

SORATH: E-Journal ISSN 2457-0109
A National Peer Reviewed Refereed E-Journal
ISSUE-50 (Nov.-2022)

TABLE OF CONTENT

NO.	AUTHOR	PAPER TITLE/SUBJECT	PAGE NO.
1	GOHEL AASHITA PRAKASHBHAI	ભારતમાં જન્મદર અને મૃત્યુદર : એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ	1-7
2	MR. NITIN J. GAJERA	MOOCs Learning: the key role in the 21st century of technological era	8-12
3	DR.VINODKUMAR UDESINH PATELIA	ENGLISH, A CHALLENGING LANGUAGE FOR RURAL STUDENTS	13-16
4	JETHVA SAMIRKUMAR PRAVINBHAI	नीतिग्रन्थस्य परिचयः – एकमध्ययनम्	17-22
5	DR.PROF. JAYANTILAL K VASOYA	આત્માનિર્ભર ભારતના અભિયાન નાના પાયાના ઉદ્યોગો અને (એમએસએમઇ) ઉદ્યોગો સાહસિક	23-28
6	DARSHANGIRI G. GOSWAMI	Non-Performing Assets: A Comparative Study of HDFC & SBI Bank in India	29-36
7	DR. KALPESHKUMAR H. SOLANKI	THE NEP-2020 : Its Executional Experiments	37-42
8	DR. GOHIL MUKESHKUMAR HARIBHAI	સૌરાષ્ટ્રનાં અગત્યનાં મ્યુઝિયમોનો એક પરિચય	43-47
9	NEELA S.VAGHELA	"ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાના બદલાવના મુખ્ય સ્ત્રોતો: નોટબંધી અને જીએસટી"	48-52
10	RAVI HASMUKHLAL KHETANI	બારમાં ધોરણના સામાન્ય પ્રવાહના અર્થશાસ્ત્ર વિષયના 'ગરીબી' એકમના અધ્યાપન માટે પાવરપોઇન્ટ પ્રેઝન્ટેશન કાર્યક્રમની સંરચના અને તેની અસરકારકતા	53-60

MOOCs Learning: the key role in the 21st century of technological era

Nitin J. Gajera

Librarian

Government Arts College, Bhesan

Dr. P. V. Guranani

Asst. Professor-English

Government Arts College, Bhesan

Dr. S. L. Bandhiya

Asst. Professor-Hindi

Government Arts College, Bhesan

Abstract: In the 21st century of technological era constantly the use of MOOCs is increasing at a rocket pace and these types of learning methods are needed in the present time. The term MOOCs represents massive or bulk, open or free, online, worldwide, instruction, video, charts, helpful in problem solving etc. The MOOCs are helpful to students in different ways like earning credit, affordable than in-person, skill enhancement, and having no physical boundaries. Although they do not always offer credit but skill-based MOOCs create more opportunities for employment. The main benefits of MOOCs are no physical boundary that's why a remote area/hinterland area benefits, massive enrolment, and cost effective. These types of courses use mixed types of learning resources such as audio, video, chart, text, etc. In short in the MOOCs courses, like-minded learners are gathering in one platform with time and space flexibility.

Keywords: *MOOCs, Massive Open Online Course, Open, Free, OER, Self-placed, eLearning, Online*

What is a MOOC?

MOOCs (Massive Online Open Courses) are free web-based courses for the upliftment of knowledge, enhancement of skills, future development, etc. The ultimate aim of MOOCs is to provide open access to courses - some courses are helpful to traditional courses and some courses are useful to develop skills in different types of content use in this type of courses it may be video, audio, text, image, graphs, charts, etc.

We can see the lots of positive features of MOOCs courses for learners in the above mention image. In MOOCs, anyone can enrol free of charge and learn freely from anywhere but a charge for certificates might be applicable if they want. Students benefited from learning on their own time, determining time, more participation, open content and interaction with other students.

Why MOOCs?

Institute offers: MOOCs plays an important role in today's global era like development in technology, globalization, internet revolution, knowledge development etc. According to study conducted by Fiona M. Hollands the goals of the institutions of higher education for the development of MOOCs courses are extending research and access, create and sustain own brand in market, reducing costs or increasing revenues for improving economics, for the betterment of educational productivity, development and research in teaching and learning, and conducting research on teaching and learning.

Learners Preference: With the development of diverse fields and privatisation of education institutions numbers of new courses are available in today's higher education system. It is difficult to offer all the courses in one institution. At the same time learners would also not be able to attend their interested courses in one institute physically and the institute may not even offer all the available courses. Some time learners are eager to learn specific topics for their interest which is offered by institute with bundle of similar topics, at that time MOOCs play very important role. Likewise learner can attend course at own time, at own place, with the comfortable pace. Such courses are cost effective as well as lot of reading materials is provided digitally. These are some of the major benefits to learners compared to physical classroom education.

How do MOOCs work?

MOOCs courses are online courses which courses access through web based. These courses consist of traditional material made available through online with the below mentioned materials.

Text reading materials are available for the course, which is useful for learners for traditional studies.

SORATH: E-Journal ISSN 2457-0109
A National Peer Reviewed Refereed E-Journal
Issue-50 (Nov-2022)

Recorded video materials are encoded with course materials.

Charts are given for course for the effective explanation and easy to understand.

Interaction with other students via forums, the lecture or chat arrange for interaction with colleague.

Online Examination, in which online assignment task arrange, short answer, descriptive answer, objective question are arrange for evaluation.

Interactive Session is schedule for the problem solving or if any difficulties in any task and try to solve the query.

MOOCs courses are provided by a university/institute which supplies the course material, instructions, and structure. The platform for that type of online course is provided by a medium such as Canvas, Coursera, etc. which provides the technological infrastructure, relative learning resources, course module, and end-user access. (Liu, et al., 2021)

Credentials and MOOC-based degrees

MOOCs based credentials are significantly less costly than traditional course credentials and also provide flexibility in pricing in that case you have to pay as you go with your need. (Wikipedia, 2019)

Free: These courses are completely free. After completion of the courses student have an option for an official certificate if they want certificate users to have to pay for that.

Certificates: Users have to bare the charge of a certificate for every course certificate. (Cheng, 2022)

Micro credential: These types of courses are a series of related courses, these courses designed to help the user to deepen expertise in a specific subject. Typically, they are focused on providing a specific skill or competency.

University credit: University credit courses are accredited by a university/educational institute and scholars are earning the credit for the courses.

Corporate training: These types of MOOCS courses are designed and helpful for the enterprise level.

Benefits of MOOCs

In this technological age, the use of MOOCs has increased by leaps and bounds.

No Physical Boundary: MOOCs are web-based courses, everyone, and everyone accesses any space there is no limitation of space.

Flexible Schedule: Many courses are self-paced, in which students can arrange their schedule. The students are flexible to learn without being time-bound.

Blended Learning: Apart from classroom, students can also use MOOCs as a further additional learning.

Such courses offer admission to everybody: MOOCs are available for everyone who can't attend in-person courses due to financial conditions, due to time, and your area or space. In this type of courses learners can attend from anywhere.

Skill Enhancement: Students can enhance their skills through MOOCs even if the courses are not available at the university. In this situation, students enrol in online MOOCs and learn their skills.

Cost Effective: MOOCs are low-cost or cost-effective than in-person courses.

Drawbacks of MOOCs

Although MOOCs have many advantages, they also have some limitations.

Digital Literacy: For the effective use of MOOCs student must have the digital literacy.

Connectivity: Due to poor network connectivity learners are face difficulty to learn own task.

Lack of Interaction: It may be facing lack of real time communication in MOOCs, and less likely to form relationship with other learners.

Language: Language may be barriers while joining MOOCs.

Students need to be Self-Disciplined: Due to lack of direct guidance, learners do not complete their assignment or pay attention to learning.

Hands-on practice: Many courses needed physical hands-on practical.

Conclusion:

In this technological era the use of MOOCs has increased at a rocket pace and it is also a need of the present time. These types of courses are helpful in this information explosion era in which students can't bare the expense of classes. Moreover, students can earn credit, affordable, open content, etc. are benefits of courses. The course makes students free to learn in their own time and own space. The students can use other reference materials if they needed Students also benefit from a certificate if they need them but it may be charged.

References:

- Anand Shankar Raja, M., & Kallarakal, T. K. (2020). "COVID-19 and students perception about MOOCs" a case of Indian higher educational institutions. *Interactive Technology and Smart Education*, 18(3), 450–474. <https://doi.org/10.1108/itse-07-2020-0106>
- Chai, Wesley and Wigmore Ivy. massive open online course (MOOC) <https://www.techtarget.com/whatis/definition/massively-open-online-course-MOOC>

- Cheng, Y.-M. (2022). How Different Categories of Gamified Stimuli Affect Massive Open Online Courses Continuance Intention and Learning Performance? Mediating Roles of Internal Experiences. *Social Science Computer Review*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/08944393221111928>
- Chhtrapati, D., Chaudhari, S. P., Mevada, D., Bhatt, A., & Trivedi, D. (2021). Research Productivity and Network Visualization on Digital Evidence: A Bibliometric Study. *Science & Technology Libraries*, 1–15. <https://doi.org/10.1080/0194262x.2021.1948486>
- Hollands, Fiona & Devayani Tirthali. "do Institutions Offer MOOCs? Why do Institutions Offer MOOCs?." 2014, pp. 1-19.
- Jout, Nolan. "The Advantages and Disadvantages of MOOCs for Learning." *Infopro Learning Blog*, 22 Feb. 2022, <https://www.infoprolearning.com/blog/advantages-and-disadvantages-of-moocs-massive-open-online-courses-for-learning/>.
- Liu, B., Xing, W., Zeng, Y., & Wu, Y. (2021). Quantifying the Influence of Achievement Emotions for Student Learning in MOOCs. *Journal of Educational Computing Research*, 59(3), 429–452. <https://doi.org/10.1177/0735633120967318>
- Mehta, Neha," What Is MOOC-Based Learning?." *eLearning Industry*. 5 Dec. 2022, <https://elearningindustry.com/moocs-online-learning-game-changer-advantages-disadvantages>
- MOOC poster mathplourde.jpg." *Wikipedia, Wikimedia Foundation*, 4 April 2022, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:MOOC_poster_mathplourde.jpg
- Onah, D. F. O., Pang, E. L. L., Sinclair, J. E., & Uhomoibhi, J. (2021). An innovative MOOC platform: the implications of self-directed learning abilities to improve motivation in learning and to support self-regulation. *The International Journal of Information and Learning Technology*, 38(3), 283–298. <https://doi.org/10.1108/ijilt-03-2020-0040>
- Pillai, R., & Sivathanu, B. (2019). An empirical study on the online learning experience of MOOCs: Indian students' perspective. *International Journal of Educational Management*, ahead-of-print(ahead-of-print). <https://doi.org/10.1108/ijem-01-2019-0025>
- Trivedi, D., Majumder, N., Bhatt, A., Pandya, M. and Chaudhari, S.P. (2021), "Global research mapping on reproductive health: a bibliometric visualisation analysis", *Global Knowledge, Memory and Communication*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/GKMC-08-2021-0131>
- Trivedi, D., Majumder, N., Pandya, M., Bhatt, A. and Chaudhari, S.P. (2022), "Evaluating the global research productivity on domestic violence: a bibliometric visualisation analysis", *Collection and Curation*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/CC-12-2021-0040>
- Types of Credentials You Can Earn With MOOCs. (n.d.). *MoocLab - Connecting People to Online Learning*. Retrieved November 1, 2022, from <https://www.mooclab.club/resources/types-of-credentials-you-can-earn-with-moocs.2936/>
- Wikipedia Contributors. (2019, March 14). Massive open online course. *Wikipedia; Wikimedia Foundation*. https://en.wikipedia.org/wiki/Massive_open_online_course

References

- Hyder, Qurratulain. *Fireflies in the Mist*. Speaking Tiger, 2018.
- . *River of Fire*. Women Unlimited, 2003.
- . *My Temples, Too*. Speaking Tiger, 2018
- . *The Soun of Falling Leaves*. Sahitya Akademi, 1994.
- Kidwai, A. R. *Behind the Veils: Representation of Muslim Woman in Indian Writing in English 1950-2000*. A P H Publishing Corporation, 2007.
- Mairhofer-Mehmood, Jasmin. "The Representation of Women during the time of Partition in Novels of South Asian Women Writers." 2013.
- Rafiq, Sami. "Representation of the Female Psyche: The Champa of Aag ka Dariya." Jalil, Rakshanda. *Qurratulain Hyder and River of Fire*. Aakar Books, 2020. 189-198.
- Rathore, Geetanjali. "Displacement of women after Partition in Qurratulain Hyder's selected short stories and novellas." *International Journal Of English and Studies (IJOES)* (2021): 210. 214.
- Singh, Dr. Niharika. "Untangle the Feminist Appearance in the Works of Qurratulainn Haider." *Ashvamegh* (2018).
- Amarakeerthi, Liyanage. "River of Fire: Critiquing the Ideology of History." *Annual of Urdu Studies* (2003).
- Haider, Nishat. "Travelling Memory: A Study of Qurratulain Hyder's 'River of Fire'." 15 June 2018. <https://cafedissensus.com/>.

Dr. Pankajkumar Solanki

Assistant Professor

Government Arts College, Bhesan, Junagadh (Gujarat)

Email: trpankajsolanki@gmail.com, (M) 9998110093

GOVT. ARTS & COMMERCE COLLEGE,
VANTHALI (SORATH)
DIST.-JUNAGADH, STATE- GUJARAT

SORATH: E-Journal

A National Peer Reviewed Refereed E-Journal

Issue-48

Sept.-2022

CHIEF EDITOR & PUBLISHER

DR. RAJESH K. DODIYA

SORATH: E-Journal ISSN 2457-0109
A National Peer Reviewed Refereed E-Journal
ISSUE-48 (Sept-2022)

TABLE OF CONTENT

NO.	AUTHOR	PAPER TITLE/SUBJECT	PAGE NO.
1	JIGNESH M. RATHOD	રાધેશ્યામ શર્માની 'ફેરો' લખુનવલમાં મનોવિશ્લેષણવાદી અભિગમ	1-4
2	MR. RUPESHKUMAR BABULAL SOLANKI	EVOLUTION OF INFORMATION TECHNOLOGY IN INDIAN BANKING SECTOR	5-10
3	DR. ASHOK B. JATIYA	સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ અને કચ્છી પ્રજાકીય પરિપક્વતાનું ભૂમિકા	11-17
4	DR. SANJAY L. BANDHIYA	જાનરેજન કી કહાનિયો મે મધ્યવર્ગીય સમાજ કા ચચાર્ય ચિત્રણ	18-21
5	DR. JITENDRA KHARADI	પેમાનદકૃત 'ઓઆહરણ'નું ઇતિહાસચિત્રણ	22-25
6	DR. DHAVAL J. CHAVADA	૧૯૯૧ પછી ભારતમાં બેરોજગારીના વલણો	26-32
7	DR. JAYANTILAL K VASOYA	આત્મનિર્ભર ભારત અભિયાન સામેના પડકારો	33-35
8	PARMAR URMILA GORDHANBHAI	કુળાવાનું નિયંત્રણ અને આર્થિક નીતિઓ	36-42

SORATH: E-Journal ISSN 2457-0109

A National Peer Reviewed Refereed E-Journal

Issue-48 (Sept-2022)

जानरजन की कहानियों में मध्यवर्गीय समाज का यथार्थ चित्रण

डॉ. सत्य एन. शर्मा

सरकारी विनयन कॉलेज-मेरठ

भारत, पीफेला-हिन्दी

सरकारी विनयन कॉलेज-मेरठ

Abstract

हिंदी कहानी साहित्य में जानरजन की कल्पना का नाम बड़े अंतर पर समाज में विभाजित है। अपनी कहानियों में मानव जीवन की अपनी अनुभूतियों के कठु पक्षों को कल्प के रूप में चित्रित किया गया है। वस्तुतः जानरजन की कहानियों में हमारे वर्तमान समाज के बदलते सामाजिक परिवेश एवं परिवर्तित मूल्यों को तथ्यात्मक रूप में चित्रित किया गया है। मध्यवर्गीय समाज में व्याप्त सजस, पीछा, अर्थहीनता, नई पीढ़ी एकमात्र पुरानी पीढ़ी के बीच वैचारिक अंतरास, वृद्ध की निम्नलि, एकल तथा संयुक्त परिवार की विभिन्न रचना को कहानीकार जानरजन बड़े ही तथा इतरावस्था में इन हमारे सामने रखने का सविशेष प्रयास किया है।

Keyword

संघर्ष, मध्यवर्गीय, यथार्थ, शैक्षिक अभाव, औपचारिकता, स्वायत्तता, परिवार, विच्छेद

जानरजन हिंदी कहानी के संभवतः हस्ताक्षर हैं। मध्यवर्गीय जीवन पर लिखनेवाले कहानीकारों में जानरजन का स्थान सर्वश्रेष्ठ एवं सर्वोपरि है। वह स्वयं इसी वर्ग में पले बड़े - हुए। इसी कारण वे अंतर्विरोध से भरी- भाली परिचित हृदयबोध होते हैं। उन्होंने अपनी कहानियों में मध्यवर्गीय समाज का यथार्थ व सटीक चित्रण किया है। मध्यवर्गीय समाज की विविध स्थितियों का अलग जानरजन ने अपनी कहानियों में किया है। वस्तुतः जानरजन की कहानियों में उधल-पुधल है, प्रणयित को लोडने व किसी नवीन साक्षात् के साक्ष्य करने की बात देखी जाती है। जानरजन की कहानियों में मध्यवर्गीय की भूमिका पर डॉ. प्रभा (एनोहार) खरे का मत है- "जानरजन ही एकमात्र ऐसे कहानीकार हैं जो खरमही मध्यवर्गीय की नस-नस पहुंचते हैं। वे इस वर्ग के आत्मविश्रुत अघरा को स्तर-दर-भरा खोजते चलते हैं। विविध अघरा देती हुई कहानियों में मध्यवर्गीय जीवन का खोजखोज, उसकी अविचार मानसिकता, विरागति, विद्रुपताओं की गहरी पहुंचन मौजूद है। मौखिक का आकाश देती हुई इन कहानियों में सामाजिक लच्छाई अगर व्याप्त है... परिवार की दूरी पर परिभ्रम करती इन कहानियों में ऐसे अलगव, ऐसे अलग वंश होते संबंधों के टूटने बिछरने के संदर्भ में मौजूद हैं, जिनके लहत अनुपम ज्ञान-विज्ञान की चीज जैसा हो जाता है, विरागति का विचार वास्तव्य को खोज

ISSN 2457-0109

<http://saccc.co.in>

19

कर देता है, और येन बिनाह परिवर्तित होकर केवल शरीर तक सीमित हो जाते हैं, पिछे कुण्ठित हो जाते हैं और निरर्थक लक्ष्मणों के बीच समाश्रित हो लौटकर पन उलटना होता है, जो व्यक्तित्व की संतुष्टिपूर्ण (इंटेग्रीटी) को बर्बाद कर देता है और एक पाखंड पूर्ण व्यक्तित्व को जन्म देता है।¹

जानरंजन माध्यमगीय जीवन के साहित्यकार है। उन्होंने अपने अंतर्वास भीम हुए माध्यमगीय यथार्थ को ही अपनी कहानियों में स्थान दिया है। वस्तुतः जानरंजन की कहानियाँ माध्यमगीय जीवन के कटु यथार्थ को हमारे सामने बेजिज्ञात प्रस्तुत करती हैं। आज के माध्यमगीय जीवन की सबसे बड़ी विशेषता है परिवर्तित विचारणा। हमारी भारतीय समाज की संयुक्त परिवार की संकल्पना टूट रही है। समाज दुबले-दुबले में विभक्त होता जा रहा है। जानरंजन की कहानियों में संयुक्त परिवार को एक सांस्कृतिक धर्म के रूप में उल्लेख गया है। जानरंजनजी में रोम होते हुए, पित्त, फेस के दुष्प्रा और उपर एवं संबंध जैसी कहानियों के माध्यम से विघटित परिवेश को दिखाने का प्रयत्न किया गया है। 'रोम होते हुए' कहानी में कहानीकार जानरंजनजी ने हमारे माध्यमगीय समाज का बड़ा ही यथार्थ चित्रण किया है। रोम होते हुए कहानी में परिवर्तित विचारणा समाज-समाज दिखाई देता है। इस कहानी के पित्त अपने ही घर में चाप से ही मर गए हैं। परिवार के सदस्य सभी सदस्य एक दूसरे से कटे हुए हैं। परिवार का प्रत्येक सदस्य एक दूसरे पर दोषारोपण कर रहा है। पित्त का मानना है चाप के बिखड़ने का कारण उसकी पत्नी का चाप के प्रति अधिक लालच था है। यहां पर कहानीकार बताना चाहते हैं कि यह कहने का तो घर है, लेकिन घर में जो जीवन के बीच आश्रयवाह वह अन्धकार होता चाहिए वह कहीं पर भी दृष्टिगोचर नहीं होता। घर में रहते हुए दो भाई के बीच बोलने उमर देने को कथन औपचारिकता ही बची है। जैसे - "दीन से मजे ले में पुकार कर पूछ क्यों क्या अवे?"

कल घाट नजारे की छोटी सी लूणा

अरे मुझे पता ही नहीं चला। घने अंधकार हुआ। सब ठीक ठीक चल रहा है? मझरे ने जवाब दिया 'हां' सब ठीक ठीक है और बात समाप्त हो गई।² यह संवाद संबंधों में आए बड़े परिवर्तनों को बर्बाद कर रहा है। आज हमारा वर्तमान माध्यमगीय समाज टूटने की कगार पर है। मझरा जैसा व्यक्ति आज परिवार में वस्तु बनकर रह गया है। कहानीकार इस संबंध में लिखते हैं - "मजे झले देखा, एक ही घर में कई घर हो गए हैं। लेकिन व्यवस्था की पद्धति कुछ लोगों से छोटे पैमाने पर अंदर ही अंदर प्रचलनशील है।... ठीक अपने कमरे में केवल, केवल अपने कमरे की अंधाश से अंधाश रखता है। दूसरे कमरों की अंधाश चीज है ला-ला का अंधाश का जगत है।"³

इसी तरह 'संबंध' कहानी में भी कहानीकार जानरंजन ने माध्यमगीय परिवार में आए हुए परिवर्तन को चित्रित किया है। संबंध कहानी भी संयुक्त परिवार की समस्याओं को संकेत करती है। इस कहानी के शुरुआत में जीवन की परमावृत्ति काव्यव ठीक ही लिखते हैं - "संबंध कहानी में प्रत्येक एक अध्यात्मित कृता, एक तरह के अमानवीकरण का आभास पावते।"⁴ संबंध कहानी में व्यवस्था द्वारा अपना स्थिति में अपने भाई को

तिल-तिल मरते देखने का साहस कथा नायक 'मैं' को नहीं है। इसलिए कथा नायक अपने भाई के संदर्भ में मजबूरवश सोचता है- "दरअसल मैं तपासक से अपने भाई के बारे में यह सोचने पर मजबूर हो गया कि बेचारे को मर ही जाना चाहिए। मैं नहीं जानता कि इस छयाल कि मैंने चुपचाप खोज की हो। हो सकता है इसमें कुछ दया भाव हो लेकिन हकीकत यह है कि मैं काफी देर बाद भी यही चाहता रहा कि वह आत्महत्या कर ले और एक बहुत ही घिसटती हुई निर्मम समस्या का समाधान हो जाए।" 5 इतना ही नहीं, कथा नायक को अब लगता है कि उनकी मां अब पहले जैसी नहीं रही। अपनी मां के व्यवहार के संदर्भ में वह संदेह उत्पन्न करता है - "कई बार उसे लगता है कि एक लंबे समय तक जो स्त्री मेरे लिए केवल मां थी अब कभी-कभी ही मां लगती है या मां का भ्रमा" 6 इस प्रकार कहानीकार ने आधुनिक समाज में सामाजिक संबंध में परिवर्तित खोखलापन का पर्दाफाश किया है।

'मनहूस बंगला' नामक कहानी में भी कहानीकार ने मध्यवर्गीय समाज में रहते माता पिता एवं संतान के बीच सामाजिक संबंधों की स्थिति का जायजा लिया है। जब तक घर में मुखिया व्यक्ति रायबहादुर जीवित है तब तक सब साथ में रहते हैं। लेकिन जिस दिन उनकी मृत्यु होती है, तत्पश्चात उनका संयुक्त परिवार विभक्त हो जाता है। लड़के अपनी-अपनी पत्नियाँ को लेकर शहर चले जाते हैं। घर में बची बूढ़ी मां बंगले में केवल एक वस्तु बनकर रहने के लिए विवश हो जाती है। आज हमारे समाज की यह सबसे बड़ी विडंबना या दुर्भाग्य है। संबंधों का नैतिक पतन इस कहानी की मूल संवेदना है। बूढ़े माता-पिता की अवहेलना समाज की नग्न स्थिति का चितार देती है। अतः कहानीकार लिखते हैं - "आज का आदमी अंतर-मंथन में तिरा रहता है, बहुत भयानक है।" 7

'क्षणजीवी' कहानी में अर्थीभाव झेल रहे मध्यवर्गीय समाज की यथार्थ स्थिति का अंकन किया गया है। यह कहानी आर्थिक विषमता का जीता जागता दस्तावेज है। आज हमारे समाज की स्थिति 'आमदनी अठन्नी खर्च रुपैया' सी हो गई है। घर में कमानेवाला एक ही व्यक्ति रहता है खानेवाले अनेक। आलोच्य कहानी में एक बूढ़े रिटायर्ड पिताजी द्वारा हर महीने अपने पुत्र को मनीआर्डर भेजने की व्यवस्था को उजागर किया गया है। कथानायक को उसके पिताजी उस उम्मीद पर पैसे भेजते हैं कि वह पढ़ लिखकर क्लर्क बन जाए। जैसे कि - "मेरे बूढ़े रिटायर्ड बाप के कांपते हाथों से किया गया वह मनीआर्डर मुझे न मिल जाए। जो वह सौ रुपए की गरीब पेशन में से मुझे एक क्लर्क होने की उम्मीद में भेजता रहता है।" 8 जैसे-तैसे करके भी पिता के अंतर्भूत में अपने पुत्र को शिक्षित कर भविष्य बनाने का एक उदार संकल्प भी कहीं ना कहीं दिखाई देता है। कहा जाता है कि अर्थीभाव व्यक्ति की कमर तोड़ देता है। अतः कथानायक कहता है - "मैं बहुत थक चुका हूँ और यह धकान रात भर सोने से भी नहीं मिटेगी। मुझे तीस रुपयों के उत्साह की आवश्यकता है।" 9

'दिवास्वप्नी' कहानी में भी कहानीकार जानरंजन ने आर्थिक संकट को बड़े ही यथार्थ रूप में अंकित किया है। आलोच्य कहानी में मध्यवर्गीय समाज द्वारा अपनी झूठी शान की चाह दिखाने पर व्यंग्य कसा गया है।

Sorath Sudha

Peer-Reviewed Refereed Journal

(Monthly – Multi – Lingual and Multi Disciplinary Journal)

EDITORS

Dr. Shailesh Rudani

Pro. Bhavesh Bhatt

PUBLICATION

Sorath Publication Trust, Junagadh

Registration No. E – 7108

Dr. Shailesh K. Rudani

16, 1st Floor, Kaneriya Shopping Center,

Indira Gandhi circle, Bus-Station Road,

Motibaug, Junagadh – 362 001

Contact - 99781 80972, 9727837491

Email : sorathsudha@gmail.com

Sorath Sudha

Peer-Reviewed Refereed Journal

(Monthly – Multi – Lingual and Multi Disciplinary Journal)

EDITORS

Dr. Shailesh Rudani

Pro. Bhavesh Bhatt

CO-EDITORS

Mr. Raviraj Chauhan

Dr. Bhavna Trivedi

REVIEW COMMITTEE MEMBERS	
Dr. P.H. RAM Arts And Commerce College Manavadar	DR. RAJENDRASINH A. RATHOD Principal Arts And Commerce College, Liliya
Dr. K.H. Karmata Principal Arts And Commerce College, Mendarada Dist- junagadh	DR. R. G. BHUVA I.C. Principal Arts And Commerce College, Barvala
Dr. Bharat R. Patel Shree K.R. Katara arts college, Shamalaji Dist- Aravalli	Dr. R. M. Pandey Principal Government Arts And commerce College, Bhilad Dist- Valsad
Dr. Bharat Kumbhar Government Science College – Ahwa (Dang)	Dr. R. S. Topandathani Saurashtra University, Rajkot
Prof. Denish D. Ladani Government Arts and commerce College – Talala (Gir)	PROF. H.G. KAVANI Arts And Commerce College, Barvala Ta/ Bhesan Dist/ Junagadh

* The responsibility of article published in Sorath Sudha is solely of the writer.

MAGAZINE SUBSCRIPTION RATES

Single Issue	Rs. 50/-
1 Year Subscription	Rs. 500/-
2 Year Subscription	Rs. 900/-

LEGAL ADVISER

Jignesh P. Akbari
B.Com. L.L.B. (Advocate)
Junagadh

Research Paper

Sanskrit

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી.

Dr. Ajay L. joshi

**Asistant Professor (G.E.S.-Class-2)
Government Arts College, Bhesan.**

સામાન્ય રીતે જુનું એટલું સોનું કહેવાતું એ કહેવત પાછળનો સૂર એવો લાગે કે નવું પિત્તળનું લાગે અને આ લાગણી જીવનના દરેક પાસા માટે અનુભવતી હોય છે. આજે ભારત ની શિક્ષણ પ્રણાલી વિશે વાત કરવાનો આશય છે.

ઋષિ પરંપરા જ્યારે અસ્તિત્વમાં હતી ત્યારે શાળાઓ, કોલેજો કે મહાવિદ્યાલયો અસ્તિત્વમાં ન હતા. પરંતુ આશ્રમો જ આ બધી ગરજ સારતા હતા. આશ્રમો, ગુરુકુળો આચાર્યો કુલપતિઓ સાચા અર્થમાં માનવને ઘડનારા શિલ્પીઓ હતા. વિદ્યાધામો આજની જેમ ઘોંઘાટિયા વાતાવરણમાં ન હતા. પરંતુ નગરની બહાર અથવા અરણ્યમાં શાંત સ્થળે હતા અને આવા વનશ્રી વચ્ચે જનશ્રી ના નિર્માણ માટે ભરપૂર પ્રયાસ થતા. તે પ્રાચીનકાળમાં ગુરુકુળ અથવા આશ્રમથી જ વિખ્યાત હતા. આ ગુરુકુળ ની શિક્ષણ વ્યવસ્થા સૌને મંત્રમુગ્ધ કરે દે તેવી હતી. સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ આરામથી રહી શકે તે માટે આવા વિદ્યાસ્થાનો અરણ્યની આજુબાજુ અથવા તો નદીસરોવર કે ખેતીલાયક જમીન ની પાસે આકાર લેતા. આજુ-બાજુના ગામડા, નગરની પ્રજા તથા મોટા રાજા કે વેપારીની આર્થિક મદદથી આવા આશ્રમો ચાલતા હોવાથી તેમાં પ્રવેશની, ભણવાની કે રહેવાની ફી નિઃશુલ્ક હતી. પર્વત, જંગલ, વનસ્પતિ, નદી વગેરે કુદરતી સંપદા નજીક રહી વિદ્વાન ગુરુ પાંસેથી તમામ વિદ્યા, કલા અને જ્ઞાન ને જાણી શકવાની અનુકૂળતા આ ગુરુકુળમાં રહેતી. ગુરુકુળોમાં હજારો ની સંખ્યામાં ગાયો વગેરે પશુધનો હતા. જેને ચરાવવા, દોહવા, સાફ સફાઈ કરવી તેનું રક્ષણ-જતન કરવું એ શિષ્યોની પ્રતિબદ્ધતા હતી. આશ્રમની અને આજુબાજુના ગામડાનું પશુધનની ઉપલબ્ધિ ધી, માખણ, દધિપદાર્થ, દૂધ વગેરે શિષ્યો માટે ઉપયોગમાં લેવાતું હતું.

શિષ્યોએ વહેલા ઉઠવું, નાહિઘોઈ પ્રાર્થના કરવી, આશ્રમોની સફાઈ કરવી યજ્ઞોમાટે યજ્ઞકાષ્ઠ સમિધ લેવા જવું, રસોઈ કરવી, કપડા ધોવા, આશ્રમનાં અન્ય કામો કરવા અને સાથે-સાથે જ્ઞાનાર્જન કરવું વગેરે તેમની દિનચર્યા રહેતી.

એક સાથે હજારોની સંખ્યામાં શિષ્યો ધ્યાન કરી શકે, જમી શકે તેવા સુંદર પ્રાર્થનાખંડ અને ભોજનાલયોની વ્યવસ્થાઓ પણ હતી દરેક વિદ્યાર્થીને તેની કક્ષા અને આવડત પ્રમાણે શિક્ષણ મળી

રહે તેવા પ્રયત્નો થતા.આવા ગુરુકુળો માંમાત્ર બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિયને જ પ્રવેશ પુરતો ન હતો. અન્ય જ્ઞાતિ વંશ કે કૂળના જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીને પણ તેનાકૌશલ્ય પ્રમાણે કે આવડત પ્રમાણે પ્રવેશ અપાતો.

ઋગ્વેદમાં એવા એક વિદ્યાર્થીનું વર્ણન છે જેના પિતા વૈદ્ય અને માતા અનાજ દળતી શ્રમિકા હતી. ઐતરેય બ્રાહ્મણના લેખક મહિદાસ શુદ્રમાતાના પુત્ર હતા. ઔષધ વિદ્યાના જાણકાર જીવક સાલાવતી નામની રાજાની દાસીના પુત્ર હતા.

આ પ્રકારની શિક્ષણવ્યવસ્થા ફક્ત પુરુષો માટે જ હતી એવું નથી પરંતુ સ્ત્રીઓ પણ અનેક વિદ્યા અને કલામાં પારંગત હતી.વૈદિક સાહિત્યના વર્ણન અનુસાર સ્ત્રીઓ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી બ્રહ્મવાહિની કે ઋષિકાની સંજ્ઞા પ્રાપ્તકરતી હતી. અત્રિકુલની અપાલા,બૃહસ્પતિની પુત્રી હોમા અંગિરા ઋષિ ની પુત્રી વતી વગેરે સ્ત્રીઓ ઋગ્વેદની ઋચાઓની જાણકાર તથા રચયિતા હતી.સ્ત્રીઓને સંગીત, નૃત્ય જેવી લલિત કળાઓનું શિક્ષણ પણ સ્ત્રી અધ્યાપક દ્વારા આપવામાં આવતું પાણિનીએ સ્ત્રી છાત્રાવાસ અને તેની શિક્ષણવ્યવસ્થાની વાત તેના ગ્રંથમાં જણાવી છે કવિતા ચિકિત્સા વિજ્ઞાન જેવા વિષયોમાં સ્ત્રીઓ પણ નિષ્ણાત હતી.

• પ્રાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓ

આપણી પ્રાચીન શિક્ષણ પ્રણાલીમાં કેટલીક પ્રણાલી વિશિષ્ટતાથી સમૃદ્ધ હતી જે પ્રવર્તમાન સમજમાં ન્યૂનતા પામતી જાય છે. ત્યારનાં યુગમાં ગુરુનું સ્થાન સર્વોપરિ હતું અને વિદ્યાનો આપનાર અને ગ્રહણ કરનાર બન્ને ખુબ પવિત્ર ગણવામાં આવતાં ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિચિત્તે ત્યારે જ્ઞાનને જ સૌથી પવિત્ર ગણવામાં આવતું. અને તેની અમુક શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિઓ પણ હતી.સ્વાધ્યાય માં સ્વ અધ્યાય ની સાથે સર્વ અધ્યાય પણ ખરો. માનવ-માનવ વચ્ચે કશી ભેદક દીવાલો નહોતી એટલા માટે જ કૃષ્ણ-સુદામાનું સહ અસ્તિત્વ સંભવી શકતું અર્જુન-દુર્યોધનઅશ્વત્થામાં એક સાથે વિદ્યા લઈ શકતા ત્યારે ગુરુ સૌને સમાન ભાવે વિદ્યાદાન કરતા.

વિતરતિગુરુઃ પ્રાજ્ઞે વિદ્યાં યથૈવ તથા જડે

ન તુ ખલુ તયોઃ જ્ઞાને શક્તિં કરોત્યપહન્તિ વા।

ઉત્તર રામ ચરિતં 11411

કોણ કેટલું ? કેવું ? ગ્રહણ કરે છે તે શિષ્ય પર આધારિત રહેતું ઋષીઓ લગભગ ઉપદેશો આપવાનું ટાળતા ત્યાં ગુરુની અથવા ઋષિની દિનચર્યા જ એવી હોય પોતાનું આચરણ જ એટલું પ્રેરક હોય તેમના શબ્દોનો પ્રભાવ જ એવો હોય કે શિષ્ય તેમાંથી આપોઆપ જ ઘણું પ્રાપ્ત કરી લે, શીખી લે.વિદ્યાર્થી સમગ્ર જીવન જીવી શકે એવી સુસંવાદી વ્યક્તિઓ પેદા કરવી એઋષિઓનુંસર્વોત્તમ કાર્ય હતું.

સંવાદ :

ગુરુ અને શિષ્ય વિનય અને જીજ્ઞાસાપૂર્ણ સંવાદ કરી જ્ઞાનનું ઉપાર્જન કરતા અને શાસ્ત્રાર્થ કરી એકબીજા સામે પોતાના વિચારો આદાન--પ્રદાન કરના. મંત્રો, ગ્રંથો અને શાસ્ત્રાર્થ કરી એકબીજા સામે જ્ઞાન ગોષ્ઠી કરતા જેવી રીતે રામાયણ નાપ્રસંગમાં રામ, લક્ષ્મણ અને અન્ય શિષ્યો વશિષ્ઠ ઋષિને પ્રશ્ન પૂછીને જ્ઞાન મેળવતા. આમ શિષ્યોના સંશયને દૂર કરવામાં આવતા.

વ્યાખ્યાન:-ગુરુ પ્રકૃતિના સાંનિધ્યમાં વનસ્પતિ પશુ-પંખી ની વચ્ચે પોતાના શિષ્યોને જીવનના દરેકક્ષેત્રનું જ્ઞાન કથન કે વ્યાખ્યાન પધ્ધતિ દ્વારા શ્રેષ્ઠ રીતે વિદ્યાપીરસતા. નિદિધ્યાસન—મનન વગેરે પણ શિક્ષણની ઉત્તમ પધ્ધતિઓ વૈદિક કાળમાં પ્રચલિત હતી.

વૈદિક કાળમાં અભ્યાસક્રમ:- પ્રાચીનકાળમાં આપણે ભણીએ છીએ તેવા તમામ વિષયો હતા પરંતુ તે આપવાની પધ્ધતિ થોડી ભિન્ન હતી. ભારતે પ્રતિષ્ઠે દ્વે સંસ્કૃતં સંસ્કૃતિઃ તથા પ્રાચીન કાળથી બે વસ્તુ ભારત વર્ષમાં પ્રતિષ્ઠિત હતી એક સંસ્કૃત દેવભાષા અને બીજી આપણીમહાન સંસ્કૃતિ. ત્યારે જ્ઞાનની અને વ્યવહારની ભાષા સંસ્કૃત હતી. ત્યારનું શિક્ષણ પુસ્તકલક્ષી નહિ પણ જીવનલક્ષી હતું.

યોગ, પ્રાણાયામ, મંત્ર, તપ ધ્યાન વગેરે દ્વારા સર્વાંગીણ અને સ્વાસ્થ્યમય શિક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવતો. વેદ, ઉપનિષદ, રામાયણ અને મહાભારત જેવા ગ્રંથોના જ્ઞાન ને જીવનમાં ઉતારી સંસ્કૃતિના રક્ષણ અને વિકાસ માટેનું શિક્ષણ અપાતું. ગુરુકુળમાં વિદ્વાન આચાર્ય સાથે વેદ પુરાણ અને શાસ્ત્રના અર્થ માટે વાર્તાલાપની વ્યવસ્થા થતી.

- શિષ્યોના સમાધાન માટે ચર્ચા અને પ્રશ્નોત્તરી થતી.

હોમ, હવન, યજ્ઞવિધિ માટે શિષ્યોએ સંસ્કૃતના લોક પાઠ કે અર્થને કંઠસ્થ કરી લઈ અને સંગીતની સાથે ત્યારના અભ્યાસક્રમ કે વિષયમાં દરેકને પોતપોતાની ક્ષમતા અનુસાર કુશળ રાજા, વેપારી, ખેડૂતશિક્ષક વગેરે બનવાની તાલીમ આપવામાં આવતી. જ્યાં સુધી અંતિમ કસોટીમાં પાર ન ઉતરે ત્યાં સુધી તે જ વર્ષમાં વિદ્યાસાધક બની રહેવું પડતું અને જીવન સાધક પુરવાર થવું પડતું હતું ઋષીઓ પણ એવા વિદ્યાર્થીઓ ની અહર્નિશ ચિંતા કરતા પોતાનું સત્ય અને પ્રાણ સમાન તમામ પ્રયત્નો તેમાં હોમી દેતા અગાઉ શિખવેલા પાઠો શ્લોકો ઋગ્વેદની ઋચાઓ પૂરેપૂરી આત્મસાત કે કંઠસ્થ ન થાય ત્યાં સુધી આગળની કક્ષામાં જઈ શકાતું નહીં.

શિષ્ય વહેલી સવારે ઉઠે ત્યારથી માંડીને રાત્રે સૂવે ત્યાં સુધી તેના વિચાર, વર્તન આવડત અને દેખાવને ધ્યાનમાં રાખી તેનું મૂલ્યાંકન થતું. સમગ્ર યોગ્યતા જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત ના કરી લે ત્યાં સુધી શિષ્ય ગૃહસ્થાશ્રમ માં પ્રવેશ કરતો નહિ, જીવન ના વિવિધ ક્રિયાકલાપો માં શોધ સત્ય ની જ રહેતી અનૂત ની ક્યારેય નહિ સા વિદ્યા યા વિમુક્તયેતે જ સાચી વિદ્યા જે મુક્તિ અપાવે, એવા પ્રચલિત સૂત્ર પાછળ સકલ વિદ્યાનું સાચું સ્વરૂપ કેવું હોય શકે ? કઈ કઈ રીતે તે જીવનના વિવિધ પાસાઓને સ્પર્શે એ વાત મુખ્ય રૂપે રહેલી છે. આ મુક્તિ છે સંશયોમાંથી, આ મુક્તિ છે અજ્ઞાનમાંથી, આ મુક્તિ છે ભયમાંથી, આ મુક્તિ છે અસત્યમાંથી, આ મુક્તિ છે સ્વાર્થમાંથી, વિદ્યા આવા નકારાત્મક પાસાઓથી વિદ્યાર્થીને જાગૃત કરે અને સકારાત્મક તેમનું વલણ બની રહે તે મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. કર્મ ધર્મ તેની કુશળતા કૌશલકે તેના બધા મર્મો વિદ્યામાં સમાવેશ પામતું, આજના સમયમાં વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા ગુરુનું અપમાન અવહેલના હડતાલ અને મારામારી જેવા કિસ્સા જોવા મળે છે પરંતુ ત્યારના સમય માં ગુરુ શિષ્યનો સંબંધ આત્મીયતા અને આદરભાવથી સભર હતો. ગુરુ પ્રત્યેની નિષ્ઠા ભકિત વિનય જેવા ગુણોથી તેનું મૂલ્યાંકન થતું. ગુરુનો ઉપદેશ:-શિષ્યનું અધ્યયન પુરૂ થતા ગુરુ શિષ્યને ઉપદેશ આપતા

સત્યં વદ । ધર્મં ચર । માતૃદેવો ભવ, પિતૃદેવો ભવ । આચાર્ય દેવો ભવ અતિથિ દેવો ભવ
સ્વાધ્યાય પ્રવચનાભ્યાંન પ્રમદિતવ્યમ્ । દેવપિતૃકાર્યાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । યાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ
તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ નો ઇતરાણિ પ્રજાતન્તું મા વ્યચ્છેત્સીઃ યાનિ અનવધાનિ કર્માણિ તાનિ
સેવિતવ્યાનિ ।યે કે ચ અસ્માન્ચ્છેયાંસો બ્રહ્મણાસ્તેષાં ત્વયાઅસનેન પ્રવસિતવ્યમ્।

સાચુ બોલજે, ધર્મનુ આચરણ કરજે, માતા-પિતા તથા આચાર્ય અને અતિથિને દેવ સમાન
માનવા, સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન કરવામાં કોઈ દિવસ આળસ કરીશ નહિં, દેવ અને પિતૃકાર્યમાં
પ્રમાદ કરીશ નહીં, જે અમારા સારા આચરણ હોય તેને જ તુ સ્વીકારજે બીજા આચરણનો તુ ત્યાગ
કરજે. પ્રજાડપી તંતુને તુ છેદીશ નહિં એટલે કે ગૃહસ્થી બની ને રહેજે. જે કર્મો નિંદાને પાત્ર ન હોય
તેનુ સેવન કરજે. જે કોઈ અમારા કરતા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો હોય વિદ્વાન હોય તેને ઉંચુ આસન આપી
જ્ઞાનવાર્તાનું શ્રવણ કરજે શ્રવણ કરતી વખતે તારે શ્વાસ પણ બહાર કાઢવો નહિં પરંતુ સંપૂર્ણ શાંતિ
જાળવવી.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશી ચૂકેલા શિષ્યો ક્યારેક ગુરુ-ગુરુ પત્નીને મળવા આશ્રમમાં પણ
આવતા. સારા-માઠા પ્રસંગોએ તે ગુરુ પાસેથી ઉત્સાહભર્યા શબ્દોથી કે આશ્વાસનભર્યા શબ્દોથી
જીવન બળ પણ પ્રાપ્ત કરતા. એક નવી ઊર્જા લઇ, નવી સ્ફૂર્તિ-શક્તિ સાથે એવા શિષ્ય ઘેર પાછા
આવી જીવનની સંકુલ લીલાઓમાં પરોવાતા, વધુ ક્ષમતાથી કામ કરતા. પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ
પ્રથા એ રીતે વ્યક્તિના સમગ્ર ચેતનતંત્રને, તેની સમગ્ર જીવન શક્તિને સંકોરી આપનારી, તેના
સુપ્ત ગુણોને જાગૃત કરી આપનારી હતી. ત્યાં વ્યક્તિ ચેતના અને જગત ચેતના વચ્ચેનું પ્રબળ
અનુસંધાન રહેતું.

લૌકિક-ભૌતિકથી માંડી પારલૌકિક સુધીનો એવા શિક્ષણનો વ્યાપ હતો. દીવાલો વિનાની
એવી મહા વિદ્યાલયોએ હંમેશાં માનવને, તેની આત્મકેળવણીને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. પહેલા માનવ,
સૌથી ઉપર માનવ-એ વાત જ તંદુરસ્ત સમાજનું, આદર્શ રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરી શકે. તક્ષશિલા અને
નાલંદા જેવી વિદ્યાપીઠો એવા આદર્શો લઇને જ વૈદિક પરંપરાને આગળ ઉપર દ્રઢાવે છે ને પોતાની
રીતનો નવો વિસ્તાર પણ કરે છે - પેલા 'સત્ય' ને જાળવીને....

આમ પ્રાચીન શિક્ષણવ્યવસ્થા ઉત્કૃષ્ટ હતી એવું કહી શકાય.

સંદર્ભસૂચિ

- (૧) ઉપનિષદ
- (૨) ઐતરિયોપનિષદ
- (૩) તેજોમય ભારત
- (૪) ઋગ્વેદ
- (૫) ઐતરેયબ્રાહ્મણ
- (૬) ઉત્તર રામચરિત

International Peer-Reviewed Referred Journal

Ayudh

Impact Factor : 4.7

ISSN - 2321 : 2160

Vol-2

Special Issue

January - 2022

A Special Issue on National Conference

માનવ, પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણ

કોરોના મહામારી પહેલા, દરમિયાન અને પછી

Humans, Nature & Environment

Pre, During & Post-Pandemic (Covid-19) Scenario

Organized by

Ayudh Publication, Bhavnagar

In Collaboration with

IQAC, Government Science College, Mandvi - Kachchh

Held on 21st January, 2022

Guest Editors

Dr. Paurav K. Mehta & Dr. Dilip B. Kataliya

ISSN : 2321-2160

Ayudh

International Peer-Reviewed Refereed Journal

Special Issue

Volume-2

January-2022

A Special Issue on National Conference

માનવ, પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણ
કોરોના મહામારી પહેલા, દરમિયાન અને પછી

Humans, Nature & Environment
Pre, During & Post-Pandemic (Covid-19) Scenario

Organized by

Ayudh Publication, Bhavnagar
In Collaboration with
IQAC, Government Science College, Mandvi - Kachchh
Held on 21st January, 2022

Guest Editors

Dr. Paurav K. Mehta & Dr. Dilip B. Kataliya

INDEX

1. **Distribution of Jellyfish: A Brief research note**
Bharat Ahir.....1-4
2. **Ethnobotany and Its Selected Traditional Offshooting branches:
A Critical Survey**
Kazbanu A. Sumra & Paurav K. Mehta.....5-15
3. **Sacred Groves: A Traditional Way for Carbon Sequestration**
Alpesh Malsatar & P. K. Mehta.....16-21
4. **કોવિડ ૧૯ અને બદલાતી જીવનશૈલી**
Dr. Sachin Jayantilal Pithadiya.....22-25
5. **માનવજીવન, પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણ પર મહામારીની અસર**
ડૉ. જિજ્ઞાસા ચાવડા.....26-28
6. **મધુરાય કૃત 'કામિની' ના પાત્રોની મનોસ્થિતિ**
ડૉ. વિમલેશ ખમાર.....29-33
7. **'મહોત્તુ' વાર્તાસંગ્રહમાં સ્ત્રી સંવેદના**
પાયલબેન તળશીભાઈ ચમાર.....34-36
8. **કોરોના મહામારી: સાહિત્યમાં ઝીલાતું સમાજનું પ્રતિબિંબ**
પરેશકુમાર એચ. પટેલ.....37-42
9. **કોરોના મહામારીની માનવજીવન પર અસરો**
પ્રા. સંદિપ સાંચલા.....43-46
10. **કોરોના મહામારી એક દાર્શનિક વિશ્લેષણ**
પ્રા. જીજ્ઞેશ કે. કાચા.....47-48
11. **કોરોના મહામારીની સમાજ પર અસર**
જનક બટુકભાઈ જોશી.....49-58
12. **કોવિડ ૧૯ મા માનવ જીવન**
ડૉ. પંકજ એમ. સોદરવા.....59-62
13. **ડૉ.કેશુભાઈ દેસાઈની નવલકથાઓમાં આવતો સ્ત્રી સંઘર્ષ**
પાર્થકુમાર સોમાભાઈ જોષી.....63-65

કોવિડ ૧૯ મા માનવ જીવન

ડૉ. પંકજ એમ. સોંદરવા
અધ્યક્ષ, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ
સરકારી વિનયન કોલેજ-ભેસાણા

Keywords : કોવિડ ૧૯ આવવાથી માનવ જીવનમાં બદલાવ.

ABSTRACT :

ભારતીય સમાજમાં મૂડીવાદ અને જાતિવાદ કોઈ નવી સમસ્યા નથી. કોરોના મહામારીમાં આ સમસ્યાઓ નવા સ્વરૂપે બહાર આવી છે. આ મહામારીના કારણે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ફેરફારો આવ્યા. કોરોનાની વિપરીત અસર શ્રમિકો, ગરીબો, વંચિતો, દલિતો, આદિવાસીઓ અને અન્ય પછાત વર્ગો ઉપર વધુ થઈ. +કોરોના વાયરસ (કોવિડ-૧૯) આજે વિશ્વવ્યાપી સમસ્યા બની રહી છે. સમાજશાસ્ત્રમાં કોઈપણ સામાજિક સમસ્યા વિશે જ્યારે જણાવવામાં આવે છે ત્યારે સમાજના નોંધપાત્ર લોકોને અનિચ્છનીય રીતે અસર કરતી પરિસ્થિતિ કે બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી માનવજાતિ માટે આ સૌથી મોટી પડકારજનક પરિસ્થિતિ છે એ બહુવિધ વિજ્ઞાન સાથે સંકળાયેલ હોવા છતાં આ વિશ્વવ્યાપી પરિસ્થિતિ છે. વિશ્વવ્યાપી પરિસ્થિતિને સમજવા સામાજિક દૃષ્ટિકોણ જ નહીં સમાજવિજ્ઞાનીઓ અને સમાજશાસ્ત્રીઓની ભૂમિકા અગ્રગણ્ય છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં કોવિડ ૧૯ આવવાથી માનવ જીવન માં શું બદલાવ આવ્યો છે તે વિશે રાષ્ટ્રીય સ્તર પર ગુણાત્મક અને નિરૂપણ પદ્ધતિ ના આધારે અભ્યાસ હાથ પરવામાં આવ્યો છે. જેમાં કોવિડ-૧૯ના કારણે અનેક પ્રકારની અસરો ઊભી થઈ છે. કોરોના વાઈરસના કારણે વ્યાવસાયિક જીવનની રૂપરેખાની કાપાપલટ થઈ ગઈ છે. ૧૯ આવવાથી ઘર નવી ઓફિસનું રૂપ લઈ ચૂક્યું છે. ઇન્ટરનેટ નવો મિટિંગરૂમ છે. સહકર્મચારીઓ સાથે ઓફિસમાં લેવાતો વિરામ હવે થોડા સમય માટે ઇતિહાસ બની ગયો છે. હું આ પરિવર્તનો સાથે મારી જાતને અનુકૂળ કરી રહ્યો છું. મોટા ભાગની બેઠકો, ભલે તે મંત્રીમંડળના સહયોગીઓ, આધિકારીઓ અને વૈશ્વિક નેતાઓ સાથે કેમ ના હોય, હવે તેનું આયોજન વીડિયો કોન્ફરન્સ દ્વારા કરવામાં આવે છે. વિવિધ હિતધારકો પાસેથી પાયાના સ્તરેથી પ્રતિભાવ લેવા માટે સમાજના અનેક વર્ગો સાથે વીડિયો કોન્ફરન્સના માધ્યમથી બેઠકો થાય છે.

➤ પરિચય

ભારતીય સમાજમાં મૂડીવાદ અને જાતિવાદ કોઈ નવી સમસ્યા નથી. કોરોના મહામારીમાં આ સમસ્યાઓ નવા સ્વરૂપે બહાર આવી છે. આ મહામારીના કારણે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ફેરફારો આવ્યા. કોરોનાની વિપરીત અસર શ્રમિકો, ગરીબો, વંચિતો, દલિતો, આદિવાસીઓ અને અન્ય પછાત વર્ગો ઉપર વધુ થઈ. +કોરોના વાયરસ (કોવિડ-૧૯) આજે વિશ્વવ્યાપી સમસ્યા બની રહી છે. સમાજશાસ્ત્રમાં કોઈપણ સામાજિક સમસ્યા વિશે જ્યારે જણાવવામાં આવે છે ત્યારે સમાજના નોંધપાત્ર લોકોને અનિચ્છનીય રીતે અસર કરતી પરિસ્થિતિ કે બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી માનવજાતિ માટે આ સૌથી મોટી પડકારજનક પરિસ્થિતિ છે

AYUDH PUBLICATION

Publication of Books with ISBN

AYUDH JOURNAL (2321 : 2160)

SURABHI JOURNAL (2349 : 4557)

Editor-in-Chief

Mr. Rohit Parmar

Email : ayudh2020@gmail.com

www.ayudhpublication.com

9428343635, 9106942482

International Peer-Reviewed Referred Journal

Ayudh

Impact Factor : 4.7

ISSN - 2321 : 2160

Vol-2

Special Issue

January - 2022

A Special Issue on National Conference

માનવ, પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણ

કોરોના મહામારી પહેલા, દરમિયાન અને પછી

Humans, Nature & Environment

Pre, During & Post-Pandemic (Covid-19) Scenario

Organized by

Ayudh Publication, Bhavnagar

In Collaboration with

IQAC, Government Science College, Mandvi - Kachchh

Held on 21st January, 2022

Guest Editors

Dr. Paurav K. Mehta & Dr. Dilip B. Kataliya

1.	Distribution of Jellyfish: A Brief research note Bharat Ahir.....	1-4
2.	Ethnobotany and Its Selected Traditional Offshooting branches: A Critical Survey Kazbanu A. Sumra & Paurav K. Mehta.....	5-15
3.	Sacred Groves: A Traditional Way for Carbon Sequestration Alpesh Malsatar & P. K. Mehta.....	16-21
4.	કોવિડ ૧૯ અને બદલાતી જીવનશૈલી Dr. Sachin Jayantilal Pithadiya.....	22-25
5.	માનવજીવન, પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણ પર મહામારીની અસર ડૉ. જિજ્ઞાસા ચાવડા.....	26-28
6.	મધુરાય કૃત 'કામિની' ના પાત્રોની મનોસ્થિતિ ડૉ. વિમલેશ ખમાર.....	29-33
7.	'મહોત્તુ' વાર્તાસંગ્રહમાં સ્ત્રી સંવેદના પાયલબેન તબશીભાઈ ચમાર.....	34-36
8.	કોરોના મહામારી: સાહિત્યમાં ઝીલાતું સમાજનું પ્રતિબિંબ પરેશકુમાર એચ. પટેલ.....	37-42
9.	કોરોના મહામારીની માનવજીવન પર અસરો પ્રા. સંદિપ સાંચલા.....	43-46
10.	કોરોના મહામારી એક દાર્શનિક વિશ્લેષણ પ્રા. જીજ્ઞેશ કે. કાયા.....	47-48
11.	કોરોના મહામારીની સમાજ પર અસર જનક બટુકભાઈ જોશી.....	49-58
12.	કોવિડ ૧૯ માં માનવ જીવન ડૉ. પંકજ એમ. સોદરવા.....	59-62
13.	ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈની નવલકથાઓમાં આવતો સ્ત્રી સંઘર્ષ પાર્થકુમાર સોમાભાઈ જોષી.....	63-65

કોવિડ ૧૯ અને બદલાતી જીવનશૈલી

Dr. Sachin Jayantilal Pithadiya
(M.A, M.PHI, Ph.D , G.SET, UGC-CBSE NET G.P.S.C-Sociology)
Assistant Professor- Sociology
Government Arts College - Bhesan

ABSTRACT

નવા કોરોના વાઈરસથી પેદા થયુલ કોવિડ ૧૯ નાં સંક્રમણને લીધે સમગ્ર ભારતમાં ૨૫ માર્ચથી ચાર તબક્કામાં લોકડાઉન થયું હતું. જેની અસર એ સમાજ જીવનનાં સામાજિક પાસાના કુટુંબ, લગ્ન, શિક્ષણ, આરોગ્ય સંબંધીત રોજિંદા જીવન શૈલીમાં બદલાવ આવતાં લોકોની આદતો બદલાય છે. બીજી બાજુ આર્થિક અને પર્યાવરણ ઉપર પણ અસર જોવા મળી છે. આવી વિવિધ બાબતોના અભ્યાસ કરવાના હેતુથી પ્રસ્તુત સંશોધન હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું.

➤ સંશોધન અભ્યાસના હેતુઓ

- ◆ કોરોનાવાયરસ બાદ લોકોની જીવનશૈલી એ તપાસવાનો હેતુ.
- ◆ કોરોનાવાયરસથી સામાજિક, આર્થિક, પરિસ્થિતિમાં શું ફેરફાર થયો છે તે તપાસવાનો હેતુ.

➤ સંશોધન અભ્યાસની પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત સંશોધન માં સંશોધકે માહિતી એકત્રીત કરવા માટે પ્રાથમિક માહિતી માં ગુગલ ફોર્મના માધ્યમથી ઓનલાઈન સર્વેક્ષણ કરવામાં આવેલ હતું. જેમાં કુલ ૬૧ પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા હતા. સમગ્ર ગુજરાતના ૩૩ જિલ્લામાંથી ૫૦૦ થી વધુ ઉત્તર દાતાની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. ગૌણ સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે જેમાં ગ્રંથાલય, સરકારી યોજનાઓ, સામયીકો, ઈન્ટરનેટનાં માધ્યમથી વર્તમાન સમયની ઓંકડાકીય વીગતો, સંશોધન અહેવાલોનાં ઉપયોગ દ્વારા અહીં દસ્તાવેજી માહિતી એકત્રીત કરવામાં આવી છે.

➤ સંશોધન અભ્યાસના તારણો

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસ થી કારણ મળે છે

૧ લોકડાઉનમાં ૬૧.૮ ટકાના મતે છાત્રો ઓનલાઈન શિક્ષણ મેળવે છે.

૨ ૯૬.૪ ટકા લોકોએ સંક્રમણ ઘટાડવા વર્ક ફ્રોમ હોમને આવકાર્યું હતું.

૩ ૮૯.૬ ટકા માને છે કે કોરોનાને કારણે કુટુંબના સભ્યો એકબીજાથી નજીક આવ્યા છે.

૪ ૯૬.૬ ટકા લોકોએ આધુનિક સુવિધા અને નિઃશુલ્ક સેવા આપની હોસ્પિટલોનું નિર્માણ કરવા તથા લોકોની આરોગ્ય સુખાકારી વધે તેવા પ્રયત્નો કરવા જણાવેલ છે.

INTRODUCTION:

કોરોના વાઈરસ એ ડિસેમ્બર-૨૦૧૯માં ચીનના હુબઈ પ્રાંતનાં વહાન શેરહેથી ફેલાયેલો છે. કોરોના વાઈરસન પ્રોટીન સ્પાઈક કહેવામાં આવે છે. જેને ગુજરાતીમાં પ્રોટીનના ખીલ્લાઓનો સમૂહ કહેવામાં આવે છે. આ

વાઈરસ મનુષ્યના શરીરમાં રહેલા ફેફસાઓમાં પ્રવેશ કરે છે અને તેમાં લોહીનું પરીભ્રમણ બંધ કરી દે છે. કોરોના વાઈરસને સામાન્ય રીતે ચાર પ્રકારના હોય છે. જેમાં ૨૨૯-ઈ આલ્ફા, એન, એલ-૬૩ આલ્ફા, ઓ.સી-૪૩ બીટા અને એચ.કે.યુ.આઈ-૧ બીટાનો સમાવેશ થાય છે. કોરોના વાઈરસની શોધ વર્ષ ૧૯૬૪ માં એટલે આજથી ૫ વર્ષ પહેલા એક જર્મન મહિલા વૈજ્ઞાનિક ડૉ.જૂન અલ્મિડાએ પોતાના ઈલેક્ટ્રોનિક માઈક્રોસ્કોપમાં વડે કરી હતી. આ વાઈરસ ગોળાકાર હતો અને તેની ચાર તરફ કાઉન જેવા ખુણા બહાર નીકળતા હોવાથી કોરોના નામ એ તેના આકાર ઉપરથી રાખવામાં આવ્યું. કોરોના વાઈરસ ફેલાશે તેનો ઉલ્લેખ એક નવલકથામાં કરવામાં આવ્યો હતો. જે મુજબ વર્ષ ૧૯૮૧માં અમેરીકન લેખક ડીન ફુન્ડઝ દ્વારા લખાયેલી નવલકથા જેનું નામ "પ આઈઝ ઓફ ડાર્કનેસ"માં ૩૯ના ચેપ્ટરમાં ઉલ્લેખ કરેલો હતો કે આવનારા સમયમાં ચીનના વહાન શહેરમાંથી એક વાઈરસ ફેલાશે. વર્ષ ૨૦૦૩ માં બ્રિટનમાં કાર્યરત એક ચિની ડોક્ટર 'પૂન લીટે' કોરોના વાઈરસની હાજરી નોંધી હતી.

માનવી એક સામાજિક પ્રાણી છે. પરંતુ કોરોનાથી બચવા માટે માનવી હવે દૈનિક અંતર રાખતો થઈ ગયો છે. આ મહામારીએ આપણી રહેણી કરણીથી લઈને ખાણી પીણીની આદતો બદલી નાખી છે. એક તરફ આપણે સદીઓ જુની આપણી નમસ્કારની પરંપરા અપનાવી રહ્યા છે તો બીજી તરફ ડિજિટલ દુનિયામાં પણ આગેકૂચ કરી રહ્યા છે. જે સમગ્ર વિશ્વનાં માનવ સમુદાય માટે સામાજિક જીવનશૈલીમાં પરિવર્તન જોવા મળ્યું છે. જે આ પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં તેના નિચે મુજબ તારણો પરથી જોઈ શકાય છે.

➤ શ્રીમકો, ઉધોગો અને બેરોજગારો ક્ષેત્રે અસર

ઓનલાઈન સર્વેક્ષણમાં લોક ડાઉનની વિવિધ ક્ષેત્રોમાં અસરકારતા જોવા મળી હતી. વિશેષમાં કોરોના મહામારીથી શ્રીમકો, ઉધોગો અને બેરોજગારો ઉપર સૌથી વિપરીત અસર પડી હતી. સર્વેના તારણોમાં ૮૫.૬ ટકા લોકોના મતે શહેરથી ગ્રામિણ તરફનું સ્થળાંતર વધ્યું હોવાનું જાણવા મળ્યું ૮૮.૪ ટકા લોકોના મતે જીવન જરૂરિયાત માટે સ્વદેશી વસ્તુઓનો ઉપયોગ થવો જોઈએ તેવું જણાવ્યું અને કારણે તેની સાથે સંકળાયેલા લોકોને રોજગારી મળી રહેશે. જ્યારે ૧૧.૬ ટકા લોકોએ સ્વદેશી વસ્તુઓનો ઉપયોગ અંગે નકારમાં જવાબ આપ્યો હતો. તેથી આવા લોકોમાં સ્વદેશી વસ્તુઓનું મુલ્ય સમજાય અને 'મેઈક ઇન ઇન્ડિયા'નું સ્વપ્ન સાકાર થાય તે માટે સમાજના લોકો આત્મનિર્ભર બને તેવા પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

➤ વર્ક ફ્રોમ હોમ

કોરોના વાઈરસનું સંક્રમણ ઓછું ફેલાય તે માટે ૮૪.૬ ટકા લોકોએ વિડિયો કોન્ફરન્સ અને વર્ક ફ્રોમ હોમ ને આવકાર્યું હતું. ૭૨.૪ ટકાએ કોરોના મહામારીને કારણે ભવિષ્યમાં ભારતનો જી.ડી.પી. દર ઘટશે તેમ જણાવેલ તો ૨૭.૭ ટકા લોકો તેને નકારે છે. ૬૬ ટકા લોકો જણાવે છે કે લોકડાઉનથી બધું સુક્ષ્મ અને મધ્યમ (MSME) ક્ષેત્રે વધુ અસર પડી છે. ૩૦ ટકા લોકો આ વસ્તુને નકારે છે. ૬૭ ટકા નું માનવું છે કે લોક ડાઉનમાં તમામ મજૂરોની પરિસ્થિતિ ખુબજ દયનિય જોવા મળી, ૧૧ ટકા ના મતે ગંભીર, ૧૩.૬ ટકા ના મતે કફોડી અને ૫.૬ ટકા લોકોના મતે મજૂરોમાં ભુખમરાની પરિસ્થિતિ ઉદભવી હોવાનું જણાવે છે.

➤ શિક્ષણ ક્ષેત્રે અસર

૮૧.૬ ટકા એવું માને છે કે લોકડાઉન ખુલ્યા બાદ પણ ગુજરાતમાં મજૂરોની અછત રહેશે. શિક્ષણ ક્ષેત્રનાં છાત્રો ઓનલાઈન શિક્ષણ મેળવતા થયા પરંતુ તેની અભિરૂચિમાં ઘટાડો થયો છે. ૮૨ ટકા લોકોના મતે સ્પર્ધાત્મક

પરીક્ષાની તૈયારી કરતા યુવાનોને નવી નોકરીની તક મળશે કે નહીં તે અંગે મુંઝવણ અનુભવી રહ્યા છે. જેથી શિક્ષણ બેરોજગારનો વિકટ પ્રકન ઉદભવ્યો છે તે મોટો પડકાર છે.

૬૧.૮ ટકા લોકોના મને લોકડાઉનથી બાળકો ઓનલાઇન શિક્ષણ મેળવે છે. જેમાં ૨૬.૪ ટકા પ્રાથમિક, ૦૬ ટકા માધ્યમિક, ૫.૪ ટકા ઉચ્ચતર માધ્યમિક, ૧૨.૬ ટકા લોકો કોલેજ કક્ષાનું તેમજ ૮.૨ ટકા લોકો ઓનલાઇન શિક્ષણને આવકારે છે. જ્યારે ૫૧.૧ ટકાની ઓનલાઇન શિક્ષણ પ્રત્યેની અભિરુચિ ઓછી થઈ હોવાનું જણાવે છે. આની પાછળનાં કારણોમાં સર્વેમાં કેટલાક રોગક તથ્યો જોવા મળ્યા છે. જેમાં ગ્રામિણ વિસ્તારમાં ઇન્ટરનેટની ઓછી સુવિધા, કોમ્પ્યુટર ન હોવું, બાળકોમાં આંખોને લગતી સમસ્યા, વાલીઓમાં જાણકારીનો અભાવ, વાલીઓ પાસે એન્ડ્રોઇડ મોબાઇલ, ટેબલેટ વિગેરે સવલત ન હોવી જેવી વિગેરે બાળતંત્ર સર્વેમાં જણવા મળી હતી.

➤ કોરોના વોરિયર

૯૭.૬ ટકા લોકો માને છે કે કોરોના વોરિયર તરીકે સરકારી પ્રાથમિક શાળાની મહિલા શિક્ષિકાઓ, નર્સ, મહિલા પોલીસ કર્મચારી પોતાની ભૂમિકા ભજવી રહ્યા છે. ૯૭.૪ ટકા લોકો આવા લોકોને કોરોનાનો ચેપ લાગી રહ્યો છે. જે તેને ચિંતાનો વિષય માને છે. ૭૨.૬ ટકા વિવિધ સંસ્થાના વડાઓ, અધ્યાપકો, પ્રિન્સીપાલ તેમજ વિદ્યાર્થીઓએ લોકડાઉન દરમ્યાન વિવિધ વૈભિનાર એટેન કરેલ છે. તો ૨૭.૪ ટકા લોકોના મને ઇન્ટરનેટની ઓછી સુવિધા તેમજ સવલત ન હોવાથી એટેન કરી શક્યા નથી.

➤ પર્યાવરણ ક્ષેત્રે અસર

૫મી જુન વિશ્વ પર્યાવરણ દિન ઉજવણી સંદર્ભે પૂછાયેલા પ્રશ્નોમાં ૯૮.૮ ટકા લોકો માને છે કે લોકડાઉનથી પર્યાવરણ પ્રદુષણમાં ઘટાડો જોવા મળ્યો છે. ૯૬.૮ ટકાના મતે નદીઓના પાણી શુદ્ધ થયા છે. હવે તેને દૂષિત ન કરવા સભાનતા હોવાનું જણાવાયું છે. સર્વેમાં ૬૨ વર્ષે ૨૫ માર્ચે એક દિવસ લોકડાઉન કરવા ૮૮.૨ ટકા લોકોએ જણાવ્યું હતું જ્યારે ૧૧.૮ ટકા લોકો વાતને નકારે છે. લોકડાઉનને કારણે ૮૬.૮ ટકા લોકોનું માનવું છે કે વિવિધ પ્રકારના આર્થિક વ્યવહારો માટે ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ એ દૈનિક જીવનશૈલીનું અંગ બનશે. ચલણી નોટથી ચેપ લાગવાના ડરથી જુદી જુદી મોબાઇલ એપથી ઓનલાઇન આર્થિક વ્યવહારો કરશે તેવું સર્વેમાં જણવા મળ્યું છે.

➤ આરોગ્ય ક્ષેત્રે અસર

૯૬.૬ ટકા લોકોએ આધુનિક સુવિધા અને નિઃશુલ્ક સેવા આપની હોસ્પિટલોનું નિર્માણ કરવા તથા લોકોની આરોગ્ય સુખાકારી વધે તેવા પ્રયત્નો કરવા જણાવેલ છે. ૯૦.૪ ટકાના મતે ૧૦૪ હેલ્પલાઇન નંબરની જાણકારી પરાવે છે. ૯૬.૨ ટકા જેટલા લોકો માને છે કે કોવિડ-૧૯ ને કારણે લોકો પોતાના સ્વાસ્થ્ય માટે જાગૃત બન્યા છે. ૮૪.૪ લોકોએ તો કોરોના સંક્રમણથી બચવા સરકારની 'આરોગ્ય સેતુ' મોબાઇલ એપ્લિકેશન ડાઉન લોડ કરી છે. તેઓ માને છે કે ૬૯.૪ ટકા તેનાથી સંક્રમણ ઓછું કરવામાં મદદ મળી છે.

➤ કૌટુંબિક ક્ષેત્રે બદલાવ

૮૯.૬ ટકા માને છે કે કોરોનાને કારણે કુટુંબના સભ્યો એકબીજાથી નજીક આવ્યા છે. ૭૮ ટકાના મતે તો વિવિધ કુટુંબના સભ્યો પણ એકબીજાથી નજીક આવ્યા. લોકડાઉન થતાં કુટુંબના સામાજિક પ્રસંગોની રીતમાં બદલાવ જોવા મળ્યો છે. તે માટેના પરિવર્તમાન નિયમોને પણ તે અનુસરે છે. આત્મહત્યા અને સામાજિક દુષણનું પ્રમાણ વધ્યું

છે. માસ્ક અને સેનિટાઈઝનો ઉપયોગ દૈનિક જીવનનો ભાગ બની ગયો છે. સર્વેમાં એવું પણ જાણવા મળ્યું કે હવે વિવિધ પેટનક મેકિંગ માસ્કનો જમાનો આવશે.

લોકડાઉનને કારણે બદલાવ

લોકડાઉનમાં ૬૧.૮ ટકાના મતે છાત્રો ઓનલાઈન શિક્ષણ મેળવે છે. જેમાં ૨૬.૪ ટકા પ્રાથમિક, ૦૬ ટકા માધ્યમિક, ૫.૪ ટકા ઉચ્ચતર માધ્યિક ૧૨.૮ ટકા કોલેજ કક્ષાનું તેમજ ૮.૦૨ ટકા યુનિવર્સિટી કક્ષાનું શિક્ષણ મેળવે છે. ૮૬.૪ ટકા લોકોએ સંક્રમણ ઘટાડવા વર્ક ડોમ હોમને આવકાર્યું હતું. ૭૨.૪ ટકા લોકોએ ભવિષ્યમાં ભારતનો જી.ડી.પી. દર ઘટવાની વાત કરી હતી. ૮૧.૪ ટકા લોકો ગુજરાતમાં મજુરોની અછત પડશે તેમ જણાવેલ છે. પર્યાવરણ સંદર્ભે પૂછાયેલા પ્રકનના જવાબમાં ૮૮.૮ ટકા લોકોના મને પ્રદુષણ ઘટવાનું અને ૮૬.૮ ટકાએ તો દર વર્ષે ૨૫ માર્ચે ૧ દિવસનું લોકડાઉન રાખવા જણાવ્યું છે. ૮૬.૬ ટકા લોકોનું માનવું છે કે વાઈરસના સંક્રમણથી બચવા તમામ પ્રકારના આર્થિક વહિવટ માટે ડિજિટલ પ્લેટ ફોર્મ એ દૈનિક જીવનનું એક ભાગ બનશે તેમ જણાવેલ છે.

સંદર્ભ સૂચિ ::

લેખક	પુસ્તકનું નામ	પ્રકાશનું નામ	વર્ષ	પાનાંનંબર
ડો.જોષી.વિધુત	'સમાજશાસ્ત્ર પારિભાષિક કોષ'	યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ, ગુજરાત	૨૦૧૬	૧૫૦
ગૌરાગજાની	કોરોના બિંબ પ્રતિબિંબ	અણમોલ પ્રકાશન અમદાવાદ	૨૦૨૦	૧૦૫
પ્રો.ડો.રાવ હેમીશા	'વિકાસનું સમાજશાસ્ત્ર'	પાર્શ્વ પબ્લિકેશન અમદાવાદ, ગુજરાત.	૨૦૦૮	૬૦
ભુપેન્દ્ર બ્રહ્મભટ્ટ	સમાજકારણ સામયિક	ગુજરાત સામાજિક સેવા મંડળ અમદાવાદ, ગુજરાત.	જુલાઈ ૨૦૨૧	૨૦
ડો.શાહ.વિમલ.પી	'સંશોધન ડિઝાઈન'	યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ, ગુજરાત	૧૯૯૭	૨૦
ડો રાજેશ લકુમ ડો ભાગ્યશ્રી રાજપુત	'કોવિડ ૧૯ સામાજિક મહામારી'	ડિવાઈન પબ્લિકેશન અમદાવાદ	૨૦૨૧	૮૭
રાકેશ રેનું	યોજના મેગેઝીન 'આરોગ્ય અને પર્યાવરણ'	યોજના કાર્યાલય, અમદાવાદ	અંક નં ૩ સળંગ અંક ૮૪૬ જૂન-૨૦૨૧	
ડો ધીરજ કાકડીયા	યોજના મેગેઝીન 'covid-19 પાછી અર્થતંત્ર'	યોજના કાર્યાલય, અમદાવાદ	અંક નં ૮ સળંગ અંક ૮૩૯ નવેમ્બર-૨૦૨૦	

AYUDH PUBLICATION

Publication of Books with ISBN

AYUDH JOURNAL (2321 : 2160)

SURABHI JOURNAL (2349 : 4557)

Editor-in-Chief

Mr. Rohit Parmar

Email : ayudh2020@gmail.com

www.ayudhpublication.com

9428343635, 9106942482

ISSN 2321-2160

ONE DAY NATIONAL CONFERENCE
ON
Humans, Nature & Environment: Pre, During & Post-Pandemic
(COVID-19) Scenario

This is to certify that **Dr. Sachin Jayantilal Pithadiya** Assistant Professor in **Department of Sociology** from **Government Arts College, Bhesan** participated in the National Conference on **Humans, Nature & Environment: Pre, During & Post-Pandemic (COVID-19) Scenario** organized by **Ayudh Publication, Bhavnagar** in collaboration with **IQAC, Government Science College, Mandvi - Kachchh** on **21-01-2022** and presented his research paper titled "**કોવિડ 19 થી બદલાતી જીવનશૈલી**".

Mr. Rohit Parmar
Editor-in-Chief
Ayudh Publication
Bhavnagar

Dr. P. K. Mehta
Principal (I/c),
Government Science College,
Mandvi - Kachchh

Dr. Dilip B. Kataliya
Coordinator - IQAC
Government Science College,
Mandvi - Kachchh

Art, History, Language and Philosophy in the Works of Qurratulain Hyder

1. **Pankajkumar B. Solanki**

Research Scholar

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

2. **Dr. Naresh M. Solanki**

Assistant Professor

Dr. Subhash Mahila College, Junagadh

Abstract:

The present paper deals with some of the most eminent aspects like of Art, Philosophy, Language, Indian History, and Characters of Qurratulain Hyder's works. Hyder's works like *River of Fire*, *My Temples Too*, *Fireflies in the Mist* and *Chandni Begum* are written with great care and intellect as they have everything a reader wants to read. They are the representation of the contemporary society but are also filled with the historical aspects that shape the lives of the characters and how they influence their present life. Females have always been a treat to read when they are written from the pen of Hyder. Most of the female characters are rebellious and courageous. The language is also carefully crafted which complement each and every character. Philosophy and art are showcased to show the grace of Hyder by which she writes her works. In and all these are the aspects that help these novels attain greatness and we would like to work upon them in the following argument.

Key words: Art, Philosophy, Language, Indian History, Caste, Society, Culture.

Qurratulain Hyder is the novelist that has everything in her purse. She can give us the information about history, culture, art, philosophy, and language. Females have always been a treat to read when they are written from the pen of Hyder. Most of the female characters are rebellious and courageous. The language is also carefully crafted which complement each and every character. Philosophy and art are showcased to show the grace of Hyder by which she writes her works. These aspects are ever present in the brilliant works of hers. We can always feel that the female characters of Hyder's works are narrated by Hyder with the awareness and empathetic point of views

of the history and the females of the past-partition is the element that displaced each and every one both physically and psychologically. Hyder has used this event in a *River of Fire* along with the other novels like *My Temples Too*, *Fireflies in the Mist* and *Chandni Begum*. History, Language and Female characters are the most prominent aspects of Hyder's works. These works are the reflection of society and culture.

However, *River of Fire* is the best of all these novels. This novel is written in a complex manner and the language and narration is also difficult. The readers have to connect the characters in order to establish their relativity in the novel. However, this is also an important observation. The novel begins as the depiction of a person who is an average person but who wants to be free to live the life that is not influenced or dominated by the forces of the history and the society. It is quite evident that the process of history has been used in order to thwart the desire of a person. The novel is an excellent example of the art and philosophy and we can find a group of people is seen engaging in a kind of defect that took place about the form and the non-form, the 'rup' and 'aarup'. Most of the characters are involved in the philosophy and art and that is a wonderful example of Qurratulain Hyder's extreme knowledge about these fortes.

Hyder has deliberately used the post-colonial perspective in her novel *River of Fire* and her treatment to language and history is quite an outstanding one. She has posed a question upon the language which has been polluted due to the elements like colonial subjugation and eventually the history of the nation the culture and the language all have been affected. She has been famous for such outstanding portrayal and therefore, this novel is also one of the most famous works that includes the wonderful use of art, philosophy and the language that she uses in order to present the unavoidable aspects of Indian history.

We may find the characters of different types in the course of the novel *River of Fire*. These characters may vary as they can be men, women, artists, scholars, students, travelers and other different types of people as well. They are presented in the manner as at one moment they appear and at the other they disappear, after sometime they appear again. All these have been done by Hyder to prove her worth and to show her skills. However, these characters are special in one manner as they are speaking in the language that is uncorrupted and uncontaminated. However, Hyder has made one thing clear that in India the casteism and the tribes are most important thing for them as these people believe in the particular caste and their religions and that often results into the conflict with the other castes and other tribesmen. Hyder has said that,

Since people are constantly going on long journeys the souls are full of travel goods. That is why I was surprised when I first came to India and learnt that the Hindus do not go abroad for fear of losing caste, whatever they mean by that. Although I have read that the ancient Hindus and Buddhists travelled far and wide, carrying their learning with them wherever they went. (58)

The above mentioned quote describes two different kinds of perspectives that are present in the Indian civilization: the first is the belief that the Indians are bad-mannered and uncivilized and these are the people

who need to be cultured. The second myth is that the Indian people are frightened of nomadic as they fear of trailing their religion or caste. However, Hyder advocates the fact that Indians are the masters who are at the centre of knowledge and evolution since the age-old time. She has also pointed out that the Indians are not far behind any other civilization and in fact they have achieved so many things. A momentary saddened phase cannot unfasten what Indians have attained during the long expedition of evolution.

Chandni Begum is the novel in which Lucknow city is shown as completely trickled and commended. Different types of expressions and descriptions in the said novel radiated Hyder's profound understanding and thoughtful mind in terms of the society which is made up of different caste, class and religions with misconception and different principles. Different kind of people their languages, their lifestyles, their behaviors, their patterns etc. are also discussed in great deal and with great care also. The readers can see the two different sides of the people in the said novel. The people of Lucknow and the 'shayrana language' are beautifully used by Hyder in this particular novel. It seems interesting when we come to know of a saint sitting on its hide, and poets who are composing verses about eyes of her face.

This novel also presents the beautiful picture of the language used by the different communities and castes along with the portrayal of the various characters. Hyder has shown the beauty of Lucknow city which is mostly known for its sweetness of language. However, the history has been presented in a manner that the readers are quite fascinated to know it. Unlike other novels of Hyder, this is a bit unpolished one yet it also shows her brilliance as a novelist.

Hyder's narrative technique and her way of portrayal are very interesting. She has portrayed a variety of female characters in *Fireflies in the Mist* who are rebellious and are actively or passively interested and involved in the freedom movement and politics. She too has described the psychological perspectives of each of these characters in good length. *My Temples Too* is also a kind of novel where she talks about one family who has been living in its ream life but with partition, everything changes. The characters like Rakshanda and Kiran have gone through a lot, especially Rakshanda who has lost her mental stability. *River of Fire*, a historical novel has all the elements which make it a tragically socio-political novel and Hyder has been successful in presenting the females of different types. Every story has one deserted female character and all of them have their different struggle. Thus, we can find different shades of females in this novel too. Similarly, *Chandni Begum* is also a novel where Hyder has shown her brilliance as she has put two Muslim families of Lucknow and covers the period from partition to present time. The novel is like a social criticism but we all know that what Hyder has written is nothing but reality. The style of narration is also very good but the novel is not that much famous as her other novels. Many critics are of the opinion that this novel is worst as compared to other of her novels.

References:

1. Hyder, Qurratulain. *Chandni Begum*, Womenunlim, 2017. Print.
2. Hyder, Qurratulain, *Aag ka Darya*, Urdu Kitab Ghar, Delhi, 1984. Print.
3. Hyder, Qurratulain, *Chandni Begum*, Educational Publishing House, Delhi, 1990. Print.
4. Hyder, Qurratulain, *Fireflies in the Mist* (1994), Trans. by Q. Hyder, New Directions Books, New York, 2008. Print.
5. Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*, Ithaca, New York, Cornell UP, 1983. Print.
6. Singh, Umesh. *De-colonising Language: A Critique of Hyder's River of Fire*, Research article, 2013. Print.
7. Narang, G.C. *Major Trends in the Urdu Short Story* (an article), Indian Literature, Sahitya Akademi's Bi-monthly magazine, vol. xx, No.4, New Delhi- 1977.
8. Haider, Qurratulain, *Qurratulain Haider lei Muntakhab Kahaniyan*, National Book Trust, India, New Delhi, 2005. Print.
9. Raja, Masood Ashraf, *Qurratulain Hyder's River of Fire: Novel and the Politics of Writing Beyond the Nation-State*.
10. Begum, Chandni, *Qurrat ul ain Hyder*, Womenunlim, 2017. Print.
11. Tahseen Fatima, Sadia Saba, Rehana kousar. *The cultural study of river of fire by Qurrat ul ain Haider*, Research article, 2018.
12. Oldfield, Anna C. *Confusion in the Universe: Conflict and Narrative in Qurratulain Hyder's River of Fire*, Sangari, 2005.
13. Durrani, F.K. Khan. *The Meaning of Pakistan*, Lahore, Shah Muhammad Ashraf, 1944. Print.

ISSUE - 5
YEAR - 9

DECEMBER - 2021
ISSN - 2321-7073

NATIONAL CONFERENCE

ON

Multidisciplinary Research and Innovation

In Collaboration With

RESEARCH MATRIX

" PEER REVIEWED & REFEREED "

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF APPLIED RESEARCH

MANAGED BY: PATEL KELAVANI MANDAL - JUNAGADH

SHRI PATEL KELAVANI MANDAL COLLEGE OF TECHNOLOGY & B. Ed.

OPP. HAVELI WADI, NEAR S.T. COLONY, COLLEGE ROAD, JUNAGADH. PHONE: 0285-2670644

www.pkmcot.org

INDEX

SR.NO.	TITLE & AUTHOR	PAGE NO.
1	COMPARISON OF VARIOUS ENCRYPTION..... JITENDRAKUMAR P. RADADIYA* DR. HARESH B. TANK**	1 TO 8
2	CLOUD TECHNOLOGY ON AGRICULTURE USING SENSORS MR. SORATHIYA KALPESH VINODRAY DR. KISHOR H. ATKOTIYA	9 TO 16
3	SUPERVISORY RELATIONSHIP, ORGANIZATIONAL CLIMATE.... MR. SANDIPKUMAR L KOTHIYA DR. HARESH B. TANK	17 TO 22
4	A COMPARATIVE STUDY OF AGGRESSION AND EMOTIONAL MATURITY DINESHKUMAR A. TUNVAR	23 TO 27
5	શહેરમાં રહેતા નિવૃત્ત શિક્ષકો અને ગ્રામ્યમાં રહેતા નિવૃત્ત શિક્ષકો પર થતી ખિન્નતાની અસરનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવો ગીતાબેન કેશુભાઈ બલદાણીયા	28 TO 30
6	AWARENESS OF BRAND AND INCREASING CUSTOMER'S DEMAND FOR FMCG.... DR. HIREN D. JADAV	31 TO 34
7	USING AUTHENTIC MATERIAL FOR TEACHING LISTENING MR. JATINKUMAR RATHOD DR. BIPINBHAI PARMAR	35 TO 42
8	ખેલાડી અને ખેલાડીઓની ઝડપ અને ગતિસુમેળની તુલનાત્મક..... જિતેન્દ્ર ગરાળા	43 TO 45
9	STUDENTS PREFERENCE FOR ONLINE..... DR. MAYURI RENUKA	46 TO 51
10	શૂટિંગના ખેલાડીઓની એકાગ્રતા પર ધ્યાન તાલીમ કાર્યક્રમની..... નિલય પટેલ	52 TO 54
11	INTENT ANALYSIS USING CODE-MIXED LANGUAGE MR. NILESHKUMAR BHIMJIBHAI PARGHI DR. JAYDEEP RAMANI	55 TO 59

RESEARCH MATRIX :2321-7073

Peer Reviewed & Refereed | International Multidisciplinary Journal of applied research

SR.NO.	TITLE & AUTHOR	PAGE NO.
12	મોબાઇલ ફોનની સમાજ પર થતી અસર મુનિયા નિમીષાબેન હરસિંહ	60 TO 66
13	SOCIO-PSYCHOLOGICAL EXPLORATION OF FEMALE.... PANKAJKUMAR BHIMABHAI SOLANKI DR. NARESH M. SOLANKI	67 TO 71
14	ભારતમાં સામાજિક કાનૂનીકરણ : એક ચર્ચા પાયલબા જે. જાડેજા	72 TO 76
15	લગ્ન સંસ્થામાં આવેલ પરિવર્તન ટોપિયા પૂજા રમેશભાઈ	77 TO 83
16	સૂર્યનમસ્કાર અને યોગાસનની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિદ્યાર્થી..... પ્રતિકુમાર જે .ટંડેલ ડૉ. વિજયકુમાર એન સોલંકી	84 TO 86
17	A STUDY OF A ADJUSTMENT AND STUDY HABITS AMONG STUDENTS PRIYANKA V. HAPANI	87 TO 91
18	CONSTITUTIONAL PERSPECTIVE OF RIGHT TO FOOD IN INDIA – AN EVALUATION DR. SATHISH K. S.	92 TO 97
19	જાનપદી નવલકથાના સંદર્ભમાં 'જનમટીપ' નવલકથાનું અવલોકન ડૉ.શર્મિષ્ઠા ભીખાભાઈ પટેલ	98 TO 103
20	A STUDY OF WORK MOTIVATION OF TEACHERS IN RELATION TO GENDER AND AREA OF RESIDENCY ARJUNSINH FATESINH TALAR DR. NARESH G. VAGHELA	104 TO 108
21	A STUDY OF PSYCHOLOGICAL WELL BEING AND HEALTH BEHAVIOUR AMONG EMPLOYEES JADAV TAUFIK H.	109 TO 114
22	યોગ અને એરોબિક કસરત દ્વારા ચપળતા પર થતી અસરનો..... સહદેવભાઈ કાલીયા ડૉ. અલ્કેશભાઈ વાઘણી	115 TO 118
23	AN IMPACT OF BREXIT ON INDIAN CAPITAL MARKET: A REVIEW OF LITERATURE DR.MAHESHM.PATEL MR.MEHUL D.CHHANIYALA	119 TO 123

SOCIO-PSYCHOLOGICAL EXPLORATION OF FEMALE CHARACTERS IN THE WORKS OF QURRATULAIN HYDER

*PANKAJKUMAR BHIMABHAI SOLANKI

**DR. NARESH M. SOLANKI

*RESEARCH SCHOLAR, BHAKTA KAVI NARSINH MEHTA UNIVERSITY, JUNAGADH

**ASSISTANT PROFESSOR, DR. SUBHASH MAHILA COLLEGE, JUNAGADH

SUBJECT: Sociology

ABSTRACT

The females have been an inevitable part of the works of Qurratulain Hyder. We all know that females have been treated miserably by our society, especially by the males as they regard them as inferior to them. However, Qurratulain Hyder tries to highlight this fact in her works and along with it, she has included many other relevant themes and topics like society, history, psychology etc. The society, the people and the women's predicament have been the main issues in her works and thus these concepts have been appearing throughout all her works every now and then. She has presented her female characters as against the males in her works and tries to give males back which they generally do not like. Her female characters are no way inferior to the males of our society and are never regarded as secondary things. She has mastery in showcasing the skill of presenting the verities of characters in her works. Hyder presents her female characters in such a way that it becomes important to study their psychology and society in which they live. Through her writings, she aimed to change the insights about women and typecasts connected with them. This paper is an attempt to present the reflection of socio-psychological aspects of female characters in Qurratulain Hyder's work. This is a qualitative research study and is based on the content analysis of five well-known works of Qurratulain Hyder namely My Temples Too, Agle Janam Mohe Bitiya hi Kijo, River of fire, Chandni Begum, and Fireflies in the Mist.

Key words: Females, History, Males, Predicament, Psychology, Society

INTRODUCTION

The research is intended at the study of historical, social and psychological aspects with regard to the female characters in Qurratulain Hyder's works. The main objective behind taking this topic is to understand how Qurratulain Hyder tries to include every important aspect of our society and its people. The society, the people and the women's predicament have been the main issues presented in her works and thus these concepts have been appearing throughout all her works every now and then. The major principle of any writer in his/her works, is to show true picture of life or of a society. She has also used history in all its glory and shame as well. The time span has been spread from partition to present day and thus includes variety of events and characters. By this study we would certainly come across many latent aspects of our country, its people, their psychology and how the people of different religions treat the people of other religions. It is also aimed at the investigation of a complex society of subcontinent Indo-Pak through various periods of history and causes that destroyed it.

Profoundly a novelist and short story writer, educationist and a journalist in Urdu Language, Qurratulain Hyder is the most influential novelist as far as Urdu language is concerned especially in India and Pakistan. Her bold and expressive women characters are really

VOLUME-4 / YEAR -9 / ISSUE -5 / DECEMBER - 2021
WWW.RESEARCHMATRIX.ORG

inspiration to one and all and their social, psychological state of affairs are very well discussed by this truly remarkable novelist. She has presented her female characters as against the males in her works and tries to give males back which they generally do not like. Her female characters are no way inferior to the males of our society and are never regarded as secondary things. Through her writings, she aimed to change insights about women and typecasts connected with them. When we read Hyder, we find that in all her works she presents variety of female characters. And variety of presenting female characters is such that we find highly educated females who can lead her life in her own ways and on the other side we also find females who are totally uneducated who does not have rights to speak anything before her husband and elders of family. They don't have rights to choose even her husband as well. She has stimulated so many writers to take up her inheritance and persist in the effort that she was doing. Majority of Qurratulain Hyder's works are based on society. She has perfectly showcased how the 'History', 'Society', and 'Psychology' are inevitable parts of our society. Her works have managed to bring forth the women predicament in our society. Literature is a powerful tool which can influence the society and its people and accordingly it can present the factual condition with regard to what we are surrounded with. Women in our society continue to be the prey of the patriarchal Indian Society.

History refers to the facts that are already happened but to know about them deeply, literature is a perfect tool. Here, the novels of Qurratulain Hyder pave the way to the historical aspects which are unnoticed by the reader in the history books as they give us the insight of the situation of that time. Hyder has certainly used History in her novels very well and especially the world-famous event of Partition after which a new country called Pakistan has been formed. She has shown the blood math, murders, and the emotions of the people during this dreadful event which has caused turmoil in the lives of millions of people.

Socio-Psychological aspects refer to combination of inseparably allied elements of both the disciplines; sociology and psychology, public affairs and organizations of society which by their very nature tend to change by one or the other circumstances. However, 'Psychology' of the characters gives the innermost understanding of the individual character and reader finds it amazing to know what is going on in the mind of any particular character. The novelist has beautifully portrayed the social and psychological aspects of the characters and by that she has described the events like partition and Hindu-Muslim friendships and the enmity as well. The other important thing that she has achieved by her works is the portrayal of social movements like elimination of Zamindari and the village politics that we can notice in the traditional literature. In this light Dr Qamar Rais said once that, "Qurratulain Hyder always maintains a watchful eye on domestic divergence, and struggle, she also shows psychological chaos and loneliness of human subsistence and often discloses idealistic life of her characters from side-to-side consideration." (Dr Qamar Rais)

My Temples Too one of the best narrations created by her which is too basically a tragedy as it exposes the horror of Partition of India. There is utter chaos and loss everywhere. Hyder portrays the world of elite Muslim families in this work who are living on hereditary estates in northern India in the mid-twentieth century. At the center of the novel is Rakshanda, or Roshni, the daughter of such a family and one of a group of bright young people who defined themselves as idealistic and nationalistic, rational and liberal. According to Rakshanda, the hooded figures may be void, talking about silently to Arjuna. That time spoil own creation. She hopes on people who didn't kill Muslims, and same about Muslims who saved lives of their Hindu friends". Partition happened between Hindus and Muslims only on account of mindless political leaders. Whole country came under this stupidity and selfness by politicians. As we

know Qurratulain got many degrees and became highly educated woman, she played different roles under Government of India as well as Pakistan. She was member of staff. As we saw in the beginning, she was a multi-talented woman. Kanwar Rani Saltanat, a descendant of the royal dynasty, despises Rakshanda Begum and always holds herself in high regard. Rakshanda is adored by her father, who is kind to her and provides her with all she desires. He despises the new middle classes and takes old customs, traditions, and institutions for granted.

Agle Janam Mohe Bitiya hi Kijo is yet another noteworthy work by which Hyder portrays a picture of patriarchal system, where women are surrounded in the walls of the house and have to lead lives of conformity and obedience to men folk. Men may do what they like with their lives, marry as many times they wish to and whenever they like. According to them, women are merely objects and they can treat them in whatever fashion they like, like a football. They are nothing more than a plaything for them. The story is set up in the background of the pre partition era. Hyder's story is about the journey and the resistance of two insolvent orphaned sisters, Rushke Qamar and Jamian (who is crippled) who struggled to preserve their identity in the male dominated society.

River of Fire is a famous work that describes the cultural and political history subcontinent India. We find a peace between Hindu and Muslim in this work which is the most appealing thing here. The novel is a meditation on history and human nature, tracing four souls through time. Each section is linked by characters who bear, in every period, the same name, Gautam. Her historical canvas Aag Ka Darya was broad in its representation of women's situations and choices through the protagonists. Champa is a character that represents the Indian woman. Champak, the daughter of Ayodhya's Rajguru, is forced to marry a Brahmin against her will and despite her smart and sensitive traits in ancient times. She takes the name Champavati in the mediaeval era, and she falls in love with Abul Mansoor Kamaluddin from the Mid-East, only to be abandoned by him in his happiness of martial triumph. Later, the same Champa becomes a commodity in a brothel and yearns for a self-identity in Lucknow. In modern times, she takes on the persona of Champa Ahmed, a wealthy woman who is unable to express her feelings to her ideal, Amir Raza. As a result, she is doomed to be alone for the rest of her life. She is also victorious in representing Indian culture in English language. Women in this novel are significant in terms of the novel's subject, in addition to their unwavering support for their men's pursuit and their endurance of agony. Hyder places her female characters to the forefront of her story in such a way that their presence significantly improves novel's implications.

The novel, *Chandni Begum* is written in 1989, and is the last profound novel of Qurratulain Hyder and discusses the complex issues of the Mandir-Masjid between Hindus and Muslims in Ayodhya in the early Nineties. However, the time span is from the Partition to present time, and sometimes it includes stream consciousness technique. Two well-known families of Lucknow have been discussed. From the beginning to the end the novel revolves around the life of Qambar, an idealistic radical and three women drawn to him: Bela, Safia and our heroine Chandni Begum. The story revolves around two prominent Lucknow families and the lives and struggles of Qambar, a romantic revolutionary, and the three women drawn to him-Bela, the daughter of a mirasi-bhand couple desperate to break away from her tainted 'legacy'; Safia, the polio-stricken daughter of the Raja of Teen Katori, an independent 'educationist' dealing with the crushing rejection of her childhood betrothed and the demons that that haunt her in its wake; and the eponymous heroine, Chandni Begum, destitute survivor of a once powerful landed family, looking for a way to get by respectably. Hyder returns to her favourite themes, time and surroundings -Partition, women artiste, admired religious studies, the well-known

homes of Lucknow, the chawls of Bombay - to tell a fascinating account, freely spotted with amusing characters and bitter political and social remarks.

Another of Hyder's novel entitled *Fireflies in the Mist* is a transcreation of her own which she has translated from her Urdu novel entitled *Aakhir-e-Shabke Hamsafar*. This novel extends the history of East Bengal during the time of the nationalist movement that has been pointed against the British by the people of India at that time and it extends to the formation of East Pakistan, and the eventual independence of Bangladesh. Like Hyder's other works, in *Fireflies in the Mist* as well, we find the emphasis on women's powerlessness, seclusion, and slavery to man-made norms as well as their unending pain. Deepali Sarkar portrays this vision of being enslaved by men in this work. The male protagonist Raihanuddin Ahmed is at the center of the plot of this novel. The comparative milieu of women's personalities is depicted in this work. It is the story of Deepali Sarkar, who happens to be a young Hindu woman belongs to the middle-class family who becomes fascinated by the events happening around her at the time of the nationalist movement. It also talks about Rehan Ahmed, a Muslim fundamentalist with his Marxist proclivity who pioneers Deepali to the life of the rustic destitute. Both of them have a general political meeting that draws them into a calmly destined love affair. However, through their relationship Hyder tries to discuss the tensions between the Hindus and Muslims of Bengal who had shared similar culture and history once upon a time.

CONCLUSION

Thus, females have been the major themes of Hyder's works. Women are typically key protagonists in Hyder's stories, although women's concerns are not her primary preoccupation. On the contrary, she depicts a woman in connection to her surroundings, in which the heroine flourishes or withers as the wheel of fortune turns. Her work, for the most part, depicts bourgeois women, with all of the permutations and combinations of power and insufficiency that contribute to the textured fabric's development. We all know that women have been treated miserably by our society, especially by the males as they regard them as inferior to them. Hyder has dealt with them in most of her works in order to make them self equal to males if not the superior.

REFERENCES

- Hyder, Qurratulain. *Fireflies in the Mist*. Speaking Tiger, 2018.
 —. *River of Fire*. Women Unlimited, 2003.
 —. *Begum, Chandni*. Womenunlim, 2017.
 —. *Fireflies in the Mist*. Generic, 2015
 —. *My Tempes Too*. Speaking Tiger, 2018
 Kidwai, A. R. *Behind the Veils: Representation of Muslim Woman in Indian Writing in English 1950-2000*. A P H Publishing Corporation, 2007.
 Mairhofer-Mehmood, Jasmin. "The Representation of Women during the time of Partition in Novels of South Asian Women Writers." 2013.
 Rafiq, Sami. "Representation of the Female Psyche: The Champa of Aag ka Dariya." Jalil, Rakshanda. *Qurratulain Hyder and a River of Fire*. Aakar Books, 2020. 189-198.
 Rathore, Geetanjali. "Displacement of women after Partition in Qurratulain Hyder's selected short stories and novellas." *International Journal Of English and Studies (IJOES)* (2021): 210. 214.
 Singh, Dr Niharika. "Untangle the Feminist Appearance in the Works of Qurratulainn Hyder." *Ashvamegh* (2018).

- Raja, Masood Ashraf. *Qurratulain Hyder's River of Fire: Novel and the Politics of Writing Beyond the Nation-State*.
- Oldfield, Anna C. *Confusion in the Universe: Conflict and Narrative in Qurratulain Hyder's River of Fire*, Sangari, 2005. Print.
- Durrani, F.K. Khan. *The Meaning of Pakistan*, Lahore, Shah Muhammad Ashraf, 1944. Print.
- Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*, Ithaca, New York, Cornell UP, 1983. Print.
- Tahseen, Fatima, Sadia Saba, Rehanakousar. *The cultural study of river of fire by Quratulain Hyder*, Research article, 2018.
- Singh, Umesh. *De-colonising Language: A Critique of Hyder's River of Fire*, Research article, 2013.
- Narang, G.C. *Major Trends in the Urdu Short Story* (an article), Indian Literature, Sahitya Akademi's Bi-monthly magazine, vol. xx, No.4, New Delhi, 1977.
- Hyder, Qurratulain. *Qurratulain Hyder lei Muntakhab Kahaniyan*, National Book Trust, India, New Delhi, 2005.

CHIEF EDITOR

Dr. KALPESH R. RAKHOLIA

Block No-7/B, Udaynagar Society, B/h. Godhwani High School,
Timbavadi-362015 JUNAGADH. 83202 48721

EDITOR

Dr. Alkesh Vachhani Mo. 94286 22982

Dr. Mital Manavadaria Mo. 98794 22702

RESEARCH MATRIX

" PEER REVIEWED & REFEREED "
INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF APPLIED RESEARCH

www.researchmatrix.org

E-mail: editorresearchmatrix@gmail.com

SOHAM

**An International Multidisciplinary Peer
Reviewed Research Journal**

ISSN: 2350-0697

Impact Factor 5.005

Volume-30 Issue-9 Oct. - Dec. - 2021

**Editor - In - Chief
Dr. Dilkhush U. Patel**

Content of the Table

Sr.No.	Title of the Paper/Article	Author	P. No
1	पाटण के जैन मंदिर में काष्ठशिल्प	प्रि. डॉ. ललित एम. पटेल	1
2	Indian Diasporic Literature : A Review	Dr. Reji George	6
3	FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS OF SELECTED PETROLIUM INDUSTRY USING ALTMAN Z SCORE MODEL	Alka B. Prajapati	10
4	न्यायदर्शन के ईश्वरवाद का वर्तमान जीवनशैली में महत्व	धनंजयकुमार तलाविया	19
5	MENTAL HEALTH AMONG COLLEGE STUDENTS	Dipika Dhusa	23
6	The Effect of Beauty Care on Body Image among Married Women	Dr. Megha K. Thakar	27
7	उत्तर गुजरात के ऐतिहासिक प्रवासन स्थल	डॉ. शीतल ए. अग्रवाल	31
8	श्रीहर्षना रूपको मां साम्य-वैषम्य-येक अस्थास	हसर छशिता जयेशकुमार	38
9	REPRESENTATION OF MYTHOLOGY IN INDIAN ENGLISH FICTION: A BIRD'S EYE VIEW	Khushali Jani	42
10	Cultural Identity and Alienation of Children concerning Chinua Achebe's "Things Fall Apart"	LAKHLANI HEMANGIBAHEN RAMESHCHANDRA	47
11	कृष्णासोबती के उपन्यासों में नारी की समस्याएँ	डॉ. जे.एम. चौधरी	56
12	कृष्णासोबती के "मित्रो मरजानी" उपन्यास में नारी चेतना	श्रीमाली संदीपकुमार मनुभाई	59
13	'दीदी' - एक मुक नारी वेदना	राहोड प्रेमसिंह छिपसिंह	62
14	गुजरातनुं ऐतिहासिक स्थापत्यकिय स्मारक : सिद्धपुरनी रुद्रमहालय	डॉ. मेहुल ठाडोर प्रो. डे. वी. भारोट	66
15	भारतीय संस्कृतिमां प्रतिव्रता धर्म	पटेल कलाभेन नटवरलाल	71
16	हाईड्रोपोनिक्स : भेत पद्धति	Zala Ajitsinh Arajanji	76
17	गुजराती साहित्यमां अनुआधुनिकतावादः नारीवाद (हिमांशी शेलतनी नवलकथा 'आठमो रंग'ना परिप्रेक्ष्यमां)	सुशीला भडावता	81
18	DIGITAL LIBRARY INFRASTRUCTURE AND ARCHITECTURE	Thakor Amaratji D	84

19	Immigrant experience and self identity in Bharati Mukherjee's novels	Dr. Dinesh B. Chaudhari	88
20	EFFECT OF YOGA ON VITAL CAPACITY OF BOYS	Dr. Gaurang Y. Rami	90
21	Elements of Spirits and Anti-Dystopia in the novels of Samit Basu	Maheta Harsh Darmendrabhai	92
22	"A Study on Service GAP analysis of selected Public and Private Sector Banks of Gujarat"	Miss Manisha Madhubhai Patel , Research Scholar	94
23	A STUDY ON FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS OF THE SELECTED PUBLIC & PRIVATE SECTOR BANKS IN INDIA	Meena k. Jadav	98
24	'નકલંક' વાર્તાસંગ્રહમાં દલિતસમાજદર્શન	ચૌધરી મુન્નાબેન બી.	100
25	Reflection of Feminine Sensibility in the Works of Qurratulain Hyder	Pankajkumar Bhimabhai Solanki	110
26	"MYTH AND FEMINISM PRESENCE IN SELECT WORK OF AMISH TRIPATHI"	RAVALIYA NIRALI LAXMANBHAI	114
27	યોગની તાલીમ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓના પેટના સ્નાયુ બળ પર થતી અસરનો અભ્યાસ	સંજય વી. ઠાકોર	117
28	A Study of Representation and Retelling of Female Mythological Characters	Urvi Joshi	120
29	"સવલૂતિનાં નાટકોમાં ઉત્તર નારી-ચરિત્ર"	રેશનીબેન પ્રજાપતિ	123
30	ઉત્તર ગુજરાતનું વાવ સ્થાપત્ય - રાણકી વાવ	ડૉ. દિવ્યા એ. પટેલ	127

Reflection of Feminine Sensibility in the Works of Qurratulain Hyder**Pankajkumar Bhimabhai Solanki**

Research Scholar Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

Abstract

Qurratulain Hyder, the most prominent progressive fiction writer of Urdu has her own place and identity in English Literature as well. She presents the female characters in such a way that she can change the perception about women and the stereotype about women associated with them. She never misses a chance to portray real life like female characters loaded with feminine sensibility. She portrays her character with utmost care, depth, and sensitivity. We cannot ignore her concern for the predicament of women in her works. She deliberately portrays the destiny of women and their exploitation. She also tries to comprehend human exigencies through the helplessness of women. Her female characters neither rebel against the persecution they suffer at the hand of men, nor do they crib when they are at the receiving end of male high handedness. Yet, these female characters affect the readers, simply because of the skill of their creator, who depicts the female sensibility so effectively. This paper is an attempt to present the reflection of feminine sensibility in Qurratulain Hyder's work. This is a qualitative research study and is based on the content analysis of three well-known works of Qurratulain Hyder namely *River of fire*, *Fireflies in the Mist*, *Sita Betrayed* and *The Sound of Falling leaves*.

Keywords: Feminine Sensibility, womanhood, patriarchal society, gender, mental agonies

Introduction:

Since ages, India has been primarily a patriarchal society. Man had a prominent position in every aspect of life, leaving woman as a vulnerable creature who had to rely on him for everything from her survival to sustenance. In such a situation, a woman's struggle in male dominated society is easy to understand. When it comes to academic or artistic endeavour, she was thought to be worthless. Her sole purpose is to raise children and manage the family. As we consider literature as the mirror of society, the real-life situation of women also reflects in the literary works as well.

The feminist perspective portrayed in the Indian English novels is an important aspect of Indian English novels. Qurratulain Hyder is the most significant author who has mastery in depicting women's real-life condition and feminist perspective in her literary works. Being a woman herself, Hyder understands and deals sensitively with the problems of the woman. She has a deep understanding of the various aspects of social life of India and this understanding gets reflected in her works as well. She depicts feminine sensibility with great consciousness and utmost care. She openly depicts the feminist concerns and her views in her novels. In many of Hyder's works, the attempt to depict the various positions of women from the ancient time to the current age.

River of Fire

River of Fire is considered to be one of the great classics of Urdu literature. The book was transcreated from the Urdu version named *Aag ka Dariya*. The novel covers the time span of 2500 years from 4 Century BC to the post-independence period of India. Representation of female in *River of Fire* is also linked to the novel's criticism of historical assumption. Women in this novel are significant in terms of the novel's subject, in addition to their unwavering support for their men's pursuit and their endurance of agony. Hyder places her female characters to the forefront of her story in such a way that their presence significantly improves novel's implications.

In this novel we get the glimpses of the mastery of Hyder's in presenting the feminine

sensibility in her literary world when Champa says...

"I am an ordinary girl. If I had been God's special person – some-body like Meera, Muktabai, Saint Sophia, one would have seen the marks of wounds on my body. My apparel would be bloody red with my murder of my purity. My hands would be pierced with nails. My head would be haloed. Bowls of poison and basket of snakes would be sent to me. But I am merely Champa Ahmed. No one can see my wounds. Because my fellow beings too are wounded. They are weak mortal and have no vision."

Champa Ahmed is the most bright and alive character of this novel. She readily admits that she climbs the mountain of challenges in front of her like an ant. Through her articulation and self-awareness, she defies the cliché of a woman. A lady like this can not be easily silenced, marginalised or invisibilized. The novel's reader not only get the insight into her personality, but the portrayal of personality also provides a picture of her progenitor.

Another female character of this novel, Tehmina presents the feelings of females so beautifully. She was engaged to Aamir. But unfortunately, her engagement breaks. The reason is another beautiful woman named Champa Baaji. In the beginning Tehmina was so happy but when she knows that Aamin is not interested in her anymore she expresses that "feminine beauty was so highly prized, that for men, body was more important than brains"

Fireflies in the Mist

Like Hyder's other works, in *Fireflies in the Mist* as well, we find the emphasis on women's powerlessness, seclusion, and slavery to man-made norms as well as their unending pain. Deepali Sarkar portrays this vision of being enslaved by men in this work. The male protagonist Raihanuddin Ahmed is at the centre of the plot of this novel. The comparative milieu of women's personalities is depicted in this work.

The woman who is the lesson of a scourge for the reconciliatory routing is represented by Deepali Sarkar. She is also a symbol of perseverance in the face of adversity, fighting to the death for her goals and convictions. When she despises Rainahuddin for living a life of luxury, Yasmeen Majid chooses suicide to compromise his principles. Likewise, Nasira Najm-US- Sehar is portrayed as revolutionary character who is having the desire for change. Unlike other novels of Hyder the female characters of *Fireflies in the Mist* are not only vibrant and flexible but because of their forward looking and elegant style, they also appearing as leading characters.

When Deepali Sarkar goes out without informing her father, she was interrogated by her father and asked her not to leave the house without informing him. Deepali's aunt remarks that

"All my life, as God is my witness, I never once raised my eyes in the presence of my father, let alone talked to back to him."

To talk to her father raising eyes was not easy for the previous generation as well and for next generation as well to leave the home without informing was not allowed to women.

Another important character of the novel is Jehan Ara Begum who is devastated by her inner grief but overcomes the life and destiny of Rainahuddin. Deepali Sarkar and Rosie Bannerjee are revolutionary characters whereas Jehan Ara Begum is so submissive that when Rosie rejects the boy her parents have chosen for her Jehan Ara remarks that

"You had the guts to defy and refuse. When my marriage is arranged by my father. I'll merely bow my head and say yes"

Jehan has her own opinion but her upbringing is such that she does not express her thoughts. Whether she is happy or not, she accepts all the important decisions of her life made by her parents. She is not

allowed to make her own decision. Even choosing the man for her marriage with whom she will spend all her life is not allowed.

When Deepali Sarkar finds about the secret of Jehan Ara and Rainahuddin, she gets upset. In addition, Raihan's relationship with Uma Roy forces her to keep a distance. This is despite the fact that Jehan Ara is simple and uneducated woman from a well to do family.

Sita Betrayed

The title itself of the story is indicative of the content in it. In this work Hyder presents feminine sensibility through the character of Sita Mirchandani who becomes the victim of male dominated society. Females in this work are swayed with sentiments and emotions, and Sita is one such female. After the marriage woman tries to take care the family along with her husband. Sita is married to Jamil who are in love with each other. After passing of sometime Jamil starts losing interest in Sita. When Jamil does not show any interest towards Sita, she started loving Qamrul Islam Chaudhary. Finally, Jamil leaves Sita and Sita shares her feelings with Irfan.

"No girl could have changed herself as much as I did to adapt to Jamil's ways. I even began to drink a lot so that I could keep him company in the evenings. But whenever I tried to accompany him to a bar, he got angry; "can't you leave me alone for a minute", he would shout at me"

She trusts all the persons easily come in her life and that leads to her betrayal as well as predicament. If we observe the character of Sita, then we will learn that there is a deep emptiness in her personality. She is miserable creature who is always looking for peaceful and secure life. And she always tries to find such life in all nooks and corners. Her emotional bond to Hima's house stems from the fact it has always provided her with an abundance of peace and comfort. She contrasts Hima's tranquil life to her broken world with amazement. Having seen the peaceful life of Hima, Sita expresses her feeling in this way.

For her this house was still like a safe and quiet ship anchored in a harbour, every once in a while, she came here to harmonise herself to its peace and then questions herself, "is so much peace possible?"

When Jamil came to know about the infidelity of Sita, she was thrown out of the house. Her infidelity had its own reasons. Yet she was not given a chance to come back on the track. Instead, she became homeless and remarks...

When Jamil pushed me out of his house, I stood on the sidewalk in the rain for quite some time. If he had then opened his door and said – "Sita, come in out of rain", I'd have thrown myself at his feet and sworn never to be unfaithful again. But the door remained shut.

Sita continually tries to find a person who loves and respect her but unfortunately, she is unsuccessful in her search. Mental peace and physical security were prime need of her.

The Sound of a Falling Leaves

In her short story collection, *The Sound of a Falling Leaves*, Hyder has presented the feminine sensibility through the character of Aunt Grace from the short story named *My Aunt Gracie*. Aunt Gracie is a maid servant in the house of Nawab Saheb. When her widower master's marriage is discussed, she becomes sad because she does not like her master to marriage someone else. She respects her master and secretly wishes to marry him and afraid of losing his support if he marries someone else. She also tells to his master that stepmother would be bad for little child but the intention is different. Her emotions are discreetly conveyed throughout the story.

Unlike Aunt Gracie, another character of this short story is Tanweer Fatima. She is an educated lady but has faced bad time as she was betrayed by her male and female friends. She is in love with Major Khushwakt Singh. She loves his manliness so much that she does not want to leave him. After partition

she was compelled to leave India with her father. When she was in Pakistan, away from Major Khushwakt Singh, she became the mistress to Farukh and Mr. Viqar Sahib. Even after becoming the mistress of two other men and passing so much time she was unable to forget Khushwakt Singh. Remembering him she says, "Khushwakt Sing! Khushwakt Sing! Khushwakt Sing! What can you possibly have to do with me now?"

When Fatima goes to Cinema or market place other people started calling her the mistress of Khushwakt Singh. Society accepts the man with full freedom but when it comes to woman, society closes its eyes. Observing this, Fatima's friend Saria says "our society is not prepared to accept modern, educated girls." Females know everything but they do not react in response but accept silently and sensibly whatever come in their way.

Conclusion:

Thus, we see that there are two kinds of women characters in Hyder's fiction. First kind is the one that is imaginative and idealist, but fails in life due to some coincidences or hostility of men towards them or to their ideals. The second type of women in her fiction is rebellious and revolutionary like Deepali and Uma Roy. But they act forcefully to achieve their personal or social objectives and lead a dangerous and mysterious life. So, the women in Haider's universe have to face a lot of antagonism and hostility which makes them a symbol of protest. The misery of women portrayed in her works creates an environment of chaos and turmoil.

Through her writings, Hyder has tried to tell the society that women are facing lot of problems even when they are educated. We have made number of laws for the harassment done to women. Still, there are lot of issues of woman and their empowerment. What we need to change is the education system. Value based education system should be implemented and students must be sensitised towards the problems and issues related to women.

Works Cited

- Hyder, Qurrat-ulain. *Fireflies in the Mist*. Speaking Tiger, 2018.
- . *River of Fire*. Women Unlimited, 2003.
- . *The Sound of Falling Leaves*. Sahitya Akademi, 1994.
- Kidwai, A. R. *Behind the Veils: Representation of Muslim Woman in Indian Writing in English 1950-2000*. A P H Publishing Corporation, 2007.
- Mairhofer-Mehmood, Jasmin. "The Representation of Women during the time of Partition in Novels of South Asian Women Writers." 2013.
- Rafiq, Sami. "Representation of the Female Psyche: The Champa of Aag ka Dariya." Jalil, Rakshanda. Qurrat-ulain Hyder and *a River of Fire*. Aakar Books, 2020. 189-198.
- Rathore, Geetanjali. "Displacement of women after Partition in Qurrat-ulain Hyder's selected short stories and novellas." *International Journal Of English and Studies (IJOES)* (2021): 210, 214.
- Singh, Dr Niharika. "Untangle the Feminist Appearance in the Works of Qurrat-ulain Haider."
- Ashvamegh (2018).

International Peer-Reviewed Referred Journal

Surabhi

Impact Factor : 4.2

ISSN - 2349 : 4557

Vol-1

57th Issue

December - 2021

Editor

Mr. Rohit Parmar

Surabhi

International Peer-Reviewed Refereed Journal

57th Issue

Volume-1

December-2021

Editor in Chief

Mr. Rohit Parmar

Advisory Committee

❖ Prof. (Dr.) Chetan Trivedi Vice Chancellor Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh, Gujarat, India	❖ Mr. Kishor Makwana (Senior Journalist, Administrator, Educator, Editor, Writer, Columnist) Ex. Editor - 'Namskar' & 'Sadhna', Founder: Mission BHIM Website, Board Member: Babasahab Ambedkar Open University, Ahmedabad, Gujarat
❖ Prof. H. N. Vaghela (Former Acting V. C.) Professor & Head, Department of Hindi, M. K. Bhavnagar University, Bhavnagar, Gujarat, India	❖ Dr. Chandrakanta K. Mathur Assistant Professor Department of Political Science, Shyama Prasad Mukharjee College, Delhi University, Delhi, India
❖ Mr. Anilkumar J. Raval (Administrator, Educator, Editor, Writer, Columnist) Editor - Sanskar Dipika, Vidya Bharati, Gujarat Prant, Ahmedabad, Gujarat, India	❖ Prof. Jaydipsinh K. Dodiya Professor & Head, Department of English & CLS, Saurashtra University, Rajkot, Gujarat

Editorial Board

❖ Mr. Rohit Parmar Chief Editor Ayudh Publication, Bhavnagar, Gujarat, India	❖ Dr. Jiten J. Parmar (GES-II) Associate Editor Assi. Professor, Babauddin Govt. Arts College, Junagadh, Gujarat, India
❖ Dr. Dilip B. Kataliya (GES-II) Section Editor Assi. Professor, Government Science College, Mandvi, Katchh, Gujarat, India	❖ Ms. Surabhi A. Parmar (GES-II) Section Editor Assi. Professor, DKV Government Arts & Science College, Jamnagar, Gujarat, India

Valid up to 17/06/2022

Anthelion Impact Factor

Certificate of Acknowledgement

This is to certify that **SURABHI** (International Peer-Reviewed Refereed Journal)
P-ISSN: 2349-4557 E-ISSN: XXXX-XXXX UGC Approval No. XXXXX
has been reviewed and evaluated by our reviewers.
The journal has gone under the Blind Peer Review and has acquired
4.2 the Impact Factor for the year 2021-22

[Signature]
Director
Anthelion Impact Factor
www.anthelion.in

∞ Impact Factor: 4.2 ∞

GOVERNMENT OF INDIA
Ministry of Human Resource Development
Department of Higher Education, MHRD
Raja Rammohun Roy National Agency for ISBN

Room No. 13, Jeevandeep Building, 4th Floor, Parliament Street,
New Delhi 110001, Phone No. 011-23185463

Application Reference Number

6968|ISBN|2018|P

1. Name of Publishing Agency	<u>Avadh Publication</u>
2. Name of Proprietor/Director/Author	<u>Rohitkumar Jaiswal/Dr. Parmit</u>
3. Date of Establishment	<u>01/05/2013</u>
4. Nationality	<u>INDIA</u>
5. Mailing Address (Including post Code)	<u>B/4854/A, Doctor House, Kalayoti, Bhimnagar, Gwalior</u>
6. Email	<u>avadhpublication2017@gmail.com</u>
7. Publisher's Website	<u>www.avadhpublication.com</u>
8. Phone (Inclu. Area code)	
9. Mobile	<u>9947834360</u>
10. Fax (Inclu. Area code)	
11. State	<u>GUJARAT</u>
12. District	<u>Bhavnagar</u>
13. Pin code	<u>384002</u>
14. Publishing Fields	
15. Application Title	
Science & Tech Philosophy Religion Social Sciences Literature Arts Educational Books School/Children
Books Pure Science Ideology	

INDEX

1.	કૃષ્ણ ભક્ત સૂરદાસ Dr. Preeti Trivedi.....	1
2.	Property Insurance: At A Glance Dr. Nitin S. Vyas.....	4
3.	Role of Supreme Court on Environment Pollution Dr. Kinna T. Chadokia.....	7
4.	વિમુક્ત સમુદાયની સમસ્યાઓ અને જીવન સંઘર્ષ ડૉ. વિનોદ સોનવણે.....	10
5.	An analysis of social media's role in boosting e-tailing in India Ayushi Mali.....	14
6.	A Study of Banking Industry with Women Leadership Deepika Pokharana.....	19
7.	A Study of Challenges and Opportunities of Rajasthan Tourism Ritvik Roonwal.....	22
8.	आधुनिक समाज में शारीरिक शिक्षा में मोटर घटकों का महत्व Dr. Preeti Kachhva & Tejveer Singh.....	26
9.	આદિવાસી સમાજમાં થયેલ પરિવર્તન એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ ડૉ. જિતેન્દ્રકુમાર પી. ડામોર.....	30
10.	अनुशासनपर्व में निरूपित वर्णधर्म देवराजभाई सुखामाई गोहिल.....	34
11.	શાળા-કોલેજમાં અભ્યાસ કરતાં તરુણોની સમસ્યાઓનો અભ્યાસ ડૉ. કિરીટકુમાર ચૌહાણ.....	38
12.	ગિરનારની પરિક્રમા પ્રા. વિશ્વજીત અરબજાભાઈ કવા.....	42
13.	यज्ञकार्येषु अहिंसायाः स्वरूपम् भाविन पाठक.....	46
14.	ઓદ્યોગિક એકમોનું સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ પ્રા. પરેશ જાની.....	48

15. મહાત્મા માધવ રવિત મહાકાવ્ય 'શિશુપાલ વધ'માં 'નિરનાર'નું પ્રશસ્ત્ય આલેખન
ડૉ. સાધનાબેન રણકોરભાઈ ઠાકે..... 51
16. 'મહાભારત' આધારિત નવલકથાઓમાં 'કુરુક્ષેત્ર' નવલકથાનો આલેખ
પાંચલબેન રામજીભાઈ પરીખ..... 56
17. ઉચ્ચતર પ્રાથમિક શાળાઓમાં અમલી શાનકુંજ પ્રોજેક્ટની શૈક્ષણિક નિધિ પરની અસરનો અભ્યાસ
જનકબેન સી. ચૌધરી..... 59
18. To Study the Role of SHGs-Bank Linkage Program in the Development of Microfinance Beneficiaries in India
Ashutosh Kumar Jha & Dr. Ajit Kumar Singh..... 64
19. મહાત્મા માધવી - એક સમાજશાસ્ત્રી તરીકે
ડૉ. પરેશ એમ. પરમાર..... 73
20. 'તત્ત્વમસિ' નવલકથામાં આદિવાસી જીવન
હેતલબહેન એમ. ચૌધરી..... 77
21. ભારતીય સનાતન સંસ્કૃતિની આધારશીલા : પરિવાર પરંપરા
અનિતાબેન માલવીઅમ્ભાઈ પરદેશી..... 80
22. A Study of Effectiveness of Lecture method and teaching through 'Gyankunj Project' of some units of Social science subject of Standard-8th
Asha Bhavesh Chaudhari & Dr. D.M. Bakrania..... 81
23. Development of Ginning and Pressing Industry in Gujarat
(With Reference to Rajkot District)
Jayesh J. Valani & Dr. Jaymal G. Rangiya..... 92
24. સંતાનોની ઉચ્ચ કેળવણી અંગે ભંડારી શાંતિના વાલીઓના અભિપ્રાયોનું સર્વેક્ષણ
કલ્પેશ ઠાકોરભાઈ પટેલ..... 105
25. 'અધ્યાત્મા' નવલકથામાં ભારતીય સંસ્કૃતિ
ઉષાબેન જી. પટેલ..... 108

ગિરનારની પરિક્રમા

પ્રા.વિશ્વજીત અરુણભાઈ કવા
આસી પ્રોફેસર,
સરકારી વિનયન કોલેજ કવાંટ, જિ.છોટાઉદેપુર

➤ પ્રસ્તાવના:-

ગિરનાર અને તેની આજુબાજુનો વિસ્તાર હિંદુ, જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મોના યાત્રાસ્થળ તરીકે જાણીતો છે. ગિરનાર એ ગુજરાતનો સૌથી ઉંચો પર્વત છે. જૈનોના પાંચ પવિત્ર પર્વતોમાં ગિરનાર એક છે. ગિરનારએ સિદ્ધ, નાથ અને દત્ત જેવા સાધુ કુળોની-ઉપાસકોની પવિત્ર ભૂમિ છે. ગિરનારએ ગુજરાતની આધ્યાત્મિકતા અને સાધનાનું સૌથી જુનું અને સૌથી મોટું કેન્દ્ર છે. તેથી જ ગિરનાર વિશે કહેવાયું છે કે ગિરનારએ માત્ર પર્વત નથી, એ સનાતન સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર પણ છે. જૈન આગમ સાહિત્યના છઠ્ઠા અંગ “જ્ઞાતાધર્મકથા” નાં પાંચમાં અધ્યાયમાં રૈવતક નામના પર્વતનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. ગિરનાર પર્વતને હિંદુ શાસ્ત્રોમાં રૈવત, ઉજ્જયંત, કુમુદ, રૈવતાચલ, અને ગિરિનારાયણ જેવા નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. ગિરનાર પર્વતનો આકાર શિવલિંગ જેવો હોવાને કારણે તેને શિવનું સ્વરૂપ પણ માનવામાં આવે છે. આમ ગિરનારએ અનેક ધર્મની પરંપરા અને આસ્થાનું મોટું કેન્દ્ર છે. તેથી જ લોકવાયકામાં ગિરનારનું મહત્વ દર્શાવતો દુહો ખુબ જ પ્રચલિત બન્યો છે.

“સોરઠ દેશ ન સંચર્યો, ચણ્યો ન ગઢ ગિરનાર,
ન નાલો દામો-રેવતી, એનો અફળ ગીયો અવતાર.”

આમ ગિરનારનું ધાર્મિક દ્રષ્ટીએ લોક પરંપરામાં ખુબ જ મહત્વ રહેલું છે. અને ગિરનાર સાથે ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક મહત્વ દર્શાવતી પરંપરા એટલે “પરિક્રમા”, પૂજ્ય શેરનાથબાપુના મતે હિમાલયના દાદા ગુરુ એવા ગિરનારની પ્રદક્ષિણા કરવાથી નવનાથ, ચૌસઠ જોગણીયું અને તેત્રીસ કરોડ દેવતાની પ્રદક્ષિણા કર્યા જેટલું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આમ પરિક્રમા એટલે ઇષ્ટદેવ પોતાના જમણા હાથ પર રહે તે રીતે ડાબી બાજુથી આદર-પૂજન કરવાની પ્રક્રિયાને પરિક્રમા કહેવાય છે.

આ ઉપરાંત ગિરનાર પર્વત પર હિંદુ, જૈન અને બૌદ્ધ ત્રણ ધર્મોનાં ઘણા પવિત્ર સ્થળો આવેલા છે, જે સ્થળોની યાત્રા કરવાથી પુણ્ય મળે છે. અને લોકોના આસ્થાના કેન્દ્રો પણ આ સ્થળો છે. તેમજ આ બધા સ્થળો ગિરનાર પર્વત પર આવેલા હોવાથી ગિરનારની પરિક્રમા કરવાથી આ બધાં સ્થળોના દર્શન આપોઆપ થઈ જતા હોય ગિરનારની પરિક્રમાનું અનેરું મહત્વ રહેલું છે. અને આ પરિક્રમામાં હાલ નાના બાળકોથી લઈને વૃદ્ધ સુધીના બધી જ વયના લોકો ખુબ જ શ્રદ્ધાપૂર્વક પરિક્રમા કરવા માટે આવે છે.

➤ પરિક્રમાનો ઇતિહાસ:-

પરિક્રમા કરવી એટલે ? વ્યક્તિ અથવા ધાર્મિક તીર્થસ્થાનની ચારે તરફ તેની જમણી બાજુથી પગપાળા ચાલીને પ્રદક્ષિણા કરવી. પ્રદક્ષિણા, પરિક્રમા અને પદયાત્રા વચ્ચે પાતળી ભેદરેખા હોય છે. અંતે આ બધું આધ્યાત્મિક ઓનદ માટેની એક પ્રક્રિયા જ છે. આપણા દેશમાં ધાર્મિક તીર્થસ્થાનોની પરિક્રમા થાય છે. દેશના પવિત્ર ધાર્મિક સ્થળો

જેવા કે અયોધ્યા, મથુરા, કાશીમાં પંચકોશની, નર્મદાની અમરકંટકથી લઈને અરબીસમુદ્ર સુધીની છ માસની પરિક્રમા થાય છે. તેવી જ રીતે ગિરનાર પર્વતની પણ પરિક્રમા કરવામાં આવે છે.

ગુજરાતના જુનાગઢ જિલ્લાના જુનાગઢ શહેરની બાજુમાં આવેલા ગિરનારની પરિક્રમાં કરવા દર વર્ષે લાખો ભાવિકો આવે છે. ગિરનારની પરિક્રમા વિશે કહેવામાં આવે છે કે તેમની શરુઆત ભગવાન શ્રી કૃષ્ણએ પોતાને શ્રાપમુક્ત કરવા માટે કરી હતી. પુરાતન કાળમાં ગિરનારની પરિક્રમા યાત્રિકો દેવદિવાળીના બીજા દિવસથી ભવનાથની તળેટીથી શરુ કરતા હતા. ત્યાંથી તેઓ ઝીણાબાવાની મઢી, સરકડીયા હનુમાન, સુરજકુંડ અને પાટનાથ થઈ બીજા દિવસે માળવેલા પહોંચી ત્યાં રાતવાસો કરી અને ત્રીજા દિવસે સવારે શ્રવણવડ, વાસંતી નાગ, હેમાજળીયાકુંડ થઈ બોરદેવી માતાની જગ્યામાં રાત રહેતા હતા. અને ચોથે દિવસે બોરદેવીથી ભવનાથ પહોંચી પરિક્રમા પૂરી કરતા હતા.

મધ્યયુગમાં લાંબાગાળા સુધી પરિક્રમા બંધ રહેતી હતી, તે કાળમાં સોમનાથ પર અનેક આક્રમણો થયા હતા. સોમનાથ તરફ જવાના મુખ્ય માર્ગમાં જુનાગઢ આવતું હોવાના કારણે પરિક્રમાં બંધ થઈ ગઈ હતી. ત્યારબાદ આ પરિક્રમા પુનઃશરુ થવા વિશે બે મત જોવા મળે છે. (૧) શ્રી શંભુપ્રસાદ દેસાઈના મતે ઈ.સ. ૧૮૬૪ માં જુનાગઢના દિવાન અનંતજી વસાવડાએ પુનઃ શરુ કરેલી, તેમણે જયેષ્ઠ (જેઠ) માસમાં સંઘ કાઢી પરિક્રમા કરેલી પણ તે પછી પ્રતિવર્ષ કારતક માસમાં યોજાતી હતી. (૨) બીજા એક મત મુજબ આ પરિક્રમા ઈ.સ. ૧૮૮૨માં (વિ.સ. ૧૯૩૮) કારતક સુદ અગિયારસના દિવસે જુનાગઢ રાજ્યના બગડુ (તા. મેંદરડા) ગામના અજા ભગતે (અજા દેવજી ડોબરીયા) દસ માણસોના સંઘથી શરુ કરી હતી. આ પરિક્રમાનો પ્રારંભ દામોદર કુંડમાં સ્નાન કરીને કરેલ હતો. પ્રથમ દિવસે જીણાબાવાની મઢીએ, બીજા દિવસે માળવેલા, ત્રીજા દિવસે બોરદેવી અને ચોથા દિવસે પુનઃ દામોદર કુંડ પડાવ નાખી પરિક્રમા સંપન્ન કરેલ હતી.

ઈ.સ. ૧૯૭૪-૭૫માં સૌ પ્રથમ વખત મહર્ષિ દયાનંદ મંદિર જુનાગઢ દ્વારા એક દિવસની પરિક્રમા શરુ કરવામાં આવી હતી. જેને જલારામ પરિક્રમા તરીકે ઓળખવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ દર વર્ષે પરિક્રમા શરુ થઈ હતી. ઈ.સ. ૧૯૭૮માં ગિરનારની પરિક્રમા સમયે ગિરનાર વિસ્તારમાં ખુબજ વરસાદ પડ્યો હતો. વરસાદ અને ચોમાસાની ઋતુને કારણે લીલાછમ થયેલા ગિરનારની ફરતે કરવામાં આવતી આ પ્રદક્ષિણા ત્યારથી લીલી પરિક્રમા તરીકે પ્રચલિત થઈ હતી. હાલ લાખો લોકો આ પવિત્ર યાત્રા કરી અને ધન્યતા અનુભવે છે

➤ પરિક્રમાનો પાંચ દિવસનો કાર્યક્રમ:-

પ્રથમ દિવસ, કારતક સુદ અગિયારસ - ગિરનાર પર્વતની તળેટીમાં ભવનાથ મહાદેવથી પરિક્રમાની શરુઆત.

ત્યારબાદ બીજો દિવસ, કારતક સુદ બારસ - ગિરનાર પર્વતની ઉત્તરે આવેલા ઝીણાબાવાની મઢી સુધી.

ત્રીજો દિવસ, કારતક સુદ તેરસ - ગિરનાર પર્વતની પૂર્વે માળવેલાની જગ્યા સુધી.

ચોથો દિવસ, કારતક સુદ ચૌદશ-ગિરનાર પર્વતની દક્ષીણે બોરદેવી સુધી.

પાંચમો દિવસ, કારતક સુદ પૂનમ- ગિરનાર પર્વતની તળેટીમાં ભવનાથ પાછા ફરી પરિક્રમા પૂર્ણ કરવી.

ગિરનારની તળેટીમાં કારતક સુદ અગિયારસના દિવસે સવારે યાત્રિકો ભેગા થાય છે. અને અગિયારસની મધરાતે જિલ્લાના વહીવટદારો, સાધુ સંતો અને વિશાળ સંખ્યામાં ભક્તોની હાજરીમાં દીપ પ્રગટાવીને પરિક્રમાનો પ્રારંભ થાય છે.

(૧) જીણાબાવાની મઢી:-

પરિક્રમા શરુ થયા બાદ બીજા દિવસે લોકો પ્રકૃતિનો આનંદ લેતા અને અધ્યાત્મિક વાતાવરણમાં પગપાળા ચાલતા-ચાલતા જીણાબાવાની મઢીએ પ્રથમ રોકાણ કરે છે. અહીં નવાબી કાળમાં જીણાબાવા નામના સંત ધૂણી ધખાવીને રહેતા હતા, તેથી આ જગ્યાનું નામ જીણાબાવાની મઢી પડી ગયું છે. હાલમાં આ જગ્યાએ ભગવાન શિવનું મંદિર અને જીણાબાવાનો ધૂણો છે. અને બાજુમાં વડલીવાળા માતાજીનું મંદિર પણ આવેલું છે. આડા દિવસોમાં કોઈ માણસ જોવા નો મળે ત્યાં હજારો લોકો પરિક્રમા દરમિયાન રાતવાસો કરે છે. ઘણી સામાજિક સંસ્થાઓ દ્વારા અહિંયાં અન્નક્ષેત્ર ચલાવવામાં આવે છે. ખોડિયાર રાસમંડળ રાજકોટ, ઈ.સ. ૧૯૬૧થી અહિંયાં અન્નક્ષેત્ર ચલાવે છે.

(૨) માળવેલાની ઘોડી:-

ત્યારબાદ ત્રીજા દિવસે સવારથી જ યાત્રિકો હર હર મહાદેવ અને જય ગુરુદત્તના નાદ સાથે આગળ વધે છે. અને સાંજ સુધીમાં માળવેલાની ઘોડી પસાર કરે છે. આ સ્થળ ગિરનારની મધ્યમાં આવેલું હોવાથી આ સ્થળે ગીચ અને રમણીય જંગલ છે. અહીં રાત્રીના ભજન મંડળીઓ અને રાસમંડળીઓ દ્વારા વાતાવરણને ભક્તિમય બનાવવામાં આવે છે.

(૩) બોરદેવી:-

પરિક્રમાના અંતિમ ચરણમાં ચોથા દિવસે સવારથી જ યાત્રિકો માળવેલાથી નીકળીને દક્ષિણ તરફ આગળ વધીને નળપાણીની ઘોડી, શ્રવણની કાવડ, હેમજાળીયા સ્થાનક થઈ અને બોરદેવી આવે છે. અહીં પરિક્રમાનું છેલ્લું રાત્રી રોકાણ હોય છે. અહીં બોરદેવી માતાનું ઘણું પ્રાચીન મંદિર આવેલું છે. એવી લોકવાયકા છે કે માતા અંબિકા અહીં બોરડીમાંથી પ્રગટ થયેલા છે. તેથી આ સ્થળનું નામ બોરદેવી પડ્યું છે. ત્યાં લોકો રાતવાસો કરી અને બીજા દિવસે સવારે ભવનાથની તળેટીમાં આવી, બધા દેવસ્થાનોમાં દર્શન કરી, દામોદર કુંડમાં સ્નાન કરી પોતાની યાત્રા પરિક્રમા પૂર્ણ કરે છે.

આમ લોકો ૩૬ કી.મી.ની ગિરનારની પરિક્રમા કરી અને પોતાની યાત્રા પાંચ દિવસમાં પૂર્ણ કરે છે. પરિક્રમા કરવા માટે દર વર્ષે આઠ થી દસ લાખ લોકો આવે છે. વહીવટીતંત્ર દ્વારા યાત્રાળુઓ માટે યોગ્ય અંતરે પાણી, તબીબી સુવિધા વગેરે વ્યવસ્થાઓ કરવામાં આવે છે. તેમજ ઘણી સામાજિક સંસ્થાઓ દ્વારા અન્નક્ષેત્ર, ભજન મંડળી વગેરે જેવી સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવે છે.

➤ ગિરનાર પરિક્રમાના હેતુઓ:-

- (૧) ગિરનારની પરિક્રમા કરવા લાખો લોકો આવે છે. ગિરનાર પર્વત પર અનેક ધાર્મિક સ્થાનકો છે. સવારે કે સાંજે જ્યારે પણ આરતી થતી હોય ત્યારે હજારો યાત્રાળુઓ આ આરતીનો લાભ લે છે. અને ધન્યતા અનુભવે છે તેમજ પુણ્ય મેળવે છે.
- (૨) ગિરનાર પર યોગીઓ અને યોગીનીઓ તપ કરે છે. લોકો આવા યોગીઓના દર્શન કરી ધન્યતા અનુભવે છે. તેમજ લોકોના યોગીઓની પાસે જવા માત્રથી તેમના પાપોનો નાશ થાય છે.
- (૩) આ સમય દરમિયાન પર્યાવરણ અને વનસ્પતિ બરાબર ખીલેલા હોય છે. જેથી આ સમય દરમિયાન પરિક્રમા કરવાથી સ્વાસ્થ્ય પણ સારું થાય છે. અને આને લીધે પણ આ પરિક્રમાને લીલી “પરિક્રમા” કહેવામાં આવે છે.
- (૪) પુરાણકાળથી લોકો આ રીતે ભેગા થાય છે. તેથી આ લોકોની એકતાનું એક માધ્યમ પણ છે.

➤ ગિરનારની પરિક્રમાનું મહત્વ:-

વિશ્વની શ્રેષ્ઠ આધ્યાત્મિક જગ્યા કે જ્યાં હિંદુ ધર્મના તમામ સંપ્રદાયોનો ધાર્મિક નાતો રહ્યો છે તેવા ગિરનારમાં અનેક સાધકોની હજારો વર્ષોની સાધના પ્રકાશ પાથરી રહી છે. જ્યાં ગોરખનાથ તેમજ અશ્વસ્થામાનું કાયમી નિવાસસ્થાન છે. તેમજ સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વામી બ્રહ્માનંદ, મહર્ષિ અરવિંદ, નથુરામ શર્મા, નાથાભાઈ જોશી જેવા સાધકોની સાધનાની ભૂમિ રહી છે તેવા આ ગિરનારની પ્રદક્ષિણાએ વાસ્તવમાં તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓનું પૂજન છે. આજે પણ પ્રેરણાધામ, પુનીત આશ્રમ, ભવનાથ મહાદેવ મંદિર, ભારતી આશ્રમ, ત્રિલોકનાથજી આશ્રમ, કાશ્મીરીબાપુનો આશ્રમ, લંબે હનુમાન, રૂદ્રેશ્વર જાગીર, ગોરખનાથ આશ્રમ જેવી અનેક જગ્યાઓ પર સાધકો સાધના કરી રહ્યા છે. તેમજ પરિક્રમાના પવિત્ર દિવસો દરમ્યાન ભક્તો માટે ચોવીસ કલાક આ જગ્યાઓમાં અન્નક્ષેત્રો ચાલે છે. આમ આ રીતે ભજન, ભોજન અને ભગવાનનો ત્રિવેણી સંગમ આ જગ્યાએ હોવાથી પરિક્રમાનું પવિત્ર, વિશેષ અને અનેરું મહત્વ રહેલું છે.

➤ ઉપસંહાર:-

ગિરનારની પરિક્રમા એક પ્રવાસન સ્થળ તરીકે અર્વાચીન કાળમાં ખુબ જ ઝડપી વિકાસ પામી રહી છે. પરિક્રમાના આ દિવસો દરમ્યાન આશરે ૧૦ હજાર લોકોને બે માસ સુધીની રોજ રોટી મળી રહે છે. મજૂર, ફેરિયાઓ લારી, રિક્ષા, નાના-મોટા વેપારીઓ માટે આ સમય અર્થોપાર્જનનો રહે છે. પરિક્રમાના આ દિવસો દરમ્યાન વિવિધ રાજ્યોમાંથી લાખોની સંખ્યામાં યાત્રાળુઓ આવે છે. એક અહેવાલ પ્રમાણે છેલ્લા દસ વર્ષની પરિક્રમામાં દર વર્ષે આશરે ૮ થી ૧૦ લાખ લોકોએ પરિક્રમામાં ભાગ લીધો હતો. આ દિવસો દરમ્યાન રેલ્વે, બસ તેમજ અન્ય વાહનવ્યવહારોને સારો એવો આર્થિક નફો થાય છે. આમ ગિરનારની પરિક્રમાએ ફક્ત ધાર્મિક જ નહિ પરંતુ આર્થિક દ્રષ્ટીએ પણ પ્રવાસન કેન્દ્ર બની રહ્યું છે.

સંદર્ભસૂચી

- (૧) ખાયર (ડૉ.) પ્રધુમ્ન ભ., “ગિરનારના તીર્થસ્થાનો”, ગીરનાર વિશેષાંક સળંગ ઓક, ૧૫-૧૬ જુલાઈ ૨૦૦૫.
- (૨) ચૌધરી રઘુવીર, “તીર્થભુમિ ગુજરાત”, રંગદાર પ્રકાશન, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૮૮.
- (૩) જાની (ડૉ.) એસ. વી., “સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ”, ત્રિદીપ સુહદ-અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ- ૨૦૦૩.
- (૪) જાની (ડૉ.) એસ. વી., “જુનાગઢના નવાબી શાસનનો અંત”, પ્રવીણ પ્રકાશન-રાજકોટ, વર્ષ-૨૦૧૦.
- (૫) જોશી (ડૉ.) વિશાલ આર., “દિવ્ય તીર્થક્ષેત્ર ગીરનાર”, શ્રીમતી સેજલ વી. જોશી, જુનાગઢ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૧૮.
- (૬) જોશી (ડૉ.) વિશાલ આર., “આધુનિક જુનાગઢનો ઇતિહાસ”, શ્રીમતી સેજલ વી. જોશી, જુનાગઢ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૧૫.
- (૭) દેસાઈ શંભુપ્રસાદ હ., “જુનાગઢ અને ગીરનાર” પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, બીજી આવૃત્તિ-૧૯૮૦.
- (૮) દેસાઈ શંભુપ્રસાદ હ., “સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ”, પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, બીજી આવૃત્તિ-૧૯૮૦.

International Peer-Reviewed Referred Journal

Ayudh

Impact Factor : 4.7

ISSN - 2321 : 2160

78th Issue

Vol-2

November - 2021

Editor

Mr. Rohit Parmar

Ayudh

International Peer-Reviewed Refereed Journal

78th Issue

Volume-2

November-2021

Editor in Chief

Mr. Rohit Parmar

Advisory Committee

❖ Prof. (Dr.) Chetan Trivedi Vice Chancellor Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh, Gujarat, India	❖ Mr. Kishor Makwana {Senior Journalist, Administrator, Educator, Editor, Writer, Columnist} Ex. Editor - 'Namskar' & 'Sadhna', Founder: Mission BHIM Website, Board Member: Bahasahab Ambedakar Open University, Ahmedabad, Gujarat
❖ Prof. H. N. Vaghela (Former Acting V. C.) Professor & Head, Department of Hindi, M. K. Bhavnagar University, Bhavnagar, Gujarat, India	❖ Dr. Chandrakanta K. Mathur Assistant Professor Department of Political Science, Shyama Prasad Mukharjee College, Delhi University, Delhi, India
❖ Mr. Anilkumar J. Raval (Administrator, Educator, Editor, Writer, Columnist) Editor - Sanskar Dipika, Vidya Bharati, Gujarat Prant, Ahmedabad, Gujarat, India	❖ Prof. Jaydipsinh K. Dodiya Professor & Head, Department of English & CLS, Saurashtra University, Rajkot, Gujarat

Editorial Board

❖ Mr. Rohit Parmar Chief Editor Ayudh Publication, Bhavnagar, Gujarat, India	❖ Dr. Jiten J. Parmar (GES-II) Associate Editor Assi. Professor, Bahauddin Govt. Arts College, Junagadh, Gujarat, India
❖ Dr. Dilip B. Kataliya (GES-II) Section Editor Assi. Professor, Government Science College, Mandvi, Katchh, Gujarat, India	❖ Ms. Surabhi A. Parmar (GES-II) Section Editor Assi. Professor, Government Arts College, Mandal, Ahmedabad, Gujarat, India

Valid up to 24/05/2022

Anthelion Impact Factor

Certificate of Acknowledgement

This is to certify that **AYUDH (International Peer-Reviewed Refereed Journal)**
P-ISSN: 2321-2160 E-ISSN: XXXX-XXXX Formerly UGC Approval No. 47772
has been reviewed and evaluated by our reviewers.
The journal has gone under the Blind Peer Review and has acquired
4.7 the Impact Factor for the year 2021-22

Director
Anthelion Impact Factor
www.anthelion.in

<https://anthelion.in>

∞ Impact Factor: 4.7 ∞

GOVERNMENT OF INDIA
Ministry of Human Resource Development
Department of Higher Education, MHRD
Raja Rammohun Roy National Agency for ISBN

Room No. 13, Jeevandeep Building, 4th Floor, Parliament Street,
New Delhi 110003, Phone No. 011-23169668

Application Reference Number

5968[ISBN]2018[P]

1. Name of Publishing Agency	AYUDH Publication
2. Name of Proprietor/Director/Author	Rajashree Jayashree Patkar
3. Date of Establishment	01/05/2013
4. Nationality	INDIA
5. Mailing Address (including post Code)	6/485-4/A, Dattaraj Road, Lalpur, Bhopal, Madhya Pradesh
6. Email	ayudhpublication2013@gmail.com
7. Publisher's Website	www.ayudhpublication.com
8. Phone (India Area Code)	
9. Mobile	9927843825
10. Fax (India Area Code)	
11. Bank	95428542
12. Branch	Bhopal
13. Pin code	466002
14. Publishing Field	
15. Applicant's Title	
Science & Tech Philosophy Religion Social Sciences Literature Arts Educational Books School/Children Books Pure Science Medicine	

INDEX

1.	સ્થળાંતરિત આદિવાસી ખેતમજૂર મહિલાઓની પરિસ્થિતિ અને સમસ્યાઓ - એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ ડૉ. ભરત પટેલ.....	1
2.	સૂક્ષ્મ, લઘુ અને મધ્યમ પાયાના એકમોની વ્યાખ્યામાં આવેલા પરિવર્તનો સપનાબેન કે. ત્રિવેદી અને ડૉ. હેમાલી એ. દેસાઈ.....	4
3.	આદિવાસી સ્ત્રીઓની શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ ડૉ. સંજય વી. પટેલ.....	8
4.	A study of Vocational interest of Higher Secondary School Students Ms. Trupt V. Vala & Prof. Shubhash Sharma.....	15
5.	પંચમહાપદ્ય વિજયકુમાર બી. ખાડરા અને ડૉ. મનુભાઈ પ્રજાપતિ.....	22
6.	The Understanding of Foreign women psyche in R.P. Jhabvala's <i>Heat and Dust</i> Pankaj R. Shingrakhiya.....	28
7.	A study of Cultural Conflict in Jumpa Lahiri's 'The Namesake' Dhaval Kumar T. Patel & A. R. Shukla.....	33
8.	ગુજરાતના વિમુક્ત સમુદાયો ડૉ. વિનાદ સોનવણે.....	36
9.	A study of rural tourism's economic and social feasibility in Rajasthan Ayushi Mali.....	45
10.	AN EXAMINATION OF THE ROLE OF THE BANKING SECTOR IN THE DEVELOPMENT OF WOMEN ENTREPRENEURSHIP Deepika Pokharana.....	51
11.	Rajasthan's Tourism Industry: Economic Contribution Ritvik Roonwal.....	55
12.	ગ્રામીણનું વ્યવસાયી શિક્ષણ અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-2020 કર્મિષ્ઠા બી. પટેલ અને ડૉ. મહેશ એમ. રાહોડા.....	59
13.	Emotional maturity of boys and girls Mittal Joshi & Dr. M. P. Mehta.....	62

14.	GIS Development on Himalayan Foothill Piedmont Aquifer Hydrology Pradeep K. Rawat & Bhawna Pant.....	67
15.	स्कूली बच्चों के मोटर घटक पर विभिन्न अभ्यासों और व्यायाम प्रशिक्षण के प्रभाव पर एक अध्ययन Dr. Preeti Kachhva & Tejveer Singh.....	84
16.	'घार' उपन्यास में आदिवासी समाज पायलबहन दिपकभाई चौधरी.....	87
17.	'एक पत्नी के नोट्स' में स्त्री विमर्श रेखा एन. गडसा.....	90
18.	भाष्यभिक शाणाना शिक्षकोनी शैक्षिक समस्याओंनो अभ्यास डा. विष्णुकुमार ओन. प्रजापति.....	93
19.	वनवसाहती गाभोभां रहेता आदिवासीओनी समस्याओ डा. जितेन्द्रकुमार पी. डामोर.....	96
20.	अनुशासन पर्व में दण्डनीति का निरूपण देवराजभाई सुखाभाई गोहिल.....	100
21.	व्यवसाय करती स्त्रीओना छवन मनोब्यार पर तेनी शैक्षिक लायकातनी यती असरोनो अभ्यास डा. किरीटकुमार आर. गौडाज.....	104
22.	गिरनारना जैन देरासरो भा. विश्वछत ओ. कवा.....	107
23.	An analysis of aspect of Universality in the poems of Robert Frost Bhavikgiri Vishnugiri Goswami.....	113
24.	भारत की राष्ट्रीय सुरक्षा नीति और अफगानिस्तान: तालिबान 1.0 से तालिबान 2.0 के बीच में विकाससह सुरक्षा दृष्टिकोण का अध्ययन Sumedh Prabhakar Pardhe.....	116
25.	गुजरातभां वर्तमान शिक्षकोनी समस्याओ सिमावेन ओम. बिहोवा.....	124

ગિરનારના જૈન દેરાસરો

પ્રા.વિશ્વજીત એ. કવા

આસી. પ્રોફેસર,

સરકારી વિનયન કોલેજ કવાંટ, જિ.છોટાઉદેપુર

➤ પ્રસ્તાવના:-

ભારતવર્ષના ધર્મોમાં જૈનધર્મનું અને જૈનદર્શનનું પોતાનું અનોખું સ્થાન છે. તેણે પોતાની આધ્યાત્મિક અને મૌલિક શક્તિઓથી સમગ્ર વિશ્વનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચ્યું છે. અને પોતાના આંગણે દુર દુરથી અભ્યાસીઓને નોતર્યા છે. જૈન ધર્મનો અર્થ જોવા જઈએ તો જે ‘જિન’ ના અનુયાયી છે, તેઓને ‘જૈન’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ‘જિન’ શબ્દ બન્યો છે ‘જિ’ ધાતુથી જેનો અર્થ થાય છે જીતવું. ‘જિન’ એટલે જીતવાવાળો-જેણે પોતાના મન, પોતાની વાણી, કાયા વગેરેને જીતી લીધા છે તે ‘જિન’ કહેવાય છે. જિનને તીર્થંકર પણ કહેવામાં આવે છે. તીર્થ એટલે ઘાટ-કિનારો જેમણે પોતાના ઉપદેશથી આ સંસારના અસંખ્ય જીવોને તારી દીધા-કિનારે પહોંચાડી દીધા તેવા ધર્મ ઉપદેશકને જૈન ધર્મમાં ‘તીર્થંકર’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જૈન ધર્મમાં કુલ ૨૪ તીર્થંકરો થઈ ગયા છે.

વૈદિક ધર્મમાં રામ, કૃષ્ણ વગેરે અવતારોને જેમ આદર આપવામાં આવે છે. તેવો જ આદર જૈન ધર્મમાં તીર્થંકરોને આપવામાં આવે છે. અવતાર એ ઈશ્વરના પ્રતિરૂપ હોય છે, જે સમયે સમયે અનેક રૂપમાં જન્મ લે છે. જ્યારે જૈન ધર્મ પ્રમાણે તીર્થંકર એક એવી અવસ્થા છે, જેમાં મનુષ્ય પોતાના સ્વબળે ઉન્નતી મેળવીને પરમાત્મા બની જાય છે. જૈન ધર્મના ચોવીસે ચોવીસ તીર્થંકર પોતાના સ્વબળે, તપ ઈત્યાદી કરીને પરમપદને પામ્યા હતા. જૈન શાસ્ત્રોમાં ‘તીર્થંકરે અનનેતી તીર્થંમ’ એવી તીર્થની વ્યુત્પત્તિ કરી છે. અર્થાત જોના વડે સંસારથી તરી જવાય તે ‘તીર્થ’ કહેવાય. અને આ રીતે સંસારથી તારી જનાર વ્યક્તિ જૈન ધર્મ મુજબ તીર્થંકર કહેવાય છે.

જૈન ધર્મ અનુસાર તેઓના કુલ ૨૪ તીર્થંકરો થઈ ગયા હતા. જેમના નામ છે. (૧) ઋષભદેવ, (૨) અજીતનાથ, (૩) સંભવનાથ, (૪) અભિનંદન સ્વામી, (૫) સુમતિનાથ, (૬) પદ્મપ્રભ સ્વામી, (૭) સુપાર્શ્વનાથ, (૮) ચંદ્રપ્રભ સ્વામી, (૯) સુવિધિનાથ, (૧૦) શીતલનાથ, (૧૧) શ્રેયાંશિનાથ, (૧૨) વાસુપુજ્યનાથ, (૧૩) વિમલનાથ, (૧૪) અનંતનાથ, (૧૫) ધર્મનાથ, (૧૬) શાંતિનાથ, (૧૭) કન્થુનાથ, (૧૮) અરનાથ, (૧૯) મલ્લીનાથ, (૨૦) મુનિસુવ્રત સ્વામી, (૨૧) નમિનાથ, (૨૨) નેમિનાથ કે અરીષ્ટનેમી, (૨૩) પાર્શ્વનાથ અને (૨૪) મહાવીર સ્વામી. આ સર્વેમાં ઋષભદેવ આઘ તીર્થંકર તરીકે ઓળખાય છે, તે ઘણા પુરાતનકાળમાં થઈ ગયા હોવાનું મનાય છે. એમ કહેવાય છે કે એમણે માનવીને સૌ પ્રથમ મકાન બાંધતાં, ખેતી કરતાં અને લખતાં, વાંચતાં શીખવ્યું. આમ તેઓ માનવજાતિના પ્રથમ સુધારક મનાયા. તેઓ વિષ્ણુના ૨૪ અવતારોમાંના એક અવતાર મનાય છે. બાકીનામાંથી ૨૨મા તીર્થંકર શ્રીકૃષ્ણના સમકાલીન અને પિતરાઈભાઈ નેમિનાથ અને ૨૩મા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ તથા ૨૪મા તીર્થંકર મહાવીર ઐતિહાસિક વિભૂતિઓ મનાય છે. તેમના વિશેનાં કેટલાંક ચોક્કસ ઐતિહાસિક પ્રમાણો મળે છે.

૨૨મા તીર્થંકર નેમિનાથ યાદવકુળમાં જન્મેલા હતા. તેઓ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પિતરાઈ ભાઈ થતા હતા. પોતાના લગ્નના દિવસે થતી હિંસા જોઈ સંસારનો ત્યાગ કરી ઉજ્જયંત (ગિરનાર) ઉપર તપ કરવા ચાલ્યા ગયા. ત્યાં

કેવલજ્ઞાન પામ્યા.ત્રેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ વારાણસીના અશ્વસેન રાજાના પુત્ર હતા. તેમની માતાનું નામ વામાદેવી હતું. તેમણે લગભગ ૭૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું હતું. તેમણે પ્રજાને ચાર યમ (વ્રતો) સત્ય, અહિંસા, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ આપ્યા હતા. ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામી પોતે પાર્શ્વનાથ પરંપરાના હતા. તેઓ ગૌતમ બુદ્ધના સમકાલીન મનાય છે. તેમનો જન્મ ઈક્ષ્વાકુ કુળની ક્ષત્રીયજાતિમાં ઈ. સ. પૂ. ૫૮૮માં, પટના નગરની ઉત્તરે કુંડગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું અને માતાનું નામ ત્રિશલાદેવી હતું. તેમના જન્મથી માતાપિતાની સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિ વધતાં, તેમનું નામ વર્ધમાન પાડવામાં આવ્યું. વર્ધમાન બાળપણથી જ વૈરાગ્ય વૃત્તિના હતા. તેમણે માના પ્રેમને વશ થઈ યશોદા સાથે લગ્ન કર્યું. તેનાથી તેમને પ્રિયદર્શીની નામની પુત્રી હતી. માતા પિતાનું મૃત્યુ થતાં પોતાના ભાઈ નંદીવર્ધનને રાજ્ય સોંપી વર્ધમાને ત્રીસમા વર્ષે સંસારનો ત્યાગ કર્યો. લગભગ બાર વર્ષ સુધી કઠોર તપ કરીને તેરમા વર્ષે કેવલજ્ઞાનને પામ્યા. કેવલજ્ઞાન પામ્યા પછી તેઓ મહાવીર તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. લગભગ ત્રીસ વર્ષ સુધી જગતને ઉપદેશ આપી અહિંસાનો મહિમા વધાર્યો તેમજ પોતાના અનુયાયીઓને પાંચ યમ (વ્રતો) પ્રબોધ્યા. સત્ય, અહિંસા, અસ્તેય, અપરિગ્રહ અને બ્રહ્મચર્ય. તે સિવાય પાંચ સમિતિ ઈર્યા સમિતિ, ભાષા સમિતિ, એષણા સમિતિ, આદાન નિક્ષેપણ સમિતિ, પરિજ્ઞાપના સમિતિ વગેરે આપ્યા છે. એ સિવાય જૈન ધર્મના ઘણા નિયમો પણ આપ્યા છે.

ભારતભરમાં ગુજરાત આજે ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને કલાની બાબતમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. ગુજરાતમાં બીજા ધર્મોની સાથે સાથે જૈન ધર્મ પણ આજ ખુબ કૂલ્યો-ફાલ્યો છે. અને આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે આ ગુર્જરભૂમિ આજે જૈન ધર્મનું પ્રધાન કેન્દ્ર છે. અતિ પ્રાચીનકાળથી ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં જૈનધર્મનો પ્રસાર હતો, એવી નોંધ જૈન ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. જેમકે પુરાતત્વવિદો જેને ઈતિહાસકાળ પહેલાનો યુગ કહે છે, એ કાળમાં ભગવાન ઋષભદેવ શત્રુંજયગિરિની અનેકવાર સ્પર્શના કરી હતી. એમના પુત્ર ભરતરાજે પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીનું રત્નમય અને રમણીય દેવમંદિર બંધાવ્યું હતું. ભગવાન ઋષભદેવ પછી તીર્થંકરોએ આ ભૂમિને પૂનિત બનાવી હતી.

આમ સૌરાષ્ટ્રમાં જૈન ધર્મનો સંબંધ ઘણો પ્રાચીન સમયથી છે, એમ કહી શકાય જેમાં ખાસ કરીને જૈનોના ૨૨મા તીર્થંકર કે જેમની સાથે આ ગિરનારની પવિત્ર ભૂમિ જોડાયેલી છે તેવા શ્રી નેમિનાથ ભગવાન, જેઓ યાદવકુળમાં જન્મ્યા હતા અને ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના પિતરાઈ ભાઈ થતા હતા, તે ભગવાન નેમિનાથ કે અરીષ્ટનેમી. તેમનો સંબંધ દ્વારકા અને ગીરનાર સાથે હતો. એવો ઉલ્લેખ પ્રાચીન જૈન ગ્રંથો કરે છે. ભગવાન અરીષ્ટનેમીએ ગિરનારમાં પોતાની સાધના આરંભી હતી અને તેમના દિક્ષા, કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણ એમ ત્રણેય કલ્યાણકોથી આ ગિરનારની ભૂમિ પાવન બની હતી. ગિરનારની આ પાવન ભૂમિમાં જૈનોના ઘણા મુનિઓએ તપ કર્યા છે. અને જૈન ધર્મનાં વિકાસમાં પણ યોગદાન આપ્યું છે. ગિરનાર ક્ષેત્રમાં ભગવાન નેમિનાથનું મંદિર તે ઉપરાંત રાજા સંપ્રતિનું દહેરું, વસ્તુપાળ-તેજપાળના દહેરા અને બીજા ઘણા નાના-મોટા દેરાસરો આવેલા છે. જેનો આપણે અહીં વિગતવાર અભ્યાસ કરીશું. અને તેના દ્વારા સોરઠ પ્રદેશમાં જૈન ધર્મ, આચાર-વિચાર અને તેનું પ્રદાન વગેરે જોવાનો પ્રયાસ કરીશું.

➤ ગિરનાર પર આવેલા જૈન દેરાસરો:-

ગુજરાતના પશ્ચિમે સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારમાં આવેલો આ હિમાલયનો દાદાગુરુ એવો ગિરનાર પર્વત પુરાતનકાળથી પ્રસિદ્ધ છે. ગીરનાર પર્વત એટલે આધ્યાત્મિક ભૂમિ અહીં હજારો વર્ષોથી ઋષિમુનીઓ તપ અને ધ્યાન લગાવતા આવ્યા છે. આવી પવિત્ર ભૂમિ પર જૈનોના ૨૨મા તીર્થંકર ભગવાન શ્રી નેમિનાથે દિક્ષા, કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણ એમ ત્રણ કલ્યાણકોથી આ ભૂમિને પવિત્ર કરી છે. તેની સાક્ષી આપતો સુત્રપાઠ પ્રત્યેક જૈન વ્યક્તિના ગળામાં ઘૂંટાયેલો ઘણીવાર

સંભળાય છે. પ્રાગઐતિહાસિક કાળથી આવી ઘટનાઓ અને તેની સાક્ષી આપતા પુરાવાઓ આ ભૂમી પરથી મળી આવ્યા છે. અહીં પ્રાચીનકાળમાં નેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર હતું. જેને સમર્થન આપતું એક તામ્રપત્ર પ્રભાસ પાટણથી મળી આવ્યું હતું. આ તામ્રપત્રની લીપી ડો. પ્રાણનાથ શાસ્ત્રીએ ઉકેલી છે. ત્યારબાદ બીજો પુરાવો ગિરનારની ચન્દ્રગીરી નામની ગુફા(બાવા પ્યારાની ગુફા)માંથી ક્ષત્રપકાલીન લેખ મળી આવ્યો છે. હવે આપણે ગિરનાર પર્વત પર આવેલા વિવિધ જૈન દેરાસરોનો વિષે જાણીએ.

(૧) શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની ટૂંક:-

ગિરનારના મંદિરનું રચના કૌશલ્ય ચઢિયાતું છે. અને પ્રાચીન સ્થિતિમાં મોજુદ છે. તેનું શિલ્પસૌંદર્ય આકર્ષક છે. દરેક મંદિર પોતપોતાની આગવી વિશેષતા ધરાવે છે. તેમાં સૌથી સુંદર કલાકૃતિવાળું મંદિર છે, ભગવાન નેમિનાથની ટૂંક. જૈનોના જે પાંચ પ્રખ્યાત યાત્રાધામો છે, તેમાંનું એક એટલે ગિરનાર પર્વત પર આવેલું ભગવાન નેમિનાથનું મંદિર-દેરાસર. ગિરનાર સાથે નેમિનાથજી અને રાજમતીનું નામ જોડાયેલું છે. એવું માનવામાં આવે છે કે, શ્રી નેમિનાથજી ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના પિતરાઈ ભાઈ હતા. તેમના લગ્ન સમારંભ વખતે ભોજન માટે વધ કરવામાં આવનારા પશુઓના ભાંભરડા સાંભળીને રાજકુમાર નેમિનાથનું હૃદય હચમચી ઉઠ્યું. જેથી રાજપૂત કુંવરે ત્યાગની દિશા લીધી અને સાથે રાજમતીએ પણ ત્યાગની વાટ પકડી. ત્યારબાદ ગિરનાર પર્વત એમની તપસ્યાભૂમિ બન્યો. અને ત્યાં સમય જતા તેમનું દેરાસર બાંધવામાં આવ્યું. ભગવાન નેમિનાથનું આ દેરાસર જમીનથી લગભગ ૩૩૦૦ ફૂટ ઉંચાઈ પર આવેલું છે.

ગિરનાર પર દેવકોટ દરવાજામાંથી અંદર જતા જે જૈન દેરાસરો નજરે આવે છે, તેમાં સૌપ્રથમ, સુંદર અને મુખ્ય દહેરું ભગવાન નેમિનાથનું છે. મંદિર ફરતો બહારનો રંગ-મંડપ, ચોક અને નિજમંદિર કલાના મનોહર નમૂનાઓ છે. તેમાં ભગવાન નેમિનાથજીની શ્યામમૂર્તિ વિરાજમાન છે. આ દેરાસર ચૌદમાં સૈકાના શ્રી જિનપ્રભસુરી રચીત ‘વિવિધ તીર્થકલ્પ’ના જણાવ્યા પ્રમાણે કાશ્મીરના શ્રેષ્ઠીઓ અજીત અને રત્નસાર ગિરનાર પર્વત પર આવ્યા અને નેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિને ગળી ગયેલી જોતા તેઓએ આ દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને તેમાં બીજી મૂર્તિની સ્થાપના કરી. ત્યારબાદ સં. ૧૧૮૫માં સોલંકી રાજા સિદ્ધરાજના મંત્રી સજ્જને કાષ્ઠના પુરાણા મંદિરને સ્થાને પથ્થરનું નવું મંદિર બંધાવ્યું હતું. આ દેરાસરનાં મંડપની અંદરની દીવાલમાં ત્રણ મૂર્તિઓ એકીસાથે વિરાજમાન છે. પ્રથમ મૂર્તિ શ્રી શાંતિસુરીજી બીજી કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીની અને ત્રીજી શ્રી કુમારપાળની છે. આ દેરાસરમાં ચારે બાજુએ ૮૪ દેરીઓ આવેલી છે. આ દેરીઓમાં તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ, યક્ષ-યક્ષણીઓની મૂર્તિઓ, સમેત શિખર, નંદીશ્વરદ્વીપ જેવી ૧૭૫ તેમજ રંગમંડપમાં ૩૮ અને ગર્ભાગારમાં ૫ એમ કુલ મળીને ૨૧૮ જેટલી મૂર્તિઓ આવેલી છે. આ દેરાસરોના મૂળનાયક ભગવાન શ્રી નેમિનાથજીની સુંદર પ્રતિમા ૬૧ ઈંચ લાંબી છે.

(૨) શ્રી જગમાલ ગોરધનનું દહેરું:-

શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના દેરા પાછળ જગમાલ ગોરધનનું દહેરું આવેલું છે. તેમાં શ્રી આદિશ્વર ભગવાનની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. વિજય જીનેન્દ્રસૂરી મહારાજ સાહેબની પાવન નીશ્રામાં વિક્રમ સંવત ૧૮૪૮ના વૈશાખ વદ-૬ના રોજ આ મંદિરની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. આ દહેરામાં અન્ય પાંચ પ્રતિમાઓ પણ આવેલી છે. જગમાલ ગોરધન આ ગિરનાર તીર્થક્ષેત્રનાં પ્રાચિનતમ જૈન દેરાસરોના મુનીમ તરીકે ફરજ બજાવતા હતા. તેઓ દેરાસરના સંરક્ષણનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા. તેમના નામ પરથી ઉપરકોટ પાસેના ચોકનું નામ જગમાલ ચોક રાખવામાં આવ્યું છે.

(૩) શ્રી મેરકવશીની ટૂંક:-

શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની ટૂંકમાંથી ઉત્તર તરફ નીચે ઉતરવાનો એક દરવાજો છે, ત્યાંથી આ ટૂંકમાં પ્રવેશ કરાય છે. મેરકવશીની ટૂંક પર મુખ્ય ત્રણ જિનાલયો આવેલા છે. જેમાં પ્રથમ પંચમેરુ જિનાલય જેની અંદર શ્રી ઋષભદેવજીની પ્રતિમા છે. ત્યારબાદ અદબજીનું દેરાસર છે, જેમાં પણ ઋષભદેવજીની પ્રતિમા છે. અને ત્રીજું મેરકવશીનું મુખ્ય જિનાલય જેમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમા બિરાજમાન છે. પ.પુ. જીનેન્દ્રસુરી મહારાજના હસ્તે આ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા વિક્રમ સંવત ૧૮૫૮માં કરવામાં આવી હતી. આ જિનાલય ઈ.સ. ૧૪૩૮માં બંધાયું હોવાનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. આ દેરાસરોની કોતરણી બારીક અને કલાત્મક છે. આ દેરાસર મુખમંડપ, રંગમંડપ અને ૬ ચોકીઓનો બનેલો છે. આ દેરાસરના મુખ્ય મંડપમાં પંચાંગવીર અને વિષ્ણુગોપલીલાના દશ્યો કંડારવામાં આવ્યા છે. અને આ મંદિરના પ્રદક્ષિણા માર્ગમાં ૫૮ પ્રતિમાઓ આવેલી છે.

(૪) શ્રી સંગરામ સોનીની ટૂંક:-

શ્રી મેરકવશીની ટૂંકમાંથી બહાર નીકળીને ઉત્તર તરફ જતા 'સંગરામ સોનીની ટૂંક' આવે છે. આ બાવન જિનાલયના મુખ્ય જિનાલયમાં બે માળવાળો અત્યંત મનોહર રંગમંડપ છે. આ રંગમંડપમાંથી દેરાસરના મૂળ ગભારામાં પ્રવેશતા સામે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મૂર્તિ આવેલી છે. વિક્રમ સંવત ૧૮૫૮નાં જૈં સુદ-૭નાં રોજ વિજય જીનેન્દ્રસુરી મહારાજ દ્વારા આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવેલી છે. આ મૂર્તિની આજુ બાજુ બીજી ૨૫ નાની પ્રતિમાઓ આવેલી છે. મુખ્ય દેરાસરોની બાજુમાં અન્ય ત્રણ દેરાસરોની કુલ ૩૭ પ્રતિમાઓ આવેલી છે. આ મુખ્ય દેરાસરની છતની ઉંચાઈ લગભગ ૩૫ થી ૪૦ ફૂટ છે. ગિરનારના દેરાસરોમાં આ દેરાસરનું શિખર સૌથી ઊંચું જણાય છે. આ દેરાસરની કોતરણી ખુબ જ સુંદર અને કલાત્મક છે.

(૫) શ્રી કુમારપાળની ટૂંક:-

શ્રી સંગરામ સોનીની ટૂંકથી આગળ જતા કુમારપાળ મહારાજની ટૂંક આવે છે. ગુજરાતના લોકપ્રિય શાસક કુમારપાળે આ દેરાસર ૧૩મી સદીમાં બંધાવ્યું હોવાનું માનવામાં આવે છે. આ દેરાસરમાં ખુબ જ આકર્ષક ૨૪ થાંભલાવાળો ભવ્ય મંડપ આવેલો છે. આ દેરાસરમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ એમ બે બાજુએ દ્વાર મુકેલા છે. જેમાંથી શ્રી ચન્દ્રપ્રભુના નાના મંદિર તરફ અને ભીમકુંડ તરફ જવાય છે. આ દેરાસરનો રંગમંડપ ખુબ જ વિશાળ અને જોવાલાયક છે. મૂળ દેરાસરમાં શ્રી અભીનંદસ્વામી બિરાજમાન છે. જેની પ્રતિષ્ઠા વિક્રમ સંવત ૧૮૫૭માં વૈશાખ સુદ-૭ ના રોજ શ્રી જીનેન્દ્રસુરી મહારાજ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. શ્રી અભીનંદમહારાજ જૈનોના ૪થા તીર્થંકર હતા.

(૬) શ્રી માનસિંહ ભોજરાજની ટૂંક:-

શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના કોટમાં પ્રવેશ્યા પછી જમણી બાજુ એક મંદિર છે. કચ્છ-માંડવીના વિશાળ ઓશવાલ માનસિંહ ભોજરાજે સંવત ૧૮૦૧માં આ મંદિર બંધાવ્યું છે. મૂળ ગભારામાં મૂળનાયક શ્રી સંભવનાથ ભગવાન બિરાજમાન છે. તેનો રંગમંડપ વિશાળ છે. આ મંદિરનાં ચોકમાં એક સુંદર કુંડ બનેલો છે.

(૭) શ્રી વસ્તુપાળ અને તેજપાળનાં દેરાસરો:-

વિક્રમ સંવત ૧૨૮૮-૮૯માં વસ્તુપાળ અને તેજપાળ દ્વારા આ દેહરાઓનું નિર્માણ થયું હતું. શિલ્પ અને સ્થાપત્યની દ્રષ્ટીએ આ દેરાસરો બેનમૂન છે. ફાગણ સુદી ૧૦ને બુધવાર વિક્રમ સંવત ૧૨૮૮ના રોજ આ દેરાસરમાં સ્ફટિક જેવા સફેદ નિર્મળ પાષાણથી શ્રી આદિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ સ્થાપિત કરવામાં આવેલ છે. વસ્તુપાળ-તેજપાળની ટૂંક પર ત્રણ મંદિરો આવેલા છે. તેમાંથી શ્રી શામળા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મુખ્ય મંદિર મૂળ ગભારામાં આવેલું છે. તેની

ડાબી અને જમણી બાજુએ અત્યંત રમણીય બે દેરાસરો આવેલા આવેલ છે. જેમાં ડાબી બાજુના દેરાસરમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન અને જમણી બાજુના દેરાસરમાં શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. વસ્તુપાળ-તેજપાળના આ જિનાલયો કલાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ છે.

શિલ્પ સ્થાપત્ય અને નકશીકામની દ્રષ્ટીએ વસ્તુપાળ અને તેજપાળના દેરાસરો અદ્વિતીય છે. સ્તંભ, દિવાલ અને છતમાં કરવામાં આવેલી કોતરણી ખુબ જ આકર્ષક છે. ઈ.સ. ૧૨૩૨માં બંધાયેલ આ દેરાસરોનું સ્થાપત્ય ઉત્કૃષ્ટ છે. રાજા વિરધવલના સમયમાં આ મંદિરો વસ્તુપાળ અને તેજપાળ દ્વારા બંધાવવામાં આવ્યા હતા. આ બંને દેરાસરોમાં ચંદ્રપ્રભુ ભગવાનની મૂર્તિ પણ બિરાજમાન છે. આ દેરાસરોનો રંગમંડપ ૫૩×૨૮ ફૂટનો છે. તેમજ મંદિર એક ઘુમ્મટવાળું છે. છતાં વિવિધ શૃંગ અને ઉરુશૃંગવાળા શિખરોથી શોભાયમાન લાગે છે.

(૮) શ્રી સંપ્રતિ મહારાજની ટૂંક:-

વસ્તુપાળની ટૂંકમાંથી બહાર નીકળતા ડાબી બાજુએ શ્રી સંપ્રતિ મહારાજની ટૂંક આવેલી છે. આ મંદિર ખુબ જ પ્રાચીન અને વિશાળ છે. બે માળના આ મંદિરના બંને સ્તંભો વચ્ચે કોઈ કમાન નથી. આ મંદિરમાં મુખ્ય મૂર્તિ શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની છે. આ મંદિરમાંથી વિક્રમ સંવત ૧૨૧૪-૧૫નાં પ્રાચીન લેખો મળે છે. પણ એની રચના શૈલી તેનાથી પણ પ્રાચીન હોય તેવું જણાય છે. શ્રી નેમીનાથજીની મુખ્ય મૂર્તિ ઉપરાંત બીજી આશરે ૩૫ જેટલી કલાત્મક પ્રતિમાઓ પણ અહીં જોવા મળે છે. શ્રી સંપ્રતિ રાજાની ટૂંકની ઉત્તરે એક સરસ મજાની નાની વાવ આવેલી છે.

આ મંદિરના રંગમંડપમાં વિમલનાથજીની ચાર ફૂટની ઉંચી પ્રતિમા આવેલી છે. અશોકના પૌત્ર મગધસમ્રાટ સંપ્રતિ મહારાજે જૈન આચાર્ય સુહસ્તીસુરી મહારાજના વરદ હસ્તે જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. ત્યારબાદ સંપ્રતિ મહારાજે આ દેરાસર બંધાવ્યું હતું. આ દેરાસરના મૂળનાયક શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા વિક્રમ સંવત ૧૫૧૮માં થઈ હોવાનો લેખ મળી આવ્યો છે. જિનાલયની બહાર દીવાલો પર અદભૂત કોતરણી જોવા મળે છે. કલાકૃતિવાળું બારીક નકશીકામ આ દેરાસરની પ્રતિષ્ઠામાં ઘણો વધારો કરે છે.

(૯) શ્રી દિગંબર જૈન દેરાસર:-

ગિરનાર પરના મુખ્ય જૈન દેરાસરો પછી દિગંબર જૈન દેરાસર આવે છે. અહીં મુખ્ય બે દેરાસર છે. જેમાં મુખ્ય પ્રતિમા શ્રી નેમિનાથજીની છે. જ્યારે બાજુના નાના દેરાસરમાં શ્રી નેમિનાથજી અને પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમાઓ આવેલી છે. આ દેરાસરો ઈ.સ. ૧૧૭૨માં બંધાયા હોવાનું માનવામાં આવે છે.

(૧૦) શ્રી ચંદ્રપ્રભસ્વામીનું જિનાલય:-

ચંદ્રપ્રભસ્વામીનું આ જિનાલય ખુબ જ એકાંતમાં આવેલું છે. આ જિનાલયમાં મૂળનાયક શ્રી ચંદ્રપ્રભસ્વામીની પ્રતિમા છે. શ્રી ચંદ્રપ્રભસ્વામી જૈનોના ૮મા તીર્થંકર હતા. આ મંદિરમાં આવેલી પ્રતિમા ૧૬ ઈંચ લાંબી છે, જેની પ્રતિષ્ઠા વિક્રમ સંવત ૧૭૦૧માં કરવામાં આવેલી છે. આ જિનાલયની છત અને કલાકૃતિઓથી સુશોભિત છે. જેમાં ચારેબાજુ નાની મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરી તેમાં રંગ પુરવામાં આવેલ છે. આ જિનાલયની ઉત્તર દિશાએ થોડા પગથીયા ઉતરતા ગજકુંડ આવે છે.

➤ ઉપસંહાર:-

એવું કહેવાય છે કે ગીરનાર પર્વત પર લાખો દેવી-દેવતાઓનો વાસ છે. તે વાતને સાર્થક કરતા વિવિધ ધર્મોના ઘણા તીર્થસ્થળો આ ગિરનાર પર્વત પર આવેલા છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને જૈન ધર્મના વિવિધ ૧૫ જેટલા દેરાસરો/મંદિરો ગિરનાર પર્વત પર આવેલા છે. આ દેરાસરોમાં મુખ્ય રૂપથી જૈન ધર્મના ૨૨માં તીર્થંકર ભગવાન શ્રી નેમિનાથજીના

દેરાસરો છે. તે સિવાય જૈનોના અન્ય તીર્થકરોના દેરાસરો પણ આવેલા છે. ગીરનાર પર્વતના જૈનોના અધિષ્ઠાતા ભગવાન શ્રી નેમીનાથજીને માનવામાં આવે છે. અને સમગ્ર ભારતમાં જૈનોના જે પાંચ યાત્રાધામો છે, તેમાંથી એક એટલે આ ગિરનાર પર્વત પર આવેલા નેમીનાથજીના જિનાલયો છે. તે ઉપરાંત જૈનોના પ્રથમ તીર્થકર આદિનાથ ઋષભદેવ, ત્રેવીસમા તીર્થકર પાર્શ્વનાથ, આઠમા તીર્થકર ચંદ્રપ્રભસ્વામી વગેરેના દેરાસરો/જિનાલયો પણ ગિરનાર પર્વત પર આવેલા છે. આ બધા દેરાસરો એ વાતની સાક્ષી આપે છે કે પ્રાચીન સમયથી લઈને અર્વાચીન સમય સુધી ગુજરાતમાં અને ખાસ કરીને ‘સોરઠ’ પ્રદેશમાં જૈન ધર્મનો સારો વિકાસ થયો હતો. અને જૈન ધર્મ સૌરાષ્ટ્રમાં એક અગ્રગણ્ય સ્થાન મેળવ્યું હતું.

સંદર્ભસુચિ

- (૧) જાની,ડો.એસ.વી., ‘સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ ૧૮૦૭-૧૮૪૮’, ત્રિદીપ સુલ્લઘ-અમદાવાદ,બીજી આવૃત્તિ,જુલાઈ-૨૦૦૭.
- (૨) જોશી,ડો.વિશાલ આર., ‘દિવ્ય તીર્થક્ષેત્ર ગિરનાર’, ગુજરાત પવિત્ર યાત્રાધામ વિકાસ બોર્ડ-ગાંધીનગર,પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૧૮.
- (૩) જોશી,ડો.વિશાલ આર., ‘સોરઠના પવિત્ર ધર્મસ્થળો’, સેજલ પ્રકાશન-જુનાગઢ,પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૮.
- (૪) દેસાઈ શંભુપ્રસાદ હ., ‘સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ’, પ્રવિણ પ્રકાશન-રાજકોટ,ત્રીજી આવૃત્તિ-૧૯૮૦.
- (૫) ભગવાનલાલ સંપતીરામ, ‘સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ’, પ્રકાશક-કૃપાશંકર ઉમિયાશંકર, મુંબઈ,પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૮૬૮.
- (૬) શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી, ‘જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ-ભાગ ૧’, પ્રકાશક-શેઠ આણંદજી કે.-ઝવેરીવાડ-અમદાવાદ,પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૫૩.
- (૭) વ્યાસ હસમુખ, ‘સૌરાષ્ટ્ર સંસ્કૃતિકોશ’,પ્રવીણ પ્રકાશન-રાજકોટ,પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૧૦.
- (૮) વાસુ આદિત્ય, ‘વિશ્વના ધર્મો’, આર.આર.શેઠની કંપની-અમદાવાદ,પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૮.
- (૯) ત્રિવેદી પૂર્ણા, ‘ગુજરાતની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ’,દર્શિતા પ્રકાશન,મહેસાણા,જાન્યુઆરી-૨૦૧૨.
- (૧૦) કવા વિશ્વજીત એ., ‘કેશોદનો ઇતિહાસ’, નાથ પ્રકાશન-જુનાગઢ,પ્રથમ આવૃત્તિ,જાન્યુઆરી-૨૦૨૦.
- (૧૧) ‘ગરવો ગિર સોમનાથ’, જીલ્લા વહીવટીતંત્ર- ગિર સોમનાથ,વર્ષ-૨૦૧૫.
- (૧૨) ‘ગુજરાત રાજ્ય જીલ્લા સર્વસંગ્રહ-જુનાગઢ જીલ્લો’, સચિવશ્રી રમત-ગમત,યુવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ-ગાંધીનગર ગુજરાત સરકાર,પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૦૮.

પ્રા.વિશ્વજીત એ. કવા

આસી. પ્રોફેસર,

સરકારી વિનયન કોલેજ કવાંટ, જિ.છોટાઉદેપુર

ISSUE -3

OCT. - 2020

YEAR - 8

ISSN - 2321-7073

RESEARCH MATRIX

**INTERNATION REFEREED MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF
APPLIED RESEARCH**

INDEX

SR.NO.	TITLE & AUTHOR	PAGE NO.
1	REFLECTION IN THE CONTEXT OF ARTS, COMMERCE AND SCIENCE EDUCATION DR. SHITALKUMARI NARSINHBHAI VASAVA	1 TO 5
2	EDUCATIONAL TECHNOLOGY DR. NAMRATA KANTILALA PATEL	6 TO 11
3	DIGITAL LEARNING : A EDUCATION POINT OF VIEW DR. KIRITKUMAR RAMANBHAI CHAUHAN	12 TO 23
4	HIGHER EDUCATION IN INDIA DR.KALPESHKUMAR KANJIBHAI TANDEL	24 TO 28
5	CURRICULUM REDESIGNING IN CONTEXT OF EDUCATION POLICY DR. GAYATRI RAMESHBHAI PATEL	29 TO 34
6	ONLINE LEARNING IN HIGHER EDUCATION DR. MANISH M. PATEL	35 TO 39
7	M-LEARNING SONDARVA PARVATI B.	40 TO 44
8	EDUCATION: LEARNING THEORY DR. SAILESH R. PATHAK	45 TO 51
9	BENEFITS OF ICT IN PHYSICAL EDUCATION DR.BHAVIKKUMAR HARSUKHLAL KANTESARIYA	52 TO 57
10	RUTGERS WOMEN'S SOCCER TEAM USES TECHNOLOGY TO IMPROVE PROGRAM AND LOWER INJURY RATES KANERIA BHAVINKUMAR NAVINBHAI	58 TO 61
11	THE USE OF ICT IN THE TEACHING AND LEARNING OF PHYSICAL EDUCATION IN COMPULSORY EDUCATION: HOW DO WE PREPARE THE WORKFORCE OF THE FUTURE? DR. JENISHKUMAR SHANTILAL BHOJANI	62 TO 64

RESEARCH MATRIX :2321-7073

An International Refereed Multidisciplinary Journal Of Applied Research

SR.NO.	TITLE & AUTHOR	PAGE NO.
12	PHYSICAL EDUCATION AND ICT DR.MAULIKKUMAR RAMESHKUMAR JAVIA	65 TO 68
13	A PSYCHOLOGICAL STUDY ON STRESS AMONG EMPLOYED WOMEN AND HOUSEWIVES AND MINDFULNESS BREATHING DR. SHILPA V. SIDAPARA	69 TO 73
14	ROLES OF COMMERCE IN ECONOMIC DEVELOPMENT OF A COUNTRY DR. VIRAM JAGMAL VALA	74 TO 78
15	PRANAYAMA NIMESH BHAGVANJIBHAI BHALODIYA	79 TO 81
16	"A STUDY OF ATTITUDE TOWARDS HOMEWORK OF THE 10 TH STUDENTS STUDY IN SECONDARY SCHOOL OF DAHOD DISTRICT" SAJJANSINH A.PADWAL	82 TO 86
17	A STUDY OF MENTAL HEALTH OF OLD-AGE PERSONS RESIDING IN OLD AGE HOME AND NON-OLD AGE HOME AVANI N. PARMAR	87 TO 93
18	YOGA SUTRAS OF PATANJALI SAVALIYA CHIRAG AMRUTLAL	94 TO 97
19	EMERGENCE OF RASA IN SHAKESPEARE'S THE MERCHANT OF VENICE PARSHOTTAM V. GURANANI	98 TO 103

EMERGENCE OF RASA IN SHAKESPEARE'S THE MERCHANT OF VENICE

PARSHOTTAM V. GURANANI

ASSISTANT PROFESSOR (ENGLISH) GOVERNMENT ARTS COLLEGE- BHESAN

SUBJECT:

ABSTRACT:

William Shakespeare's understanding of human emotions and representation of the same in the dramatic imaginary world made his stories appealing to all ages and all places. Shakespeare's treatment of basic human emotions is so artistic and powerful that stirs each and every human being to the core and transport them to the state of sublime (which Longinus considered to be the ultimate aim of literature). Shakespeare's four tragedies namely Hamlet, Othello, King Lear and Macbeth are the magnum opuses in the world of tragedies. His tragedies have influenced the literature of the world and inspire the writers to follow his footprints.

Bharatmuni in 'PanchamVed- Natyashastra' associates Rasas as primary elements for the enjoyment of any literary text (drama). He talks of eight rasas which correspond with eight permanent states in human being. By imbibing the Rasas in his work, the poet will be able to achieve perfection in art. Bharatamuni speaks of the following eight Rasas. Shringara (erotic or dealing with sexual desire), Hasya (comic), Karuna (sympathy or pathetic), Raudra (anger), Veera (heroism or bravery), Bhayanaka (fear), Bhibhatsa (hatred) and Abdhuta (marvel). The Merchant of Venice is the story describing the misfortune of the central character Antony leading the tale to tragedy, but ending happily with the punishment to the wrong doer Shylock.

The present paper seeks to find the emergence of rasa in Shakespeare's tragi-comedy 'The Merchant of Venice' and establish the relevance of rasa theory and Indian aesthetics in general to the literature of all times and places.

Keywords:

Hasya rasa, Raudra rasa, Sanchari bhava, Shringara rasa

INTRODUCTION:

William Shakespeare has always been read with pleasure, wonder and reverence all over the globe. It is his understanding of human sensibility and representation of the same in the dramatic imaginary world made his stories appealing to all ages and all places. Shakespeare's treatment of basic human emotions is so artistic and powerful that stirs each and every human being to the core and transport them to the state of sublime (which Longinus considered to be the ultimate aim of literature). Shakespeare's four tragedies namely Hamlet, Othello, King Lear and Macbeth are the magnum opuses in the world of tragedies. His tragedies have influenced the literature of the world and inspire the writers to follow his footprints.

Sharatmuni in 'PanchamVed- Natyashastra' associates Rasas as primary elements for the enjoyment of any literary text (drama). He talks of eight rasas which correspond with eight permanent states in human being. The Greek masters who had defined and classified drama into two broad divisions- Tragedy and Comedy also refer to Karuna and Hasya rasa respectively. Though their version of tragedy does not fit into Indian drama as the death of the protagonist at the end is the essential to Greeks. Most of Shakespeare's' tragedy too followed the same pattern as his heroes too die at the end. However, Shakespeare was always ahead of time and never kept himself in the bounds of rules. His tragi-comedy is the best example of his experimental nature. He disregarded the Greeks for the sake of pleasure. The Merchant of Venice is the story describing the misfortune of the central character Antony leading the tale to tragedy, but ending happily with the punishment to the wrong doer Shylock.

The play begins with the Antonio's declaration of sad state (Karuna bhava) wherein he himself is not aware of the reason of sadness. Antonio tells his friend Salarino:

In sooth, I know not why I am so sad;
 It wearies me; you say it wearies you;
 But how I caught it, found it, or came by it,
 What stuff 'tis made of, whereof it is born,
 I am to learn (Shakespeare 5)

This initial serious atmosphere creates the tension in the mind of reader and sets the tone of upcoming tragic event. His friend Bassanio needs money as he has fallen in love with a beautiful and wealthy girl of Belmont whose father had recently died and left three caskets - gold, silver and lead. One of those caskets has Portia's image, the suitor who would rightly choose the casket, will be entitled to marry her. Bassanio describes Portia in such a lavish language that generates the amorous sentiments 'Sringara rasa':

she is fair, and, fairer than that word,
 Of wondrous virtues: sometimes from her eyes
 I did receive fair speechless messages:
 Her name is Portia, nothing undervalued
 To Cato's daughter, Brutus' Portia:
 Nor is the wide world ignorant of her worth,
 For the four winds blow in from every coast
 Renowned suitors, and her sunny locks
 Hang on her temples like a golden fleece; (Shakespeare 10 -11)

Though the object that generates sringara rasa (i.e. Portia) is not there but her portrayal alone is sufficient to arouse the imagination and thus produce the amorous sentiments among the readers.

Bassanio wishes to woo her but without money it can be done so, he has come to seek his friend Antonio's help. However, Antonio has his ships in the sea and presently does not have money. He is ready to help him but they together have to find some other merchant who can give loan to them. Here, Shakespeare introduces the villainous character Shylock who hates Antonio due to his kindness and anti-Semite notions. When Bassanio goes to Shylock to seek three thousand ducats, he does not just ask the guarantee of Antonio but also wishes to meet him in person to be sure of his money. Bassanio invites him for a dinner to meet Antonio, he in a very indifferent temperament but confidently utters:

Yes, to smell pork; to eat of the habitation which
 your prophet the Nazarite conjured the devil into. I

Bharatmuni in 'PanchamVed- Natyashastra' associates Rasas as primary elements for the enjoyment of any literary text (drama). He talks of eight rasas which correspond with eight permanent states in human being. The Greek masters who had defined and classified drama into two broad divisions- Tragedy and Comedy also refer to Karuna and Hasya rasa respectively. Though their version of tragedy does not fit into Indian drama as the death of the protagonist at the end is the essential to Greeks. Most of Shakespeare's' tragedy too followed the same pattern as his heroes too die at the end. However, Shakespeare was always ahead of time and never kept himself in the bounds of rules. His tragi-comedy is the best example of his experimental nature. He disregarded the Greeks for the sake of pleasure. The Merchant of Venice is the story describing the misfortune of the central character Antony leading the tale to tragedy, but ending happily with the punishment to the wrong doer Shylock.

The play begins with the Antonio's declaration of sad state (Karuna bhava) wherein he himself is not aware of the reason of sadness. Antonio tells his friend Salarino:

In sooth, I know not why I am so sad;
 It wearies me; you say it wearies you;
 But how I caught it, found it, or came by it,
 What stuff 'tis made of, whereof it is born,
 I am to learn (Shakespeare 5)

This initial serious atmosphere creates the tension in the mind of reader and sets the tone of upcoming tragic event. His friend Bassanio needs money as he has fallen in love with a beautiful and wealthy girl of Belmont whose father had recently died and left three caskets - gold, silver and lead. One of those caskets has Portia's image, the suitor who would rightly choose the casket, will be entitled to marry her. Bassanio describes Portia in such a lavish language that generates the amorous sentiments 'Sringara rasa':

she is fair, and, fairer than that word,
 Of wondrous virtues: sometimes from her eyes
 I did receive fair speechless messages:
 Her name is Portia, nothing undervalued
 To Cato's daughter, Brutus' Portia;
 Nor is the wide world ignorant of her worth,
 For the four winds blow in from every coast
 Renowned suitors, and her sunny locks
 Hang on her temples like a golden fleece; (Shakespeare 10 -11)

Though the object that generates sringara rasa (i.e. Portia) is not there but her portrayal alone is sufficient to arouse the imagination and thus produce the amorous sentiments among the readers.

Bassanio wishes to woo her but without money it can be done so, he has come to seek his friend Antonio's help. However, Antonio has his ships in the sea and presently does not have money. He is ready to help him but they together have to find some other merchant who can give loan to them. Here, Shakespeare introduces the villainous character Shylock who hates Antonio due to his kindness and anti-Semitic notions. When Bassanio goes to Shylock to seek three thousand ducats, he does not just ask the guarantee of Antonio but also wishes to meet him in person to be sure of his money. Bassanio invites him for a dinner to meet Antonio, he in a very indifferent temperament but confidently utters:
 Yes, to smell pork; to eat of the habitation which
 your prophet the Nazarite conjured the devil into. I

will buy with you, sell with you, talk with you,
walk with you, and so following, but I will not eat
with you, drink with you, nor pray with you. (Shakespeare 18)

Shylock's anger filled speech is obviously the result of hatred towards Antony. This apparent expression of anger shows raudra rasa and can be shown on stage by frowning of eyebrows and redness of cheeks. When Shylock meets Antonio, he speaks in aside expressing his at most hatred for Antonio as he is Christian:

I hate him for he is a Christian,
But more for that in low simplicity
He lends out money gratis and brings down
The rate of usance here with us in Venice. (Shakespeare 18)

Antonio never takes interest from people whom he lends money and that makes Shylock business weak and him a greedy businessman. Furthermore, Shylock being Jew gets contempt and ill-treatment from Christian, so, he has developed hatred especially for Antonio. When Antonio seeks help for his Bassanio, Shylock states that Antonio calls him by names and taunts that how he could have money.

Should I not say
'Hath a dog money? is it possible
A cur can lend three thousand ducats?' Or
Shall I bend low (Shakespeare 21)

Here, the raudra rasa again becomes apparent due to exchange of fiery words between Shylock and Antonio. Antonio too expresses his dislike in bitter words and states that his behaviour for Shylock would remain the same.

I am as like to call thee so again,
To spit on thee again, to spurn thee too.
If thou wilt lend this money, lend it not
As to thy friends...

But lend it rather to thine enemy, (Shakespeare 21)

Shylock's intention is revealed when he puts an illogical condition to cut the same weight of flesh from Antonio's body if Bassanio cannot repay the money in three months. This proposal seems stupid as the flesh of man's body can never be equitable in place of money. Initially, Antonio hesitates to sign such a bond but he is sure of returning his ships in two months from the sea and the amount borrowed from Shylock can be repaid in time. So, he signs the bond. This incident can be taken to equate Shylock with rakshasas (demons) who lack the intelligence and put non-sensical condition. It generates jugupsa, the disgust sentiment for Shylock.

Jessica Lorenzo scene strengthens our dislike for Shylock as his daughter to dislikes being Jew and abandons her father, her Jewish identity in order to marry Lorenzo and convert to Christianity. Jessica states:

What heinous sin is it in me
To be ashamed to be my father's child!
But though I am a daughter to his blood,
I am not to his manners. O Lorenzo,
If thou keep promise, I shall end this strife,
Become a Christian and thy loving wife. (Shakespeare 34)

Jessica passes through different Vyabhichari or sancharibhava wherein she fears from her father displaying trasa and glani for disobeying her father. She ultimately resolves to leave his father for her love shows determination mati. She disguises as a boy to run away with Lorenzo provides laughter and generates the hasya rasa- Comic sentiment. Indian tradition

dramas employ vidusak, sudra or rakshasa to arouse laughter. In the same manner, Shakespeare has inserted the sub-plot to produce comic sentiment, though this sub-plot is not completely irrelevant as it would arouse anger and contempt in Shylock's mind.

The whole Act -2 with nine scenes keep changing the mood of the play and developing two stories together. One in which different suitors come to choose the right casket to marry Portia and another in which Jessica plans to runaway with Lorenzo. Both the female characters Portia and Jessica go through the sanchari bhavaChinta (anxiety) and Trasa (fear) of the future. Portia is worried if she would get the man whom she can love her whole life. Jessica is afraid of getting caught by her father for her love of Lorenzo and turning herself to Christianity.

Act -3 begins with Shylock getting two news of loss. One makes him happy and other angry. He comes to know that Antonio's ships are likely to be drowned and so he would be in position to take revenge. Another news makes him angry as Jessica has run away with Christian boy. we hear Shylock complaining 'My own flesh and blood to rebel!' However, the most eloquent dialogue put in the mouth of Shylock wins our heart for Shakespeare's artistic language and make us sympathize with villainous character Shylock. We are made to feel that Shylock has been wronged by the Christians and his reaction to long suppressed hatred cannot be overlooked.

I am a Jew. Hath
not a Jew eyes? hath not a Jew hands, organs,
dimensions, senses, affections, passions? fed with
the same food, hurt with the same weapons, subject
to the same diseases, healed by the same means,
warmed and cooled by the same winter and summer, as
a Christian is? If you prick us, do we not bleed?
if you tickle us, do we not laugh? if you poison
us, do we not die? and if you wrong us, shall we not
revenge?(Shakespeare 54-55)

The above lines are apt to generate sympathy for Shylock in the hearts of sahridya (connoisseur) and lead tokaruna rasa.

The next scene of this act leads us to Bassanio and Portia's love scene where in Portia is determined to marry Bassanio and visa versa but luck may have its own say. Portia prays God to help Bassanio choose the right casket so that they can marry. Bassanio chooses casket which has the image of Portia and becomes the lawful suitor to marry Portia. Here, Shakespeare gets an opportunity to praise Portia's Beauty, though it is not as enchanting as Kalidas does for Shakuntala. However, in an exaggerative language Bassanio praises Portia that has ample capacity to generate sringara rasa:

Fair Portia's counterfeit! What demi-god
Hath come so near creation? Move these eyes?
Or whether, riding on the balls of mine,
Seem they in motion? Here are sever'd lips,
Parted with sugar breath: so sweet a bar
Should sunder such sweet friends. Here in her hairs
The painter plays the spider and hath woven
A golden mesh to entrap the hearts of men,(Shakespeare 61)

Bassanio gets his lady love but the time has passed and his friend Antonio is in trouble as his ships do not return and Shylock is eager to take revenge from Antonio by cutting the flesh from his body and thus killing him.

Shylock is not convinced by Judge, Bassanio or Portia disguised as a lawyer. He firmly declares that he will not have any amount of money offered to him.

The pound of flesh, which I demand of him,
Is dearly bought; 'tis mine and I will have it.

If you deny me, fie upon your law! (Shakespeare 83)

He would have three pounds of flesh from Antonio's heart. He won't change his mind:
by my soul I swear

There is no power in the tongue of man

To alter me: I stay here on my bond. (Shakespeare 88)

Shylock's language and demand of flesh from the body contribute bibhatsa rasa. Bibhatsa rasahas its dominant state of disgust. We have the feeling of disgust when we hear unpleasant words for Antonio and in general Christians. At last table turns when Portia disguised as a lawyer asks Shylock to cut the flesh from Antonio's body but he should not shed even a drop of blood and not weigh more flesh than what he owes to Antonio. Shylock realizes that he is trapped and prays the judge to let him go. Portia demands punishment for Shylock from Antonio. Antonio demands that Shylock should be converted to Christian and after his death his wealth be given to Lorenzo and his daughter Jessica. Poetic justice is given. Shakespeare has shown the victory of Christianity over Jews, though to do this he has portrayed Shylock's character with villainous trait.

The play does not end with the death of central protagonist as it should have happened if it is bound to be tragedy but with the punishment to the wrong doer. The play falls into the category of tragi-comedy. The last act has been reserved to give comic relief to the readers after the intellectual dramatic court scene. Bassanio has given his ring to lawyer and Lorenzo has given it to lawyer's clerk. The scene provides laughter as readers know that both ladies are in disguise and trying to test their husbands' loyalty. Here is the dialogue that imparts mirth:

PORTIA

I will have nothing else but only this;
And now methinks I have a mind to it.

BASSANIO

There's more depends on this than on the value.
The dearest ring in Venice will I give you,
And find it out by proclamation:
Only for this, I pray you, pardon me.

PORTIA

I see, sir, you are liberal in offers
You taught me first to beg; and now methinks
You teach me how a beggar should be answer'd.

BASSANIO

Good sir, this ring was given me by my wife;
And when she put it on, she made me vow
That I should neither sell nor give nor lose it. (Shakespeare 95)

The more fun still awaits the readers when Bassanio and Lorenzo return to Portia's palace and Jessica demands for the ring she has given to Lorenzo and he is unable to produce it as he has gifted it to the lawyer's clerk. At the same moment, Portia very cleverly puts that her

husband will never depart from the ring but die instead. He too has ringless finger. Both the wives ask them not to come to their bedroom until they bring the rings back. The whole scene is hilarious and provides hasya rasa in abundant:

PORTIA

Even so void is your false heart of truth,
By heaven, I will ne'er come in your bed
Until I see the ring.

NERISSA

Nor I in yours
Till I again see mine. (Shakespeare 106)

CONCLUSION:

The Merchant of Venice is the play where Shylock shows his hatred and anger through speech and actions both for unjust done to him and his community by Christians and more specifically by Antonio. The raudra rasa is the prominent rasa of the play. Being tragi-comedy, the play has the scenes which arouse the sympathy for the characters leading to the kruna rasa. The sub-plot and the last act have potential comic elements such as women in disguise of men, witty dialogues, assumed guilty husbands, towering women characters etc. The play ends happily offering plentiful Hasya rasa.

WORK CITED:

Pandey, Sudhakar and V.N.Jha, editors. Glimpses of Ancient Indian Poetics. Sri Satguru Publications, 1993
Shakespeare, William. The Merchant of Venice. Maple Classics, 2021.

SORATH: E-Journal ISSN 2457-0109
A National Peer Reviewed Referred E-Journal
ISSUE-17 (February-2020)

TABLE OF CONTENT

SR NO.	AUTHOR	PAPER TITLE/SUBJECT	PAGE NO.
1	DR. NIRAV R. THAKER	PROBLEMS FACED BY INDIAN DIASPORA, IMPACT OF DIASPORA IN INDIAN SOCIETY	1-3
2	DR. KIRAN DODIYA	મીડિયા પ્રોડ્યુશનની ઔર સામાજિક	4-9
3	DR. INDUBALABEN H. GADHVI	कबीर की सामाजिकता	10-12
4	DR. HIMANSHU RANINGA	THE PROBLEMS OF TRIBAL WOMEN IN INDIA	13-20
5	DR. SONAL NENA	INDIA'S KNOWLEDGE ECONOMY IN THE GLOBAL CONTEXT	21-25
6	DR. TAPAN BHATT	આર્થિક સુધારા પછાત ગુજરાત રાજ્યના ધરગરબી ઉત્પાદનમાં ક્ષેત્રવાર હિસ્સાનો અભ્યાસ	26-32
7	DR. MAHENDRA GARODA	રાજકોષીય ખર્ચમાં સામાજિક ક્ષેત્રના ખર્ચનો ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ	33-41
8	DR. DEVENDRASINH B. JADEJA	પર્યાવરણીય વિકાસના સદર્ભમાં વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તાર 5E21 નીતિનું દીકાત્મક	42-45
9	DR. NANDLAL N. CHHANGA	સત્તાનતકાલીન સ્થાપત્ય	46-52
10	JAGADISH S. VADHER	સજીવ ખેતી બજાર અને વેચાણ વ્યવસ્થા	53-57
11	DILIPKUMAR A. ODE	ભારતમાં સજીવ ખેતી : વ્યાપકતા અને અવરોધો	58-62
12	ZALA M. VIDHI	ONE NATION AND ONE TAX: GST	63-68
13	SIMA V. DAVE	TALENT MANAGEMENT	69-75
14	DR. RAJESHKUMAR M. SOSA	ગ્રામીણ મહિલાનું અર્થ વિકાસ કાર્યક્રમ એક સમાજશાસ્ત્રીય અધ્યયન	76-82
15	KIRITKUMAR K. MUJAPARA	પાઠ અને લેખક સામગ્રી	83-85
16	SONIYA V. TANK	રાજકોષ જિલ્લા સહકારી બેંકની જિલ્લા કક્ષાએ કૃષિ ક્ષેત્રમાં નાણાકીય સહાયની ભૂમિકા	89-98
17	KAUSHIKKUMAR L. PANDYA	કાન્તની વિચારધારા : એમના ખંડકાવ્યોમાં	99-103
18	DR. GEETA BHUT	साहित्य और समाज का समन्वय	104-105
19	DR. S. K. PAMBHAR	IMPORTANT INDICATORS OF DEVELOPING ECONOMY	106-113
20	ANIL B. PANDEY	रसवादी परम्परा के विश्लेषण में डॉ. नागेन्द्र की भूमिका	114-119
21	ASHOK B. JATIA	STRESS MANAGEMENT OF OLD AGE	120-121
22	DR. MOHAN R. BALAS	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા એટલે ભીતરનું કુરુક્ષેત્ર : ગાંધીજી	128-133
23	JANAKI J. KALATHIYA	સામાજિક વિચારો અને ગાંધીજી	134-135
24	JIGESHKUMAR D. CHAUHAN	Role of Education in the Empowerment of Women in India	136-143
25	VIJAY N. GAGIYA	ભારતીય બેંકોમાં બિન કાર્યક્ષમ અસ્કયામતો નું પ્રમાણ	144-149
26	DR. BHAVNABEN K. THUMMAR	સાપ્ત સમાજમાં મનોવિજ્ઞાન નેતિકતા અને મૂલ્ય શિક્ષણ	150-152
27	AARTI J. SHISHANGIYA	ધરતો જતો વપરાશી ખર્ચ અને ભારતની આર્થિક સ્થિતિ	153-155
28	DR. SANJAY L. BANDHIYA	अकेली कहानी की सोमा बुआ	156-158

अकेली कहानी की सोमा बुआ

डॉ. सजय एल. बंधिया

सरकारी विनयन कोलेज, भसाण

'अकेली' हिन्दी की सुप्रसिद्ध महिला लेखिका मनु मन्नु भण्डारी की एक मनोवैज्ञानिक तथा चिंतनप्रधान कहानी है। इस कहानी में एक ऐसी स्त्री का चित्रण किया गया है, जो अपने पति के होते हुए भी अकेली है। वह अकेलेपन की त्रासद स्थिति को भोगती है। अकेली कहानी अकेलेपन की एक ऐसी दास्तान है जिसे पढ़कर पाठक वर्ग भी द्रविभूत हो जाता है। सोमा बुआ नामक स्त्री 'अकेली' कहानी की मुख्य पात्र है। कहानी का पुरा कथानक या यों कहें कि घटनाचक्र सोमा बुआ के आसपास ही घुमता है। सोमा बुआ एक ऐसी औरत है, जो अपने पति के जीवित होते हुए भी विधवा है, अगर ऐसा कहा जाये तो भी कोई अतिशयोक्ति नहीं है। सोमा बुआ घर में अकेली ही रहती है। कई साल पहले उनका एकलौता पुत्र हरखु का निधन हो गया है। सोमा बुआ के पति को हरखु के अवसान का ऐसा सदमा लगा कि वह हरिद्वार चले जाते हैं। हा कभी-कबार एक-दो महिने के लिए आते थे फिर वापिस हरिद्वार चले जाते थे। सन्यासी महाराज के चले जाने बाद फिर बुआ अकेलेपन की गहरी खाइ में डूब जाती थी। आज हमारे समाज में कई लोग बुआ की तरह जीने के लिए मजबूर हैं। यह अकेलापन व्यक्ति को अंदर खींचता बना देता है कि वह टूट ही जाता है।

अकेली रहते हुए भी सोमा बुआ खुद को कामों में प्रवृत्त रखती है। सोमा बुआ एक व्यवहारकुशल नारी के रूप में हमारे सामने प्रस्तुत होती है। गांव में सगे-संबंधियों के साथ शादी-ब्याह आदि त्यौहार में किस प्रकार सबंध को बनाये रखना चाहिए वह सोमा बुआ भलि-भान्ति जानती है। घर में पति की रोक टोक के बावजूद भी वह किशोरीलाल के बेटे के मुण्डन के प्रसंग में चली जाती है। सोमा बुआ अपने सहज स्वाभाविक रूप में राधा से कहती है: "भट्टी पर देखो तो अजब तमाशा-समोसे कच्चे ही उतार दिये और इतने बना दिये कि दो बार खिला दो और गुलाबजामुन इतने कम किए कि एक पंगत में भी पूरे न पड़े। उसी समय मैदा सानकर नये गुलाबजामुन बनाये।"

अपनापन सोमा बुआ के चरित्र के एक प्रमुख विशेषता है। वह सभी अपना मानती है। जब राधा कहती है कि सन्यासी महाराज क्यों विगड़े पड़े? उन्हें तुम्हारा आना जाना अच्छा नहीं लगता बुआ। तब बुआ कहती है: "यो तो मैं कहीं आऊ-जाऊ सो ही इन्हें नहीं सुहाता, और फिर कल किशोरी के यहा से बुलावा नहीं आया। अरे मैं तो कहूँ कि धरवालों का कैसा बुलावा। वे लोग तो मुझे अपनी मां से कम नहीं समजते, नहीं कौन भला यों भट्टी और भण्डार सौंप दे।" सोमा बुआ एक संवेदनशील नारी भी है। संवेदना उनके चरित्र में कुट-कुटकर भरी पड़ी है। आज वर्तमान समय में संवेदना लोगों में दिन-प्रतिदिन कम हो रही है। संवेदना मनुष्य के जीवन का एक अभिन्न अंग है। कहा भी जाता है कि संवेदनशून्य मनुष्य पशुसमान है। प्रस्तुत कहानी की सोमा बुआ मनुष्य के सुख में सुखी और दुख में दुखी रहती है। सन्यासी महाराज जब बात बात में टोक देते हैं, तब वह अंदर से बहुत ही दुखी होती है। जब देवरजी के ससुरवाले के यहा से शादी में न्यौता मिलेगा या नहीं उस पर बुआ के विचार उनकी संवेदना को ही व्यक्त करते हैं। जैसे: "क्या जाने हमारे घर बुलावा आयेगा या नहीं? देवरजी को मरे पचवीस बरस हो गये, उसके बाद से तो

SORATH E-Journal ISSN 2457-0109

A National Peer Reviewed Refereed E-Journal

Issue-17 (February-2020)

Impact Factor 2.927 Anubhava (www.anubhava.in)

मोई सबध ही गरी रखा। राखे भी मोईर? यह काम तो मटो का होला है, मैं तो मटोपाने होकर भी केस्ट की हू और एक ठण्डी सांस उनके दिल से निकल गई।" और जब देवरजी के समुदाय वाले में आज्ञा नहीं मिली तो वह बहुत ही दुखी होती है। जैसे- "फिर उन्हें उन्होंने सूझी सड़ी को उतारा। नीचे जाकर अचरी तरह उसकी तह की, धीरे धीरे हाथों की पूठियां खोली, वाली में भजया हुआ सारा सामान उछाया और सारी चीजे बड़े जतन से अपने एकमात्र सन्दूक में रख दी। और फिर बड़े ही बुझे हुए दिल से अंगूठी जमाने लगी।"

सोमा बुआ अनी आती नारी के रूप में हमारे समक्ष प्रस्तुत होती है। कहानी में कई जगह उनके स्वभाव के अवलोकन के दर्शन होते हैं। वह कहती आती है कि विधवा ब्रह्म के भजना को भी गरी सबध पानी है। "हैं बुआ ताम है। मैं तो खरी थिरट देखकर आयी हू।" यह शब्द सुनकर बड़े ही उत्साह के साथ बुआ ने कहा- "तु अपनी आखी से देखकर आयी है ना? नाम तो होना ही चाहिए। पर मैंने सोचा कि क्या जाने आज कल के केशव में पुराने सभकनिधियों को बुलाना हो न हो।" श्वेली होने के कारण ही वह अपने एकमात्र बड़े हस्त की अंतिम निशानी अंगूठी को बेवकाल भी समर्थन से संबंध बताये रहना चाहती है। जैसे कि - "एक कदम आगे सरककर बड़े असह से पूछा - तु अपनी आखी से देखकर आयी है नाम? नाम तो होना ही चाहिए।"

सोमा बुआ एक शर्मशील नारी है। जब देवरजी के समुदाय के वध से लड़की के ब्याह में जाने का नवीला नहीं मिलता, तब भी वह किसी को भला-बुरा नहीं कहती। जबकी उस तक आज्ञा या बुलावा मिलने की आशा लगये रहती है। जब निमंत्रण नहीं मिलता है तब वह फिर से अपने काम में डूब जाती है। जब सोमा बुआ को आज्ञा नहीं मिली तब वह नीचे जाकर अचरी तरह से उसकी तह की धीरे धीरे हाथ की पुठियां खोली, वाली में सजाया हुआ सारा सामान उछाया और सारी चीजे बड़े जतन से अपने एकमात्र सन्दूक में रख दी और फिर बड़े ही बुझे गदिल से अनीछी जमाने लगी।

सोमा बुआ एक उदारशील नारी के रूप में हमारे समक्ष प्रस्तुत होती है। जब लड़की के वध कुछ न-कुछ से जाने की बात आती है, तब अपने मृत पुत्र की एकमात्र निशानी अंगूठी तक को भी वह बेच देती है। जैसे- "अभी नजर अंगूठी पर गयी। वह उसके मृत पुत्र की एकमात्र निशानी उसकी पास रह गयी थी। बड़े बड़े आर्थिक संबंधों के समय भी वे उस अंगूठी का मोह नहीं छोड़ सकी थी। ... नहीं नहीं तु वह अंगूठी बेच ही दे। और उन्होंने आंधले की गांठ खोलकर एक पुराने जमाने की अंगूठी राधा के हाथ पर रख दी।"

सोमा बुआ एक आशावादी नारी है। उनके परिवार में आशा का गुन गुन कूट-कूटकर भरा पड़ा है। समुदाय को भी सदैव आशावादी बने रहना चाहिए। जब तीन बजे तक भी कोई आमरण देने नहीं आता है तब भी वह आशा लगाये रहती है। जैसे कि - "सुहरत तो पांच बजे का है, जाउगी तो चार तक जाउगी, अभी तो तीन ही बजे हैं।" इस प्रकार अनेक कहानी में लेखिका मन्नु भण्डारी ने सोमा बुआ के माध्यम से अवलोकन में अवलोकन की पीढ़ी का अंतिम बलात्कृत अनेक नारियों की व्याख्या को वापस दी है।

सारांश

"अनीछी" प्रसिद्ध लेखिका मन्नु भण्डारी की सन्तवैज्ञानिक कहानी है। सोमा बुआ प्रस्तुत कहानी की नायिका है। कहानी का सारा कथवस्तु सोमा बुआ के आसपास ही घुमना नजर आता है। इस कहानी में एक ऐसी औरत का

SORATH: E-Journal ISSN 2457-0109

A National Peer Reviewed Referred E-Journal

Issue-17 (February-2020)

Impact Factor 2.927 Anthelion (www.anthelion.in)

वर्णन है, जो अपने पति के होते हुए भी अकेली है। आलोच्य कहानी में सोमा बुआ के मानसिक संसार का वर्णन किया गया है। उसका सोचना अलग-अलग विषयों पर उसके विचार, परिस्थितियों को वह किस प्रकार संभालती है आदि को सोमा बुआ के चरित्र के माध्यम से दिखाया गया है।

चावीरूप शब्दों :

अकेलापन, अपनापन, व्यवहारकुशलता, आशावादिता, उदारशीलता, क्षमावान

हेतुओं :

मन्नु भंडारी आधुनिक युग की एक ऐसी महिला लेखिका जिसके साहित्य में वर्तमान समाज में व्याप्त कई समस्याओं को वाचा दी गई हुई। प्रस्तुत कहानी लिखने के पीछे निम्नस्थः हेतु/उद्देश्य माने जा सकते हैं-

- (१) समाज में रहती अकेली औरत के मानसिक संसार को दिखाना है।
- (२) अकेली औरत के सामाजिक व्यवहार को दिखाना ।
- (३) समाज/परिवार में अनेक समस्याओं के रहते हुए मनुष्य अपने जीवन का कोई- न- कोई लक्ष्य अवश्य खोज ही लेता है। जैसा कि सोमा बुआ ने समाज की सेवा करना खोज लिया है।

संदर्भ :

- (१) अकेली - मन्नु भंडारी
- (२) हिन्दी की चर्चित कहानियों का पुनःमूल्यांकन - डॉ. कुसुम वाष्णीय
- (३) कथा विवेचना और गद्य-शिल्प - रामविलास शर्मा

International Peer-Reviewed Referred Journal
(Formerly in the list of UGC Approved Journals No. 47772)

AYUDH

Volume-1
52nd Issue
September 2019

Impact Factor : 3.1

EDITOR
MR. ROHIT PARMAR

1.	પ્રસાદ રચિત ધ્રુવસ્વામિની નાટક કા નાટ્ય શિલ્પ ડૉ. પી. આર. ડોડીયા.....	1
2.	ભાનુશંકર વ્યાસની વાર્તામાં ડાયસ્પોરિક વલણો ડૉ. નીતુ પી. કનારા.....	4
3.	જૂનાગઢના ઉપરકોટમાં જુદા જુદા ઐતિહાસિક સ્થાપત્યો લલિત એ. પરમાર.....	8
4.	ઋગ્વેદની સાંપ્રત સમયમાં ઉપયોગિતા ડૉ. બી. જી. પટેલ.....	11
5.	AMITAV GHOSH'S THE HUNGRY TIDE: AS AN ECOCRITICAL CRITIQUE Dr. Gitanjali Jaideep Rampal.....	14
6.	THE PROBLEMS OF TRIBAL WOMEN IN INDIA: GENDER JUSTICE Dr. Mukesh Gareja.....	22
7.	અહિંસા પ્રશિક્ષણ કી વર્તમાન સમય મૈં ઉપયોગિતા Sadhvi Priymvadaji.....	31
8.	A COMPARATIVE PROFITABILITY ANALYSIS OF SELECTED INDIAN COMPANIES Jigneshkumar Kantibhai Prajapati.....	37
9.	વેદાન્તસાર પ્રમાણે કર્મભીષાસ એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન રશ્મિકાબેન ભીખાભાઈ ભોઈ.....	43
10.	બ્રહ્મ શું છે ? મહેન્દ્રભાઈ ઈન્દરભાઈ પવાર.....	45
11.	દૂરવર્તી શિક્ષા મૈં ટેકનોલોજી કા ઉપયોગ ઓર ભાવિ સંભાવનાઈ ડૉ. કલ્પના વી. મદ્દ.....	47
12.	ગીરનાર પરના જૈન દેરાસરો ડૉ. વિશાલ આર. જોશી.....	49
13.	Transcendentalism in 'Walking' GouravKumar P. Parmar.....	51
14.	સ્ત્રી ઉન્નતિમાં ગાંધીજીનો ફાળો જયેશ એસ. પરમાર.....	54
15.	ભાસનું પ્રયોગ વિજ્ઞાન નરેન્દ્ર કે.ચાવડા.....	57
16.	A COMPARATIVE STUDY ON PUBLIC AND PRIVATE LIFE INSURANCE COMPANIES IN INDIA Shital K. Ravaliya.....	60
17.	અગિયારમાં ધોરણના વિદ્યાર્થીઓનું અર્થશાસ્ત્ર વિષય પરત્વેનું મનોવલણ સુભાષ ગામેતી.....	69
18.	ધોરણ-૯ના વિદ્યાર્થીઓના ગુજરાતી વિષયની શબ્દભંડોળ કસોટીની રચના અને અજમાયશ આસિ. પ્રો. દિવ્યા પટેલ.....	76
19.	સ્ત્રીઓના સામાજિક-આર્થિક ઉત્કર્ષમાં મનરેગાનો ફાળો સોનલ વી. વ્યાસ.....	78
20.	ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું બૌદ્ધ ધર્મમાં પ્રદાન Dr. Mala Sharma & Utsavkumari Harshadkumar Shah.....	83
21.	શિક્ષણમાં સર્જનાત્મકતાનું માપન ડૉ. સરોજ એ. નારીગરા.....	87
22.	માંગરોળ રાજ્યનું વિલીનીકરણ ડૉ. કાળુભાઈ જી. સરવૈયા.....	90

23.	અધ્યાપક શિક્ષકોં એવં વિદ્યાલયી શિક્ષકોં કી સૂચના કે અધિકાર કાનૂન કે પ્રતિ જાગરુકતા ડૉ. અશ્વિનભાઈ પી. ચૌહાન.....	94
24.	MENTAL HEALTH AMONG STUDENTS: A COMPARATIVE STUDY DR. NIKITA S. SONARA.....	100
25.	તળપદા કોળી જ્ઞાતિના વૃદ્ધોની સામાજિક સમસ્યા, કારણો અને સમાધાન માટેના ઉપાયો (ધોલેરા તાલુકાને કેન્દ્રમાં રાખીને) શૈલેષ કાનાણી.....	104
26.	ખેતી અને ગ્રામવિકાસ માટેની રાષ્ટ્રીય બેંક - નાબાઈ બીના આર. ચૌધરી.....	109
27.	ગોરા સાયુ ઓર શિકારી, કુમારોં કા આદર્શ અગ્રેજ જિમ કોર્બેટ ડૉ. કિરન કુમાર પન્ત ઓર ડૉ. જી.સી. પન્ત.....	112
28.	મગવતીચરણ વર્મા કા રંગમંચ - જનચેતના તક રામઅકબાલ ધિરારુ સેન.....	115
29.	મીઠા પાણીમાં મત્સ્ય ઉછેરના તબક્કાની એક સમજ રસિક વી. મકવાણા.....	121
30.	'જીવ'માં સજીવ થતું દર્શિતપણું ગિરીશકુમાર બાબુલાલ પરમાર.....	123
31.	ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પરિણમની વિશેષતાઓ ડૉ. અમર એમ. સેવરા.....	125
32.	'ઑઘલ મૈલા' - એક અચલોકન ડૉ. હમીરભાઈ પી. મકવાણા.....	128
33.	A Study of Factors affecting to the Subscription of Streaming Services Mr. Hiren S. Patel & Dr. Jaydip Chaudhari.....	131
34.	The Nature of Culture: Migration, Diaspora, and Change in Neil Bissoondath's The Worlds Within Her Mr. Prakash N. Marvadi.....	138
35.	Portrayal of Women in Mini Gautam's, "The Gutter Princess" Jagruti Laljibhai Vaghela.....	141
36.	A Study on Environmental Hazards - An Invisible and Slow Poison to Mankind Rajal Suryakantbhai Vyas.....	145
37.	DEHUMANISATION OF SLAVERY IN TONI MORRISON'S BELOVED Asst.Prof. Sukhwinder Kaur.....	150
38.	ONLINE BUYING BEHAVIOR OF YOUNG CUSTOMERS ISHA VYAS.....	154
39.	સ્વચ્છતા અને સમાજ Dr. M. M. MAKWANA.....	156
40.	જ્યોતિષશાસ્ત્ર આધારીત અલ્પવિદ્યાતત્ત્વવિવેક: ગ્રંથની સમીક્ષા ડૉ. પ્રિયંકુમાર એન. રાવલ.....	158
41.	The Relationship between Physical Activity and Nutritional Status and Self Image of Adolescent Girls Rajeshwari Patel.....	161
42.	COST MANAGEMENT NIRAJ CHAUHAN.....	166
43.	મૈત્રેયી પૃષ્ઠાજી કે ઉપન્યાસોં મેં અછૂત સમસ્યા નિલમ વિનોદકુમાર પરમાર.....	168
44.	ભારતીય સંસ્કૃતિનું મહાકાવ્ય 'રામાયણ' રસિક બાબરિયા.....	170
45.	Analysis of stock turnover ratio of Selected Fertilizer companies in India VIJAY S. PATEL.....	173
46.	ભારતનો સૌથી મોટો - ડાયનાસોર ફોસીલ પાર્ક : રૈયાલી (બાલાસિનોર) અમૃતભાઈ રમેશભાઈ મકવાણા (તીરગર).....	177

47.	રજનીકુમાર પંડ્યા રચીત 'કુંતી' નવલકથા : એક અધ્યયન પ્રા. આકૃતિ વી. પંચાલ.....	179
48.	પ્રારંભિક પર્યાવરણવાદી ગાંધીજી ડૉ. જયસિંહ બી. ઝાલા.....	181
49.	ગુજરાતમાં પત્રકારત્વના પ્રારંભે થયેલા સામાજિક સુધારા અને વિકાસમાં સ્ત્રીલેખિકાઓનું પ્રદાન ડૉ. નીતા ઉદાસી.....	184
50.	A PERSPECTIVE PHYSICAL EDUCATION & SPORTS IN SOCIETY Dr. Sanjay R. Kumarkhaniya.....	186
51.	Diasporic Consciousness of Anita Desai in Baumgartner's Bombay Pankajkumar Bhimabhai Solanki.....	188
52.	ભારતીય હાયસ્પોરા કે પ્રતિ ભારત કી નિતી રશ્મિ પ્રજાપતિ.....	191

Diasporic Consciousness of Anita Desai in *Baumgartner's Bombay*

Pankajkumar Bhimabhai Solanki
M.A., B.Ed, GSET
Assistant Professor

Abstract

Diasporic writings in different literary forms like novels, poems, essays, short stories and travelogues have not been new to post colonial literature. The feeling of nostalgia for the motherland gave birth to the so-called diasporic literature, an outlandish and unusual connection to its customs, beliefs, and languages. There are number of diaspora writers like Salman Rushdie, Amitav Ghosh, V.S. Naipaul, Rohinton Mistry, Kiran Desai, Bharati Mukherjee, Jhumpa Lahiri, Shyam Selvadurai, and Anita Desai. Among all the diaspora writers, Anita Desai has her own place in literary world. She explores the theme of socio-cultural consciousness, isolation, rootlessness, alienation, cultural conflict, nostalgia, and Indian diaspora in her novels so deeply and intensely. Anita Desai is a brilliant analyst of the question of the expatriate and discusses the cultural difference and the tensions that arise from cultural anguish. The remarkable works of Anita Desai reflect not only her creativity of her Indian roots, but also America's recognition. Her works relate the story of her own life to demonstrate a transformation in American society. She provides a view of the clash of cultures and ultimately the plight of migrants. Her writing reveals South Asian culture in North America and she acknowledges the immigrants' experience of pain and the Indian Diaspora, which she is exploring in her major works. This research paper is a humble attempt to bring forth Anita Desai's Diasporic Consciousness in her works.

Key Words: *Diaspora, Diasporic consciousness, Diaspora Literature*

Introduction:

In any kind of writing, literature communicates human emotions. Different types of literatures are there. Among them diasporic literature has its own importance in literary world. The term, diaspora, refers to those people who are being displaced from their own nations. Diaspora Literature can be described as works by writers who are away from their country or their country of origin. The literature of the diaspora can also be characterized by the substance of the writing wherever it was written, regardless of its location. If a literature in motherland talks of the recognition of the character and the existence outside the motherland, it can be known as diaspora literature.

Various views regarding diaspora are shared by various authors. Migrant groups are identified by various names such as exiles, Diasporas and expatriates. This movement can be carried out for several purposes, such as geographical, economic and social. Nevertheless, they displayed a greater sense of adaptability and acceptability in the case of Indians. Yet people really feel the feeling of deprivation. The level would sometimes be higher or lower. The attributes of the diaspora are growing feelings of guilt, regret, rootlessness, alienation, and quest for belonging. Intellectually, the most detailed subject that boosts the thrilling debate is migrant care. In the post-modernist era, the rise of cross-disciplinary and cultural studies has become a major focus for academic research. Roots, reality and identity have been turned into the most used terms in post-modern era.

Anita Desai is the perfect example in this context, because her parents belong to different communities and have a complicated history. German immigrant mother, Toni Nime, and a Bengali businessman, D. N. Mazumdar who lived in New Delhi were her parents. The two-pronged Anita Desai writings can well define psyche of India's Migrants in India and settlers to the west. She has managed well the character of immigrant Austrian Jew in India in her novel *Baumgartner's Bombay*. This research paper aims to verbalize diasporic consciousness of Anita Desai in her novel - *Baumgartner's Bombay*.

Diasporic Consciousness of Anita Desai in *Baumgartner's Bombay*:

Baumgartner's Bombay is Indian writer Anita Desai's classic novel. This book throws light on the story of Hugo Baumgartner, a German Judge who escaped to Bombay in the Holocaust. The book covers a wide range of locations such as London, Venice, Bombay and Calcutta. The novel offers a number of definitions

of and the issues of the Jewish Diaspora such as displacement, persecution, rebellion, equality, inequality, ethnicity, religion, age, nationality and place.

The story begins with Hugo's killing as an old man in Bombay and retreats rapidly from the remote as well as the recent past. Hugo spent time in Bombay strolling on the streets and searching for food in tea shops and restaurants in the area. At his frequent stopping places, the cooks were able to leave him scraping bags to take many cats behind the Taj Hotel in his poor home. Hugo's best friend was an Indian man of industry called Chimanlal, who truly looked after Hugo and was his caretaker. Chimanlal and Hugo bought a racehorse together and went to the track where they won several trophies. These trophies ended up being the cause of Hugo's murder by a drug-addicted German hippie who wanted them for money.

Baumgartner definitely cannot identify himself as an Indian, because in his birthplace, Germany, he suffered the poor sector, and the quest for membership is a part of him. He is the minority group in Germany which desires an unassailable country. Baumgartner felt the pain of separation. He, for the first time, came to Bombay when his father committed suicide and her mother decided to live in Germany. The physical and mental state of Hugo is influenced as well. The isolation from his parents, coupled with a sense of deprivation, makes things harder because he cannot find himself in society. The only connection to his native land was the memories of it and the letters from his native land by his mother. His mother's letters provide no relief because there is always worrying news. There is no news from her mother's side which makes him happy. The only connection to his birthplace is the image of his mother in Germany. Analyzing Hugo Baumgartner's character through comparison to the conventional criticism of Jewish culture will describe the Jew's image as the perpetual walker searching for his homeland.

Lotte is a sign of isolation, too. She tells Hugo: "This is how we go, Hugo.....in the end- alone." In their sorrow, rootlessness, soleness and misery, Hugo and Lotte become consanguine. Lotte, a German cabaret singer, is temporarily relieved of loneliness in India. The sexual gratification of Hugo's relationship with Lotte is otherwise meaningless. The friendship is vital to him because it is the only medium that contributes to purposeful engagement for the dormant passions. Lotte is stable sometimes as she maintains her relationships with Kanthi Sethia with whom her relationship is incestuous. This is likely the destiny of a lonely and uneducated woman. Prostitution is the only way out to stay alive. Lotte has no local experience except Baumgartner. Although Kurt's business is to Baumgartner's advantage, Lotte's friendship gives rise to a lot of bruises throughout his life. Baumgartner tries to develop a meaningful relationship with Kurt. None of Kurt or becomes disastrous. Baumgartner, who is helpless, is robbed and murdered by Kurt. None of Kurt or Baumgartner can stand up to loneliness pressures. When Kurt responds angrily to life situations, Baumgartner conciliates. Perhaps the final conclusion is that resolution is not feasible and any effort to resolve diasporic isolation is futile.

Though Hugo may differentiate himself from Germany, he also retains a vision of Venice-the one position he feels in Judaism as some sense of community, and a definition of his own existence not determined by his superficial association with a dominant group. The first thing to do is to create a linguistic connection-to show the strength of language in the identification and cultural affiliations. In a cafe he sees a Jewish woman who reads a Hebrew paper. He sees little home from that lady and tries to follow her:

"Hugo walked along, thinking that he might find the Jewish quarter she had spoken of; if he did not see her there, he might see other Jews. Strange, in Germany he had never wanted to search them out, had been aware of others thinking of him as a Jew but had not done so himself. In ejecting him, Germany had taught him to regard himself as one. Perhaps over here he would find for himself a new identity, one that suited him, one that he enjoyed. The air quivered with possibilities, with the suspense of quest and choice."

This 'dream' lasts just one afternoon in his hunt for his own community and an identity to connect with himself still keeps the remembrance of that moment-that one moment of connection with him all his life. Hugo is always in distress, since his world is disoriented and distorted. And a person is subject to tremendous vulnerability and helplessness in this situation. The common facts of human existence include deception, frustration, discontent, unhappiness and helplessness which are reflected in this novel. Even after living more than fourteen years Baumgartner could not mixed up with people in India. He was stranger and unfamiliar to other people and remains stranger and unfamiliar till the end. He looks *Firangi* or a foreigner to all in India. In Germany, he had been dark. His darkness had marked him the Jew. In both the lands, he is not accepted. Hugo remains a migrant all the times.

"He had lived in this land for fifty years-or if not fifty then so nearly as to make no difference-and it no longer seemed fantastic and exotic; it was more utterly familiar now than any other landscape on earth. Yet the eyes of the people who passed by glanced at him who was still strange and unfamiliar to them, and all said: *Firangi*, foreigner. For the Indian sun, had not been good to his skin, it had not tanned and roasted him to the colour of a native."

His dreams are shattered for his native land and safe life in India. All the hopes are vanished for him. Frustrated with his wishes, hopeless, it is all alone that can survive. Hugo faces confusion and volatility in her connections, albeit small, owing to lack of social support and benefit. After reading this novel a reader can definitely say that displaced persons are bound to produce a strong sense of despair, insecurity and marginality.

Conclusion:

The study reveals a deep sense of despair, depravedness and marginalization induced by the expatriation and relocation. Anita Desai brings forth the problems of diaspora consciously. No one can deny that author's own experiences of life are the base to her work. She has taken well care of all the issues of migrant people. Diaspora problems are discussed from a single perspective and then globally expanded. Desai deserves to be able to discuss the reactions of characters to circumstances outside their influence. She has discussed the basic manifestations of elevated emotional states by behaviors or behavioral patterns. She is undoubtedly one of the researchers who managed to open up new grounds to further examine and investigate this area of study. The research has therefore explored the pain of the refugee, who fled his own nation in crisis circumstances.

References:

- [1] Anita Desai, "Baumgartner's Bombay", Penguin India, 2012
- [2] Cohen. R. "Global Diasporas: An Introduction". London: UCL, 1997.
- [3] Sartre, Jean Paul. "Being and Nothingness". Washington Square Press 1993
- [4] Yadav, Rachana "Emergence of new women in the novels of Shashi Deshpande and Anita Desai", Laxmi Book Publication, 2018
- [5] Rushdie, Salman. Imaginary Homeland: London: Vintage, 2010.

Pankajkumar Bhimabhai Solanki
M.A., B.Ed, GSET
Assistant Professor

AYUDH PUBLICATION
Publication of Books with ISBN
AYUDH JOURNAL(2321:2160)
SURABHI JOURNAL (2349:4557)

Contact
94 28 34 36 35 & 91069 42482
ayudh2013@gmail.com
www.ayudhpublication.com

Editor in Chief
Mr. Rohit Parmar
Email : ayudh2013@gmail.com
www.ayudhpublication.com

ISSN 2321-2160

International Peer-Reviewed Referred Journal
(Formerly in the list of UGC Approved Journals No. 47772)

AYUDH

Volume-1

52nd Issue

September 2019

Impact Factor : 3.1

EDITOR
MR. ROHIT PARMAR

1.	સામાજિક નીતિ અને જાતીય શિલ્પ	1
2.	સામાજિક નીતિ અને જાતીય શિલ્પ	4
3.	સામાજિક નીતિ અને જાતીય શિલ્પ	8
4.	સામાજિક નીતિ અને જાતીય શિલ્પ	11
5.	AMITAV GHOSH'S THE HUNGRY TIDE: AS AN ECOCRITICAL CRITIQUE Dr. Gitanjali Jaideep Rampal.....	14
6.	THE PROBLEMS OF TRIBAL WOMEN IN INDIA: GENDER JUSTICE Dr. Mukesh Gareja.....	22
7.	અહિંસા પ્રશિક્ષણ કી વર્તમાન સમય મેં ઉપયોગિતા Sadhvi Priymvadaji.....	31
8.	A COMPARATIVE PROFITABILITY ANALYSIS OF SELECTED INDIAN COMPANIES Jigneshkumar Kantibhai Prajapati.....	37
9.	વેદાન્તસાર પ્રમાણે કર્મમીમાંસા એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન રશ્મિકાબેન ભીખાભાઈ ભોઈ.....	43
10.	બ્રહ્મ શું છે ? મહેન્દ્રભાઈ ઈન્દરભાઈ પવાર.....	45
11.	દૂરવર્તી શિક્ષા મેં ટેકનોલોજી કા ઉપયોગ ઔર ભાવિ સંભાવનાઈ ડૉ. કલ્પના વી. મટ્ટ.....	47
12.	ગીરનાર પરના જૈન દેરાસરો ડૉ. વિશાલ આર. જોશી.....	49
13.	Transcendentalism in 'Walking' GouravKumar P. Parmar.....	51
14.	સ્ત્રી ઉન્નતિમાં ગાંધીજીનો ફાળો જયેશ એસ. પરમાર.....	54
15.	ભાસનું પ્રયોગ વિજ્ઞાન નરેન્દ્ર કે. ચાવડા.....	57
16.	A COMPARATIVE STUDY ON PUBLIC AND PRIVATE LIFE INSURANCE COMPANIES IN INDIA Shital K. Ravaliya.....	60
17.	અગિયારમાં ધોરણના વિદ્યાર્થીઓનું અર્થશાસ્ત્ર વિષય પરત્વેનું મનોવલણ સુભાષ ગામેતી.....	69
18.	ધોરણ-૯ના વિદ્યાર્થીઓના ગુજરાતી વિષયની શબ્દભંડોળ કસોટીની રચના અને અજમાયશ આસિ. પ્રો. દિવ્યા પટેલ.....	76
19.	સ્ત્રીઓના સામાજિક-આર્થિક ઉત્કર્ષમાં મનરેગાનો ફાળો સોનલ વી. આસ.....	78
20.	ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું બૌદ્ધ ધર્મમાં પ્રદાન Dr. Mala Sharma & Utsavkumari Harshadkumar Shah.....	83
21.	શિક્ષણમાં સર્જનાત્મકતાનું માપન ડૉ. સરોજ એ. નારીંગર.....	87
22.	માંગરોળ રાજ્યનું વિલીનીકરણ ડૉ. કણુભાઈ જી. સરવેયા.....	90

ડૉ. સરોજાએ ભારીજરા
આસિ પ્રોફેસર, મનોવિજ્ઞાન વિભાગ
મહાવિદ્યાલય ગવર્નમેન્ટ આર્ટ્સ કોલેજ,
જુનાગઢ

સર્વજ્ઞતાત્મકતા

અર્થ

સર્વજ્ઞતાત્મકતાને બુદ્ધિના કાર્ય તરીકે ન ગણવાનું પેલા ગ્રીસ વર્ષથી મનાવવામાં આવ્યું હતું. આથી પહેલાં જાણના કાર્ય તરીકે ગણવામાં આવતું હતું. ગણનામાં વધારા છે. ગિલ્ડર્ડના એસઆઇ મોડેલનુસાર બુદ્ધિના કેન્દ્રીકરણનો અર્થ છે. જ્યારે સર્વજ્ઞતાત્મકતામાં કેન્દ્રીકરણ છે. બુદ્ધિકસોટીઓમાં આપેલી માહિતી ઉપરથી સમસ્યા ઉકેલ માટે વિચારણા અનુક્રમ પદ ક્રમિક રીતે કરીને જ્યારે સર્વજ્ઞતાત્મક કાર્યો જેવા કે મહાન શિક્ષકારોનાં, સંગીતકારોનાં લેખકો તથા કવિઓનાં કાર્યમાં વિચારો વિવિધ દિશામાં વધુ ન વધુ દુર પહોંચવાનો અર્થ થાય છે. વૈજ્ઞાનિક ચિંતન પણ આમજ થાય છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રતિભાનો ખાતમ ખાત તરફ અનુક્રમિકતામાં વધુ ન વધુ દિશાઓમાં વિચારો દોડાવવા માટે ઉત્તેજન અપવામાં આવે છે. એક પ્રયોગમાં માત્ર મિલકતની ચેતવણી વિદ્યાર્થીઓને તેની જાણ અને વધુમાં નિરીક્ષણો નોંધવાનું કહેવામાં આવે છે. જ્યારે સર્વજ્ઞતાત્મક વિદ્યાર્થીઓ વીસ પચીસ નિરીક્ષણો સહેલાઈથી નોંધે છે.

સર્વજ્ઞતાત્મકતાની કસોટીઓ :

વિદ્યાર્થીઓની જાણી વચે સર્વજ્ઞતાત્મકતા માપી શકાય ? આ અંગે ઘણા પ્રયોગો થયા છે, પરંતુ ખરેખર અંતિમ નિર્ણય હજુ કરી શકાયો નથી. આવા પ્રયોગોમાંથી આપણે ગિલ્ડર્ડ તથા ટોરેન્સનાં પ્રયત્નોની સમીક્ષા કરીશું.

ટુલિવર્સેટી ઓફ સધર્ન કેલિફોર્નિયાનો અભિયોગ્યતા સંશોધન પ્રોજેક્ટ

ગિલ્ડર્ડ અને તેમનાં સાથીદારો વિવિધ અભિયોગ્યતાઓનાં સંશોધન અંગે ઘણાં વર્ષોથી પ્રયોગ કરતા હતા. તેમાંથી જ અસરકારક મોડેલનું સંશોધન થયું હતું. તેમાં વિકેન્દ્રી વૈવિધ્યવાળું ચિંતન એક અભ્યાસની ખાખત રહી છે. એને જ સર્વજ્ઞતાત્મક ચિંતન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એ મોડેલ પ્રમાણે વિકેન્દ્રી ચિંતન એ ક્રિયાં નો અવયવ હોઈ તેની સાથે વસ્તુ નાં પાંચ અવયવો અને નોંધ નાં છ અવયવો જોડવાથી સર્વજ્ઞતાત્મકતાનાં 30 અવયવો અથવા પાસાં બની શકે. તેમાંથી ૧૪ અવયવોની કસોટીઓ સધર્ન કેલિફોર્નિયા ટેસ્ટ ઓફ ડાઈવર્સિટી પ્રોડક્શનમાં બનાવવામાં આવી છે. આ ૧૪ કસોટીઓ નીચે મુજબ છે.

અવ્યવસ્થા

આપેલ અક્ષરવાળા શબ્દો શોધવા.

જે શબ્દોમાં O આવતો હોય તે ગણવાની લખો.

Over, word, pot, load, board, goad, lot, dot, વગેરે

વિચારપ્રવાહ

આપેલા વર્ગની વસ્તુઓ શોધવી.

જે બગીચાકે એવાં હોય તેવાં (દહનશીલ) પ્રવાહીઓનાં નામ આપો.

કસોટીન, સ્પ્રિટ, પ્રેટ્ટોલ, દિવેલ, તલનું તેલ, શિંગનું તેલ વગેરે

શબ્દસર્ચ પ્રવાહ

આપેલ શબ્દોનાં જેવા અર્થવાળા શબ્દો લખો

પુસ્તક, ચોપડી, ગ્રંથ, કિતાબ, પોથી વગેરે

અભિવ્યક્તિપ્રવાહ

આપેલા અક્ષરોથી શરુ થતાં શબ્દો વાપરી વાક્ય બનાવો

મ-ચ-સા-રા

પર્વત ગંગાવતાં સાવધાની રાખો.

પર્વત ચડનારને સાચવે રામ

અન્ય ક્રિયોગો

આપેલી વસ્તુનાં સામાન્ય સિવાયના ઉપયોગો જણાવો

કાગળનો પડિકા બાંધવા, કાચનાં વાસણ પેસ કરતી વખતે ડુસા તરીકે, ઘેલ સળગાવવા, બારી બંધાવતી અટકાવવા, ચડી

વાગીને ટેકો મૂકવા, વગેરે

ઉપમાનું અર્થઘટન

અભિલેખોના પ્રવાસ વાવાગોડા સમાન હતો

1. (અન્યોત્પાદન પૂરું)

"પડવડી પૂરી થશે અને વિનાશ પેદાશે નહીં"

(ઉપચોગો)

જેટલા ઉપચોગો વિચારી શકો તેટલા ચોધો

પદ્યુ, ખાલી ડાહ્યો, ખાલી બદલા, હોલ બદલા, અભાગ બદલા, બેલવા, અભાગ બદલા, છાત્રના પુત્ર તરીકે, મન વહેંક

વાર્તાના શિર્ષક આપવા

એક પૂતળી દુકાનવાળાએ ૨૦ ડાહ્યો અમુક માથાનાં પૂતળી બોર્ડર મોકલ્યા પણ તેમાં જણાવવાનું પૂતળી ગયા ૬ દરેક

પૂતળી બોરી હોવી એટલે પાટલાને એ દુકાનમાં ગયા પગલા ૨૦ ડાહ્યો ખૂદ પડી રહ્યા છે.

શિર્ષક "એક દુકાન" (કેમ કે આપુ બહેનને બંને નહિ, મોકલનાર જમણા પગલા ૨૦ ડાહ્યો પૂતળું શુ ૬૨૨)

"અભાગ", "પૂતળી ભોગ", "એકની ભૂલ બને સખ"

પરિણામો

કોઈ કવિત બનાવ બને તો તેનાં સાં પરિણામો આવી તે શોધવું.

દારો કે પાસ મિનિટ માટે ગુરુત્વાકર્ષણ બંધ થઈ જાય તો શુ થાય?

"હોયરી કૂદવા જતાં ખૂબ ઊંચે જાય અને પાંચ મિનિટ પછી પછડાઈને પડે" "કિચલ મેડથી મોટીનું પાણી બીચ જાય
જ નહી એટલે ગાડો ઘાય", "ટાંકીમાંથી પાણી નળમાં નીચે આવે બહી", "કુવામાં ઘડો જાય જ નહી", "રૂબરૂ પરથી
આપઘાત કરનાર પાંચ મિનિટ ઠવામાં ઝિલાઈ જાય."

શક્ય ધંધાઓ

અમુક ઉપનામ કયા કયા ધંધાને લાગુ પાડી શકાયતે શોધવું

ઉદાહરણ : સફેદીનો ચમકાટ

સાબુ બનાવવાનો ધંધો, ધોળીનો ધંધો, મકાન ધોળવાનો કોન્ટ્રાક્ટ રાખનારનો ધંધો, બ્લીચિંગ પાવડર બનાવવાનો ધંધો

વસ્તુઓ બનાવવી

ચિત્રમાં આપેલા આકારો (કદ નહિ) નો ઉપયોગ કરી વસ્તુઓ બનાવવી.

ઉપરની આકૃતિઓનો ઉપયોગ કરી નવી નવી વસ્તુઓનાં ચિત્ર બનાવવાં

સંકેત કરવા

દરેક પાના પર એક સરખી આકૃતિઓ છાપેલી હોય તેમને પાયામાં રાખીને તેમાંથી મોટું ચિત્ર તૈયાર કરવું.

દિવાસળીથી બનતી આકૃતિઓમાં ફેરફાર કરવો

નીચે દિવાસળીઓથી બનેલી આકૃતિઓ છે. તેમાંથી ત્રણ દિવાસળીઓ એવી રીતે જોડી લો કે જેથી માત્ર ચાર ચોરસ જ રહે.

૩ દિવાસળી જોડી માત્ર ૪ ચોરસ બનાવો.

શરણારવું

સામાન્ય વસ્તુઓનાં ચિત્ર આપેલાં હોય તેમને વિવિધ ડિઝાઈનોથી શરણારવાં,

આ કસોટીઓ માટે પુખ્તવયનાં લોકો, બધામાં ધોરણનાં વિદ્યાર્થીઓ, વગેરે માટે માનકો તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે.
હાર્ડટ્યુલો અને તેથી ઉપરનાં વિદ્યાર્થીઓ માટે આ કસોટીઓ વાપરી શકાય છે. સ્કોરર વિશ્વસનીયતા ૮૦ જેટલી આવે છે.
અર્થવિમાર્જન વિશ્વસનીયતા ૬૦ થી ૮૦ વચ્ચે આવે છે, જે ઓછી ગણાય. અવયવવિશ્લેષણ દ્વારા એસ-આઈ મોડેલના શબ્દોમાં
અવયવ સ્થાવરતા દર્શાવવામાં આવે છે. અન્ય પ્રકારની સ્થાવરતા મળતી નથી. આવી કસોટીઓની મોટી ખામી તેમાં બહુ પ્રકારને
મહત્વ આપવામાં આવે છે, તે છે.

સર્વજ્ઞાત્મક ચિંતનની ટોરેન્સની કસોટીઓ

ટોરેન્સ ની કસોટીઓ વર્ગકાર્ય ઉપર આધારિત છે. એમાંની કેટલીક ઉપર જેથેલી સદર્ન કેલિફોર્નિયા કસોટીઓના જેવી જ
છે. તેમણે ગિલ્ડર્ડનાં ચાર અવયવો પસંદ કરી તેમનાં પ્રાસંગિક પોતાની કસોટીઓમાં આપ્યા છે. એ ચાર અવયવો આ પ્રમાણે છે
મવાહિતા, સાનુકૂળતા, મૌલિકતા, અને વિવરણ. ટોરેન્સનો દાવો એ છે કે અવયવોની શુદ્ધતાને બદલે પરિસ્થિતિની સહવિસ્તર
ઉપર તેમનો ઝોક વધુ છે.

ટોરેન્સની સર્વજ્ઞાત્મક ચિંતનની કસોટીઓમાં કુલ ૧૨ કસોટીઓ છે. જેમને શાળીક, ચિત્રમય અને શ્રવાણનાં ૧૨ પુસ્તકો વહેંચવામાં
આવી છે. ત્રણેનાં નામ આ પ્રમાણે છે.

૧. શબ્દો સાથે સર્વજ્ઞાત્મક ચિંતન
૨. ચિત્રો સાથે સર્વજ્ઞાત્મક ચિંતન
૩. અવાજ અને શબ્દો સાથે સર્વજ્ઞાત્મક ચિંતન

સૂચનાઓમાં કસોટીઓને પ્રવૃત્તિઓ તરીકે ગણાવી છે અને તેમાં મજા આવશે એમ જણાવી કામને હળવું બનાવવાનો પ્રયત્ન છે. આ
કસોટીઓ બાલમંદીર કારણ સુનિવર્સિટીનાં વિદ્યાર્થી સુધી સર્વેને આપી શકાય છે. ત્રણ બેટરીના બેને હોર્મ તૈયાર કરવું છે.
શબ્દો અંગેની સર્વજ્ઞાત્મક ચિંતનની કસોટી (પૂછો અને જાણો) માં ત્રણ બાબતો આવે છે તેમાં એક ગૂંચવાડાવાળું (કિલ્લ) ચિત્ર આપેલું
કસોટી ૧ તેમાં શું બની રહ્યું છે તે જાણવા જેટલા પ્રશ્નો પૂછવા પડે તેની યાદી કરવી
કસોટી ૨ જે બનતું હોય તેનાં શક્ય બધાં કારણોની યાદી કરવી

Vol. 1

[illegible]

કોલેડી રૂ. ૭૦ ના ટિકિટ પાસે જ લગભગ મધ્યમ) પછી પાનચણાં

સાહેબજીના આ આશ્રમમાં આજે ૧૦૦૦ જેટલા સ્વયંસેવકો રહેવામાં આવેલા છે. આ આશ્રમમાં આજે ૧૦૦૦ જેટલા સ્વયંસેવકો રહેવામાં આવેલા છે.

७. आचार्य प्रदीपजी की प्रशिक्षण शैली

१. विवरण: अथ नीचे आया विवर प्रवीणता ...

સાચું જાણીને આપણે આપણા જીવનને બદલવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

२. विद्युत्-चलित मोटरों की लोडिंग और डिस्चार्जिंग के लिए उपयुक्त चालू

જે બચાવક અવધાનમાં આવે છે, ત્યાંથી કે ચિત્ર સંદરતાને.

ચિત્રરચના - કેટલીક વિગતોમાં ટુંકી સમાંતર રેખાઓ દોરેલી છે. અને બીજા વિભાગમાં વર્તુળ દોરેલા હોય છે. અને
જ્યારે પરીભાષોને પણ ચિત્રો બનાવવાનાં હોય છે.

આ ક્ષેત્રોમાં પરથી ચાર પ્રકારનાં માસાંક મળે છે.

નવાઈસા. સમુદ્રતા, મૌલિકતા અને વિવરણ એ ચાર લક્ષણ માટે.

જાણીતા ગાયકો મારેજી સર્વજાતીય ચિંતનની કસોટીઓમાં બે લાંગણે રેકર્ડ સંભાળવામાં આવે છે. જ્યાં સૂચનાઓ તથા નિર્ણયો વચ્ચે જોડાઈ છે.

ક્રોડી ૧ ધ્વનિ અને પ્રતિમાઓ : પરિચિત અને અપરિચિત ધ્વનિઓ સંભળાવવામાં આવે છે. : ચાર ચાર ધ્વનિ સંકેતો મળે

કસોટી ૨ : દ્વિવિદર્શક શબ્દો અને પ્રતિમાઓ : ચીંચી, છૂકછૂક, ઘુરઘરાટ જેવા ૧૦ શબ્દો ૮ વાર સંભળાવવામાં આવે છે.
અર્થજાત્યક સિદ્ધિ

ગણતંત્ર અને ટોરેન્સની કસોટીઓ સર્વનાત્મકતાનાં વિવિધ પાસાઓને છતાં કરે છે. પરંતુ વ્યવહારમાં સર્વનાત્મક સિદ્ધિ મેળવવા માટે સિદ્ધાંતના અગ્રણી લક્ષ્યો જરૂરી માલૂમ પડે છે. સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે સૂક્ષ્મ મૂલ્યાંકન જો પ્રવૃત્તિની શરૂઆતમાં સર્વનાત્મક સાથે હાથ પાડવામાં આવે છે તો સર્વનાત્મકતામાં ઓટ આવે છે., પણ એનો અર્થ એવો નથી કે સૂક્ષ્મ મૂલ્યાંકનની જરૂર કોઈ ૧ નથી. સર્વનાત્મકતા પછી થોડે સમયે તેનું સૂક્ષ્મ મૂલ્યાંકન કરવાથી સર્વનાત્મકતા વિકસે છે. આથી વિકેન્દ્રી ચિંતન સાથે પાશ્વર્યથી વ્યવહાર ચિંતન જરૂરી બને છે. ગિલફર્ડનાં અભિયોગ્યતાઓનાં સંશોધનમાં સર્વનાત્મકતાની સાથે સામાન્ય તર્ક, ગણિતિક તર્ક, બનેરે પ્રાપ્ત થતાં મર્યાદા મળે છે.

ગાંધીજીના જન્મ સ્મૃતિ તર્કની કસોટી દ્વારા તર્કનું માપન સારી રીતે થાય છે. એ કસોટીમાં પાંચ પેટાકસોટીઓ છે. ૧. કસોટીમાં ૨ દાહરણોનો આગમન ૩. વિગમન તર્ક ૪. અર્થઘટન અને ૫. દલીલોનું મૂલ્યાંકન. આ કસોટીઓનું મુખ્યત્વે આગમન તથા ગમન કરી ગણસાત ચલિવર્તિતીમાં અમદાવાદનાં વિદ્યાર્થીઓ પર નાના પાયા પર પ્રમાણીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

આવડતા સર્જનશક્તિવાળી કસોટીઓ બનાવી તેમનો ઉપયોગ કરવાનાં છતાં સંશોધનો થયેલાં છે. એ સર્વાની મુખ્ય ખામી એ છે કે સર્જનશક્તિવાળાં એક સામાન્ય શક્તિ ગણી તેની કસોટીઓ રચવામાં આવે છે. પરંતુ ચિત્રકલામાં સર્વજનશિલ્પતા, વાચકમાં સર્વજ્ઞતા, સંગીતમાં સર્વજ્ઞશિલ્પતા, નૃત્યમાં સર્વજનશીલતા, એ દરેક વિવિધ અને વિશિષ્ટ પ્રકારની સર્વજનશીલતા છે. એને તેમના ખામી બાદથી જ કસોટી કરવામાં આવે તો, આથી વિશિષ્ટ ક્ષેત્રો માટે સર્વજનશીલતાની કસોટીઓ અલગ અલગ રીતે વહેલી છે.

પરદાખર્ચાના તથા જ્યામાં ત્રિમૂર્તીએ સર્વનાત્મકતાની એક કસોટી બનાવી હતી. ચૂરત તથા મોડાસામાં પણ સર્વનાત્મકતાની કસોટીઓ કરાઈ હતી. કસોટી રચવાના પ્રયત્નો થયા હતા.

ડી. સર્વોજીતે બે મહિના

આસિ. પી. કે. સર. મનોવિજ્ઞાન વિભાગ

બાઝારીદીન ગણનેમેન્ડ ક્વાર્ટેસ કોલેજ, જુનાગઢ

AYUDH PUBLICATION
Publication of Books with ISBN
AYUDH JOURNAL(2321:2160)
SURABHI JOURNAL (2349:4557)

Contact
94 28 34 36 35 & 91069 42482
ayudh2013@gmail.com
www.ayudhpublication.com

Editor in Chief
Mr. Rohit Parmar
Email : ayudh2013@gmail.com
www.ayudhpublication.com

ISSN 2321-2160

ISSN 2349 : 4557
International Peer-Reviewed Referred Journal

SURABHI

Impact Factor : 2.5

30th Issue
September 2019

Editor
Mr. Rohit Parmar

INDEX

1.	જાહેરની તમસામયકતા ડૉ. મી. જી. પટેલ.....	1
2.	પ્રદીપ પડ્યાનો નમવકાસા ઉપજતી નકસલવાદ- કોમવાદની સ્થિતિ ડૉ. નીતુ પી. કનારા.....	4
3.	Gandhian Concept: Economics of Swaraj Dr. Mukesh Gareja.....	7
4.	પત્રકારતા કી નई चुनौतियाँ भारतीय मीडिया की चुनौतियाँ डॉ. जी आर डोडीया.....	11
5.	મહીયાવાડમાં કેળવણીનો પ્રસાર કવિત એ. પરમાર.....	13
6.	સંસ્કૃત નાટકનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ : એક સમીક્ષાત્મક અભ્યયન રશ્મિકાબેન ભીખાભાઈ ભોઈ.....	15
7.	ઉમાશંકર જોશીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓમાં ગ્રામજીવન ડૉ. સરોજ એ. નારીગરા.....	17
8.	પાંચાળ પ્રદેશના ઐતિહાસિક સ્થળોનો અભ્યાસ ડૉ. કાનુભાઈ જી. સરવૈયા.....	19
9.	કાલિદાસરચિત 'માલવિકાગ્નિમિત્રમ્' નાટકમાં એકાલાપ (એકોકિત) ડૉ. મનહરકુમાર એ. મકવાણા.....	24
10.	પક્ષ મહેન્દ્રભાઈ ઈન્દરભાઈ પવાર.....	27
11.	મીઠા પાણીમાં મત્સ્ય ઉછેરની વિવિધ યોજના રશ્મિકા વી. મકવાણા.....	29
12.	WHAT IS E-COMMERCE ISHA VYAS.....	32
13.	SOCIAL RESPONSIBILITY ACCOUNTING NIRAJ CHAUHAN.....	35
14.	મહિસાગર જિલ્લાનું ઐતિહાસિક સ્થળ : કલેશ્વરી નાળ અમૃતભાઈ રમેશભાઈ મકવાણા (નીરગર).....	37
15.	કચ્છનું પત્રકારત્વ ડૉ. નીતા ઉદાણી.....	38
16.	The concept of Tranquillity in Wordsworth's poems: Ode to immortality and Tintern Abbey Gouravkumar P. Parmar.....	43

ઉમાશંકર જોશીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓમાં ગ્રામજીવન

ડૉ. સરોજ એ. નારીગરા

આસિ. પ્રોફેસર, મનોવિજ્ઞાન વિભાગ
બક્ષઉદીન ગવર્નમેન્ટ આર્ટસ કોલેજ, જૂનાગઢ

ટૂંકી વાર્તા ઉમાશંકરની બહુમુખી સર્જક પ્રતિભાનો સશક્ત ઉન્મેષ છે. આ વાર્તાઓ લખવાની શરૂઆત થઈ ત્યારે ઉમાશંકર "વિશ્વાશાસિ" (1931) ના કવિ તરીકે વ્યાપક સ્વીકૃતિ પામ્યા હતા. "ઝગોરી" (1934) ની ઘણીબધી કવિતાઓ લખાઈ ગઈ હતી. "સાપના ભારા" (1934) ના ચોકાકીઓ અને "નિશીથ" (1939) ની કવિતાઓનો આ સમય હતો. કવિ ઉમાશંકરની ઉભરાતી સર્જકતા કવિતા સિવાયના અન્ય સાહિત્યરૂપોમાં પ્રકટી ઊઠે છે. એ દ્રષ્ટીએ આપણને સહજ રીતે કવિ રવીન્દ્રનાથનું સ્મરણ થાય છે.

આ ટૂંકી વાર્તાઓમાં કવિ ઉમાશંકર કે નાટ્યકાર ઉમાશંકર તો જોવા મળે જ છે અને એ રીતે ઉમાશંકરની સમગ્ર વાગમય ચેતના સંલેખ આ વાર્તાઓને તપાસવાનું બની શકે. પરંતુ કવિ તરીકેના કે નાટ્યકાર તરીકેના ગુણાંક વાર્તાકારને ધ્રુવવવાની જરૂર નથી. વાર્તાઓ તરીકેના હકથીજ આ વાર્તાઓ ઊભી રહે છે. કવિતા અને નાટક લખવાની શિસ્તનો લાભ અવશ્ય આ વાર્તાઓને મળે છે.

વાર્તાકાર તરીકે ઉમાશંકર પ્રયોગશીલ રહ્યા છે. ઘણી ખરી વાર્તાઓની રચનારીતિ પરસ્પરથી ભિન્ન છે. ભાવપરિસ્થિતિઓ પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. અને તે જુદી જુદી રીતે આકારાતી જોવા મળે છે. કથાકાર તરીકે સામાજિક વાસ્તવ પ્રત્યે ઝુકવ હોવા છતાં ટેકનીક પરત્વે ઉમાશંકર અત્યંત સભાન છે. તેમને મતે ટૂંકી વાર્તા લેખકની કોઈક વિશિષ્ટ ભાવપરિસ્થિતિને સાકાર કરવા મથતી મુખ્ય કલ્પસર્જનની પ્રવૃત્તિ છે. એટલે આ વાર્તાઓને ચોથા દાયકાની ગાંધી-માર્ક્સ પ્રેરિત ભાવનાવાદ કે વાસ્તવવાદની અભિવ્યક્તિરૂપે નહિ, કલ્પસ્વરૂપની દ્રષ્ટીએ જોવી રહે છે.

ઉમાશંકરની કેટલીક વાર્તાઓમાં તેમના "સાપનાભારા" ના ચોકાકીઓની જેમ ગ્રામપરિવેશ અને ગ્રામમાનસનું વચ્ચર્થ ચિત્રણ છે. આવી વાર્તાઓમાં પાત્ર અને પરિવેશ અભિન્ન બની રહે છે. "પગલીનો પાડનાર" વાર્તામાં પીત્રનું મુખ જોવાની શાંત્યારામની તીવ્ર વાસનાને વાર્તાકારે આ પરિવેશ અને આ માનસ દ્વારા પ્રકટ થવા દીધી છે. પુત્ર કિસનની લીલી વાડી જોવાની શાંત્યારામની એકલતા તીવ્રથી તીવ્રતર થતી નાનીમોટી પ્રતિક્રિયાઓ દ્વારા નિરૂપાઈ છે. પડોશીની નાની જોઈતીના "પગલાનો પાડનાર" ગળથોડી તો આ એકલતા શાંત્યારામમાં વિકૃતિની કક્ષાએ પહોંચતી જોવા મળે છે. પગલીના પાડનારની આશામાં ડોસાને મરણાસન્ન સ્થિતિએ પહોંચાડવામાં કોઈ ને થોડી અતી થતી લાગે. પણ વાર્તાના સહજ વિગ્રસક્રમમાં જ તે આવે છે. વાર્તાકારે એવી પરિસ્થિતિ નીમીએ કે એક બાજુ શાંત્યારામ ડોસાની અંતિમ ક્ષણો હોય અને બીજીબાજુ કિસનની વડુને પુત્ર અવતરે. પણ વીડબના ત્યાં છે કે જ્યારે અસ્ફુટ સ્વરે ડોસાને કહેવાનું મન થાય છે કે શીદને મારી મરતી વખતે દુખિયારાની મશ્કરી કરો છો? - અને ગામ આખું એમ કહે કે "ત્યો આટલું સુખ કમી હતું તેય ડોસા પામીને મુશ્કા." પરંતુ વાર્તાની ચરમસીમાએ સ્પર્શતું વાક્ય તો છે. ડોસાએ બોળિયું બદલ્યું. મારાભાઈ! આગલા ખંડમાંથી અંદરના ખંડમાં ગયા એટલું! ડોસાપોતે પોતાના પીત્રરૂપે જન્મ - એ રીતની લોકમાનસની આકાશપૂર્તિની વાત એથી વધારે સચોટ રીતે કહી શકાઈ હોત ખરી!

"કલકિની" માં પણ ગ્રામમાનસની ભૂમિકા છે. વાર્તા શુદ્ધ ઘટનાપ્રધાન છે છતાં ઘટના કહી જવામાં વાર્તાકારને રસ નથી. એ ઘટના બનવાની પ્રક્રિયામાં વાર્તા રચાતી જાય છે. શુદ્ધચરિત્ર સાધુ ભસ્માનંદજી દ્વારા શીલભૂષ્ટ થયાના ખોટા અપવાદથી ગ્રામનજરે કલકિની સાથે ભાગી જવાનું થાય એ પરિસ્થિતિમાં એક વિડબનાત્મક મુર પ્રકટ થાય છે.

"ફીલ્લી" જૂની કબની વાર્તા છે. પણ વાર્તાના અંતભાગમાં ફીલ્લીનું સ્વાભાવિક ભાવસંક્રમણ વાર્તાને વિલક્ષણ બનાવી રહે છે. ફીલ્લીની પોતાની માની સોધ અને એ માટે રોજની બસની એની પ્રતિભાની વાત પ્રભાવક બની રહે છે. ફીલ્લી પોતાની મા વિષે બાવાજીને પૂછતી ત્યારે તેઓ કહતા - તું જ તારી મા છે. ઘના સાથે પરણ્યા પછી ફીલ્લીને સંતાન થતાં બાવાજી તેન કહે છે કે તું હવે તારું નામ બદલી નાખ. બાનું નામ હવે ફીલ્લી (ખરેખર તો ફીલ્લી મુળે નામ બાવાજીએ અનાથ બાળકીને દૂધ પાવા માટે રામેલી બકરીનું નામ હતું) અને તેને શાદ દેવડાવે છે કે હું તને કહેતો તું જ તારી મા છે. માનો પ્રેમ પોતે નહોતી પામી, પોતાને

નામપણમાં બા હતી એમ બેને ભાસવા લાગ્યું. વસત્વપેમ વરસાવમાં જાણે બેને પોતાને માથાનો પેમ પોતા પર વરસતો બેમ લાગ્યું.

વાતીમાં બાવાજી અને બેમની પાસે બેસતી મડળી. ગામલોકી વગેરેનું ચિત્રણ વાતીને જીવન બનાવેલું ચિત્રિત.

વાસલિકતાઓ હતી કરતી બાવાજીની કિંદી સાથે પ્રભાવક રહે છે.

“અકળીયું” પણ ગ્રામપરિવેશની વાત છે. પરંતુ બે બા પરિવેશની બન્ય વાતીઓ કરતા વ્યવસ્થા સદાને ધરાવે છે. રીતે વર્ગસંઘર્ષની બા વાતી છે. પ્રથમ પુરુષમાં કહેવાતી બા વાતીમાં વાતીકથકની ચેતના એક વિવેકશીલ કિશોરની છે. કિશોરાવસ્થાની બે ચેતનાને સમયમાં જરા દૂર રહી વિશ્લેષિત કરી શકે એટલી મોટી થયો છે. એટલે તો વાતીનું પદ્ધતિ વાક્ય છે. “એક નામપણની વાત છે. પ્રથમ પુરુષની કથાનરીતિને લીધે લેખકીય ટીકાટિપ્પણનું વ્યવધાન વાતીને અડતું નથી.

વાતીકથક સામળ ગોવા-ગોવિંદાની વચનો છે. સામળને ભણવાનો અવસર મળ્યો છે. જ્યારે બે જ વયે ભણવાનું તો જ ગોવિંદાને બાપના દેવા પેટે સામળના મોટાભાઈને ત્યાં બેઠું તરીકે કામ કરવાનું આવે છે. તે પણ છે તો કિશોર પણ પોતાની વચથી થોડુંક વધારે વિચારે છે. વાતીને અંતે તો સામળ તેને “નાનો બુઝુગ” માણસ કહે છે. સામળને ભણતો જોઈ ગોવિંદા ચેતને નહિ. પોતાના નાનાભાઈ હાથીડાને ભણાવીને “વાલેસ્ટન” બનાવવાના સપના બુઝે છે. બા સપના જોવાનું સ્થળ છે અકળીયું. જ ગોવિંદાએ છ ભાત વરસના નાનાભાઈ હાથીડાની મદદથી શિયાળાની કંડીથી બચવા માલિકના ખેતરમાં બનાવ્યું છે. અકળીયામાંથી તે ઝળાઝળા તેજ પગલાવવા માંગે છે. અકળીયાનો અને ઝળાઝળા તેજને સંબંધ બતાવતા તે હાથીડાને સમજાવે છે. અકળીયાને હામે ફવેલી બાંધવાની છે અને નિશાળ પણ. (આ નિશાળની વાત એ વાખતના વાતીકારના આવ કોઈ પણ પણ અવસ્થા સૂઝવાની.) પરંતુ અહીં સૂક્ષ્મ રીતે વર્ગચેતના કે વર્ણચેતના આડે આવે છે. હાથીડો ભણતરમાં ભાભીના દુરગ્ગા કાન આગળ વધી જાય છે. ભાભી હાથીડાના ભણતરને પ્રોત્સાહન આપનાર સામળને કહે છે, “તે ઠાકરડાના છેલ્લા મારા દુરગ્ગાની કિંદા નબર રાખશે?” આ માનસ જન્મજાત હોય તેમ નાના દુરગ્ગામાં અને તેના મિત્રોમાં પણ છે. દુરગ્ગો નિશાળમાં ન આવડવાને લીધે શિક્ષકના આદેશથી હાથીડાના હાથનો તમાચો ખાય. તે તેને માટે (તેના વર્ગ માટે) અસહ્ય છે. અને એ નાનો કિશોર હોળીના દિવસે અકળીયું વાળવા તત્પર બને છે. પણ હાથીડો એનો પ્રતિકાર કરે છે. અને તે પોતાનું અકળીયું બચાવવા જઈ ને નહિ. સામે ધડનું બળુ બાળીને, મકના ખાંટની વાત જુદી હતી. ગોવિંદાની વાત તેથી જરા જુદી હતી. પણ હાથઈડાની તો તલન જુદી જ.

પણ સમજુ ગોવિંદો પરિણામ જાણે છે. ખરી હોળી તો હોળીને ઠેકાણે પકડશે. પણ એ સિવાય હોળીના ત્રણ ભડકા છે અકળીયાની હોળી, ધઉના ખેતરની હોળી અને ગોવિંદા હાથમાં બજાતી હોળી.

આ વાતી આજે એટલી જ પ્રભાવક લાગે છે. ગુજરાતીમાં પ્રગતિવાદ આવ્યા પહેલાની પ્રાગતિક ચેતનાની આ વાતી છે પ્રાગતિક હોવા છતાં તે જરાય બોલકી નથી. અને તેથી તેની ધેરી અંસર વાચક પર પડે છે. “ખંડેરની ભસ્મકણી ન લાદશે” એવું ઘોષણ કરતા કવિ ઉમાશંકર કરતાં “અકળીયા”ની હોળીની પોઢી જવા કરતી ઝળોના વર્ણનથી વાતીનો અંત કરતા વાતીકાર ઉમાશંકરનો કલાત્મક સંયમ દાદ માગી લે છે.

વાતીકાર ઉમાશંકર જોશીની વાતીઓમાં ગ્રામજીવન, તેની રહેણી કરણી, ગ્રામમાનસ અને ગામડાના લોકજીવન વિશે અજાણની વાતો રજુ થઈ છે. ઉમાશંકર જોશીની વાતીઓ ગામડાના લોકજીવનની વાતો હતી કરી આપણી સામે ગ્રામજીવનને જીવન કરતું હોય તેવો તાદ્રશ અનુભવ કરાવે છે. જેમાં લેખકની કલાત્મકતા હતી થાય છે.

સંદર્ભ

- 1) ઉમાશંકર જોશીની શ્રેષ્ઠ વાતીઓ - ઉમાશંકર જોશી - આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ
- 2) ઉમાશંકર જોશી - મનમુખલાલ જવેરી
- 3) ઉમાશંકર જોશી - ઠરીબ દવે
- 4) ઉમાશંકર જોશી - મર્જક પ્રતિભા - સંપાદક ડૉ. મકલ શેઠ
- 5) ઉમાશંકર જોશી - ઝલક અને ઝખી - ડૉ ચંદ્રકાન્ત શેઠ
- 6) અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ - ડૉ. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ - પાર્શ્વ પ્રકાશન - અમદાવાદ - પ્રથમ આવૃત્તિ 2006
- 7) ગુજરાતી વાતી વિષય - આબુ દાવુદપુરા - દિવાઈન પબ્લિકેશન - અમદાવાદ

આર્સિ. પ્રોફેસર, મનોવિજ્ઞાન વિભાગ, બહાઉદીન અવનમેન્ટ આર્ટ્સ કોલેજ, જામનગર

ડૉ. સરોજ એ નારીંગ

AYUDH PUBLICATION
Publication of Books with ISBN
AYUDH JOURNAL (ISSN-2709)
BUDHINI JOURNAL (ISSN-4507)

Contact
94 26 24 95 25 & 91000 43400
ayudh2013@gmail.com
www.ayudhpublication.com

Editor
Mr. Rohit Parmar
ayudh2013@gmail.com
www.ayudhpublication.com

ELEMENTS OF ABSURDITY, PERPLEXITY AND THE CONSTANT STRUGGLE BETWEEN ILLUSION AND REALITY IN LUIGI PIRANDELLO'S SIX CHARACTERS IN SEARCH OF AN AUTHOR

PANKAJKUMAR BHIMABHAI SOLANKI

Research Scholar
trpankajsolanki@gmail.com

ABSTRACT

The present paper deals with the Elements of absurdity, perplexity and the constant struggle between illusion and reality in Luigi Pirandello's Six Characters in Search of an Author. This play is the best known venture of Pirandello in terms of dramaturgy flabbergasted theatre artists with its remarkable skill, multifaceted and rational eminence and deplorable bleak human tragedy involved with it. Six characters enter the stage in between the rehearsal of the drama and want to perform the drama which they carry within themselves and what happens after that is absurd. The play is really an absurd one. It has a mysterious group of characters. The action in the play too is mysterious. The plot has nothing believable. The execution is also very much questionable. In total the play is an absurd one.

Key words: Absurdity, Bleak human tragedy, Bewilderment, Reality, Illusion

Luigi Pirandello's *Six Characters in Search of an Author* is an Italian play which was first written and performed in the year 1921. This is an absurdist play which talks about the relationship concerning the authors, their characters, and theatre practitioners. In its early days, the play was baffling but the reception gradually enhanced at succeeding presentations, particularly following the third edition of the play which had been provided by Pirandello in 1925 where he clarified the structure and thoughts behind the play in the foreword. He himself has defined it in the preface itself as he says, "...every creature of fantasy and art, in order to exist, must have his drama that is a drama in which he may be a character and for which he is a character. This drama is the character's *raison d'être*, his vital function necessary for his existence (Preface)."

In the play *Six Characters in Search of an Author* Pirandello has done exceedingly well as to present the real process behind the play whether it is about the characters or the author. This play is the best known venture of Pirandello in terms of dramaturgy flabbergasted theatre artists with its remarkable skill, multifaceted and rational eminence and deplorable bleak human tragedy involved with it. In the very preface of the play, the playwright has presented the heart of the play as he says, "The illusion of mutual understanding is the passion and torment of each one of them."

It starts with the preparation of one of Pirandello's own plays *Mixing it up*. There is a setting where a discontented troupe of actors is trying to practice for the play which is mentioned above. There is a theatre where the actors, maker, light man etc have been gathered to carry out their parts. They are doing it quite rightly when it is abruptly interrupted as six people have arrived on the stage. These six people call themselves 'characters' and they also assert that they carry a play within themselves. Everyone can feel that they are mysterious and the atmosphere around them is also inexplicable which fortifies the bewilderment. The six characters have been introduced by Pirandello as the Father, the Mother, the Son the Stepdaughter, the Young Boy, and the Little Girl. These characters are created by the author who has left them to look after themselves. Consequently these characters are in wandering in search of the author and it leads them to the theatre. The Characters state that they are more authentic than the other characters and they make efforts to capture the stage to perform the drama they confess to hold within themselves, thus destroying the idea of an author. Here the Manager says, "I am rehearsing, and you know perfectly well no one's allowed to come in during rehearsal! (Turning to the Characters) Who are you, please? What do you want? The Father says: "As a manner of act... We have come here in search of an author... The Manager asks, "An author? What author? The Father replies, "Any author, sir." (12)

However, they persist that they should be permissible to execute their play as they claim it to be a design of the author's interpretation who had created it, deserted it and damned these characters to incompleteness. These characters were generally searching for an author who would give them meaning and who would make them complete. Thus, they insist to revive the act in which they were frozen earlier. Hence, the drama that starts afterwards is a kind of play within a play where the vivacity of the writer demonstrates his themes of appearance and reality, life and art, and the quandaries of imaginative conception with a dramaturgic exercise of diverging the predictable practical theatre with the avant-garde spontaneous trialing of the commedia dell'arte and teatro grotesco. The father said, "The drama lies all in this, in the conscience that I have, that each one of us has. We believe this conscience to be a single thing, but it is many-sided. There is one for this person, and another for that. Diverse consciences." (16)

Thus, the characters bear an expected sparkle among themselves. From the very beginning, it is quite clear that an actor created delusion is being wheedled from side to side a well written screenplay and customary props. Contrary to this, the effort here is premeditated in the arrangement of dramatic inversion without the habitual anchors. This is being performed right in front of the audience. On the exterior it engrosses no support to continue the dramaturgic contents. As in the words of Ahmed, "the playwright thus firmly destroys the myth of theatre but it refrains from allowing a replacement by another fabrication."

These characters are weird as the Father tries to acquire sex from the Stepdaughter, stating he did not identify her after so many years, but the Stepdaughter is convinced he knew who she was the entire time. The Mother walked in on the Father and the Stepdaughter shortly after the Father's proposal she informs the Stepdaughter that he is her ex-husband. By hearing this, the step daughter becomes angry and both of them show their detestation and indignation.

Because of the fact that the Director himself is not an author, he finally gives his consent to load their story in spite of his incredulity among the heckling actors.

They take a break of 20 minutes and come back in order to perform the story that they have told so far. The first scene which they perform is between the Stepdaughter and the Father which in fact takes place at Madame Pace's shop. These characters are pretending to be perfectionists as they want meticulous surroundings with everything around should be as real as possible. Here the Director asks the Actors to monitor the scene carefully as he wants them to execute it later on. This normal suggestion results into a spark between the Director and the Characters as they indulge into an argument over it because The Characters have already supposed that they would be performing it because they call themselves the Characters already. The scene is being continued but the problems are being occurred as the Stepdaughter starts to raise her queries as she complains that she is not familiar to this scene because the setting is not what she knows. The Director is frustrated but he has his mind composed and decides to start the scene once more but then he realizes that Madame Pace is missing. However, the Actors are in utter disbelief when they see that the Father lures Madame Pace to the stage by hanging their coats and hats on racks, and Madame Pace follows, 'attracted by the very articles of her trade'.

The following scenes begins between Madame Pace and The Stepdaughter where Madame Pace pushing and shouting at the Stepdaughter as she tells her that she should work as a slut in order to save the job of the Mother. The scene is being watched by the mother and she also has protested but she is held back. When the half of the scene is performed by the Father and they are stopped by the Director so that the Actors may execute what they have just done. However when the actors try to replicate them, the Characters begin to laugh. The scene is being continued by the Actors but the Stepdaughter is still laughing as she cannot control it. The wrong tones of voice and gestures make her laugh more. Another argument takes place between the Father and the Director when the father tells him about the need of realism in the performance of the Actors. To this, the Director permits the Characters to execute the rest of the remaining half scene and decides against having rehearsals at the moment and that he will arrange for it later.

Now it is the Stepdaughter who really clarifies the remaining scene as she is involved in a squabble with the Director over the reality he should be focusing on the stage. This scene is actually ended with a hug between the Father and the Stepdaughter which indeed is intermittent by the distraught Mother. However, the actual line between realism and performance is hazy as the scene ends with the Director pleased with the first act.

The garden is the setting of the final act. There we can see much shouting because the members of the family are arguing among themselves. Meanwhile the Father sent for the Mother, the Stepdaughter, the Child, the Boy, and the Son to return and keep on with him. The Son discloses that he really hates his family as it sends him away and he never considers the Stepdaughter or the others as a part of his family. The final scene ends with the Child sinks in a fountain, the Boy consigns suicide with a gun, and the Stepdaughter running out of the theater, leaving only three characters the Son, the Mother, and the Father on the stage. However, the play ends with the Director who is confused over this incident and thinks

whether it is real or not. But after all he concludes it by claiming that whether it is real or not, he has lost the entire day.

Thus, this is how the play is really an absurd one. It has a mysterious group of characters. The action in the play too is mysterious. The plot has nothing believable. The execution is also very much questionable. In total the play is an absurd one.

REFERENCES

1. Ahmed, Kaniz Khawaja. *The Pirandellian Grotesque: A Re-assessment*, Uppal Publishing House, New Delhi, 2006.
2. Pirandello, Luigi. *Preface to the Six Characters*, 1925, Trans. Eric Bentley, 1950, *Naked Mask*, Web. 21 May 2012.
3. Pirandello, Luigi. *Six Characters in Search of an Author*, Trans. Edward Storer, Dover Publication, Mineola, NY. 1998.
4. Vittorini, Domenico. *The Drama of Luigi Pirandello*, McClelland & Stewart Ltd. Canada, 1957.

ISSN - 2321 : 2160
International Peer-Reviewed Referred Journal
(Formerly in the list of UGC Approved Journals No. 47772)

AYUDH

Volume-1

50th Issue
July 2019

Impact Factor : 3.1

EDITOR
MR. ROHIT PARMAR

INDEX

1.	આદિવાસી સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણના પડકારો ડૉ. ચેતન સી. પટેલ.....	1
2.	બી.એડ. કક્ષાના તાલીમાર્થીઓ અનુકૂળતાની તુલનાત્મક અભ્યાસ વનિતા પી. સોલંકી.....	5
3.	વિદ્યાભારતી ગુજરાત પ્રદેશ સંલગ્ન પ્રાથમિક વિદ્યાલયમાં ચાલતા 'સમગ્ર વિકાસ' અભ્યાસક્રમ પ્રત્યેના વાલીઓના અભિપ્રાયો નિરીશ આર. વાળા.....	8
4.	વેદો મેં પર્યાવરણ એવ સંરક્ષણ વિપુલ જે. જાદવ.....	11
5.	કલ્પેશ પટેલનું જીવન-કવન આરતી બી. પંચાલ.....	15
6.	THE RIME OF THE ANCIENT MARINER: A CRITICAL OVERVIEW Aditya M. Vaishnav.....	18
7.	A study on Recommendation of Jalan Panel on Economic Capital Framework DR. BHAVSINH M. DODIA & SHRI VINIT J. VARMA.....	20
8.	CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY Bindu J. Trivedi.....	25
9.	ભારતીય વ્યાપારી બેંકોની બિનકાર્યશીલ અસ્કયામતોનો એક અભ્યાસ ચનાબાઈ બીખાબાઈ ટાલીયા.....	27
10.	Why Public Expenditure Matter for Elementary Education in India: Analysis Using State Level Data Dhammdip Gaikwad.....	30
11.	કચ્છ જિલ્લામાં સિંચાઈક્ષેત્રે સરદાર સરોવર નર્મદા યોજનાની ભૂમિકા સુરેશકુમાર કે. હરીજન.....	39
12.	ENVIRONMENTAL ACCOUNTING AND REPORTING: A THEORETICAL ANALYSIS OF INDIAN SCENARIO Isha Pathak & Dr. Ashvinkumar H. Solanki.....	43
13.	સાઈદર મહોદયસ્ય શુદ્ધકવિવેચનમ્ ડૉ. જય ઓજા.....	48
14.	Green Accounting- 'Today' need of accounting Kanisha V. Ayer.....	50
15.	'CHOKHERBALL: A GRAIN OF SAND' ENTAILS THE LIVES OF MANY WOMEN OF THE TIME Kinnaribaben Anilbhai Patel.....	52
16.	'મહાસાગર' હપન્યાસ મેં વ્યક્ત નિકોબારી આદિવાસિયોં કી વાળા કથા મીના જી મંજારા.....	56
17.	અનુસુચિત જાતિના લોકોની સામાજિક - આર્થિક પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ : સુરેત જિલ્લાના સંદર્ભમાં નીકિતા કંઠારિયા.....	59
18.	આઝાદીના લડવૈયા શ્રી કલ્યાણજીભાઈ વિઠ્ઠલભાઈ મહેતાનું જીવન અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમનું પ્રદાન ડૉ. પીયૂષ સુરેશચંદ્ર અંજારીયા.....	66

19.	સાહિત્ય મેં અભિવ્યક્ત સામાજિક ઝૂંઝૂમી મેંતના ડૉ. અલકા વૌહણ.....	70
20.	ગુજરાતી જનપદીય (ઝૂંઝૂમી) ઝૂંઝૂમીમાં મેં વિચારબોધ ડૉ. હિનાબેન ખાઈ પટેલ.....	72
21.	ઝૂંઝૂમી સુદર્શન મઝીઝીયા ડૉ. પી. આર. ઝૂંઝૂમી.....	75
22.	ફૂંઝી મેંતનાં આર્થિક વલણો રાજીવ એલ. વ્યાસ.....	77
23.	સામાજિક સુધારણામાં સહજાનંદસ્વામિનું પ્રદાન ડૉ. સરોજ એ. નારીશર.....	79
24.	TRACING POPULAR LITERATURE IN GUJARATI LITERARY HISTORY Ajay B. Chhuchhar.....	81
25.	રઘુવંશ કી શ્રીદિનકરમિશ્રવિરચિત સુબોધિનીટીકા કી હસ્તપ્રતો કા સંક્ષિપ્ત પરિચય શ્રી મૂકેશભાઈ પ્રહલાદભાઈ ઝાકરઝા.....	85
26.	દક્ષિણ ગુજરાતના સાગરખેડુઓની સમસ્યાઓ શૈલેષ માધી.....	87
27.	FINANCIAL PERFORMANCE OF SURAT DISTRICT CO-OPERATIVE BANK- A CASE STUDY Dr. Urvi Girishbahi. Amin.....	91
28.	Effectiveness of Task Based language Teaching for Undergraduate Students Dr. Vivek Ishvarbhai Parmar.....	98
29.	સૂચના પ્રયોગિકી કો વિભિન્ન ઉપકરણો કી હિન્દી ભાષા ડૉ. સ્વાતિ પી. ગોસ્વામી.....	101
30.	શિક્ષક તરીકે અધ્યેતાની અધ્યયનની રીતો જાણો શૈલેષ બી. વસાવા.....	104
31.	Garba literature Anjali R. Solanki.....	108
32.	Socio-Economic Inequalities in India Dr. Dipakkumar P. Nadiyapara.....	111
33.	હિતોપદેશ પ્રંથના ચાર શીર્ષકો વિશે... ડૉ. જગૂંઝી જંઝડાશંકર મહેતા.....	115
34.	નિમ્ન પ્રાથમિક શાળાઓમાં પ્રજ્ઞા અભિજનની અસરકારકતા ડૉ. અરવિંદ જં. ભુત.....	117
35.	ભારતના પરોક્ષ કરવેરામાં સુધારો ડૉ. પાંચલ એચ. વ્યાસ.....	120
36.	નારીવાદી આલોચના કો નિકષ પર 'દુઃખમ-સુઃખમ' ઝૂંઝૂમીમાં મણીતા યાદવ.....	123
37.	Role of Commercial Banks in the Development of Small Scale Industries in Udaipur District Anjali Daya.....	125
38.	પ્રમુખ સ્વામી અને સામાજિક સુધારણા - એક સમાજભાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ ડૉ. અશોકભાઈ બી. મુંઝરા.....	130
39.	ધુવાનજાળો સૌરભકુમાર રઝજિનનિલ વસાવા.....	134
40.	FDI IN INDIA: A DESCRIPTIVE APPROACH Mr. Ajitkumar Parmar.....	136

સામાજિક સુધારણામાં સહજાનંદસ્વામીનું પ્રદાન

ડૉ. સરોજ યે નારીગત
મનોવિજ્ઞાન વિભાગ,
બક્ષઉદીન વિનયન કોલેજ,
જુનાગઢ

પ્રસ્થાવના

બોમકાલિમાં સરી સારતમા ભોધોક્ષાગુતિ અને તેના પરિણામે થયેલ સામાજિક ધાર્મિક સુધારણાની વળવળાનો સરી સારો નજારોન જ સુધારણેને તે સમયે સમાજમા પ્રચલિત દુષણો જેવાકે સતિપ્રથા, બાળલગ્ન, વિધવા વિવાહ પર પ્રતિબંધ વગરે ઉપર ચિત્તનુ રચાવ કહેવેલ હતું. આ સમયે તેમની નજરમા મુખ્યત્વે શહેરી સમાજનો ઉજળિયાત વર્ગ રહ્યો હોય તેમ જણાય છે. સહજાનંદ સ્વામીનું કાર્ય તેમજ સમકાલિન સુધારણેની અપેક્ષાઓ વિશેષ મૂળગામી હતું.

કેનું

પ્રસંગ સંશોધનનો કેનું સામાજિક સુધારણામાં સહજાનંદ સ્વામીનું પ્રદાન એ વિશે માહિતિ આપવાનો છે.

પ્રશ્ન

પ્રસંગ સંશોધન માટે ગ્રંથાલય અને ગૌણમાહિતિ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે.

સામાજિક સુધારણા ક્ષેત્રે સહજાનંદ સ્વામીનું પ્રદાન

૧) સતિપ્રથાનો વિરોધ વિધવા જીવનનો આદર:

સતિપ્રથા તત્કાલિન સમાજની મુખ્ય બલી હતી. જો કે આ ચાલ ગુજરાતમા કદાચ બગાળ જેટલો વ્યાપક નહિ હોય છતાં તે પ્રચલિત નો હતો ખાસ કરીને વિધવા અવદશાઅને સતિ શબ્દથી મળતી પ્રતિષ્ઠાને કારણે આ પ્રથા ચાલુ રહી, તેમ અનુમાન થઈ શકે. સહજાનંદ સ્વામીએ વિધવાઓને પ્રભુમાં પતિ ભાવ રાખી ઈશ્વર ભક્તિ કરવાનો આદેશ આપ્યો. સતિ થઈ બળી મરવાનું કળ ધોસ વિરોધ છે તેને બદલે ધોસ માટે ઉચ્ચ ધાર્મિક જીવનનો આદર્શ તેમણે રજૂ કર્યો. મુક્તાનંદ સ્વામી એ રહેલ સતિગીતા માં સહજાનંદ સ્વામીએ આપેલા આ ઉપદેશ વાંચી લેવામા આવ્યો છે, જેમ કે વિધવાએ સમીપ સબંધ વિના પુરુષો સાથે બોલવું નહિ.

૨) દુધ પીતી કરવાનો નિષેધ:

આ સમયે ગુજરાતની કેટલીક જાતિઓમા દીકરીઓને દુધપીતી કરવાનો ચાલ હતો. ખાસકરીને કાઠિયાવાડી કાડેજા રાજાઓમા નોડા રાજાને કારણે તથા લાયકપાત્ર મળવાની મુશ્કેલીને કારણે દીકરી જન્મે કે તરત જ દુધપીતી કરવામા આવતી. આ અંગે સહજાનંદ સ્વામીએ પોતાના અનુયાયી બનનાર દરેક રજપૂત રાજાઓને દીકરી હત્યા ન કરવા જણાવ્યું. ગોંડલના દરબાર ઠકિસીફને દીકરીઓનો હત્યા ન કરવા જણાવ્યું. દીકરીઓના લગ્નમા ખર્ચ બહુ થતો હોય છે તેના જવાબમા સતસંગમાંથી ઊધરાવી રહ્યું પણ દીકરીઓને ખાસ નહીં તેમ જણાવેલ.

૩) સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ કરી:

આ સમયે ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓની પિતૃતિ માટે એ જમાનાને નવી નવી લાગી એવી ઘણી પ્રવૃત્તિ કરી, તેમણે બક્ષરજાન સ્વામીના સ્વામીના પરી સ્ત્રીઓનો આશ્રય, નૈનિક અને આધ્યાત્મિક કેળવણી આપી તેમને શ્રેષ્ઠ નિદુષીઓ બનાવી, તેમને માટે સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ નક્કી કરી. આ ઉપરાંત નરીક સ્ત્રીઓનીજ નિવસીક કરી મોક્ષમાર્ગની સ્વધનામાં સ્ત્રીઓને સમાન ઠક આપ્યા. ત્યાં રહેને દીક્ષાવિધિમા પણ સ્વામીના સંચાલે સ્ત્રીઓને મરખા બચ્ચિકર આપ્યા. વિધવા સ્ત્રીઓને સાખ્યધર્મનું પ્રદાન કરવાનો આદેશ આપી પ્રભુ ભક્તિમા જોડી દીધી.

૪) લૂણસાઓને સુધાર્યા

લૂણસાનો ઉપયોગ કરીને જ લૂણનો નિર્ગલ થઈ શકે એવી વૃત્તચૂમની માનવાતા સ્વામીના સંચાલે ફેરવી આપી. તેમણે કાચ કે પોલિશનો સહાય તરીકા વગર ન સમયની બચાજ સરકારથી પણ કાબુમા આવવી શકવા ન કતા એવા ભરખર લૂણસાઓને પોતાના વિવ્ય પ્રભાવ અને આદર્શ ધાર્મિક દ્રશ્ય પણ કરી તારવવાને બદલે માતા યજ્ઞ કરાવી ભક્ત બનાવી દીધા. અધેડામાંથી આવે બનાવી દીધા. સ્વામીના સંચાલે આ પ્રભાવની ચાલ દેશભરમા અને વિદેશમા પ્રસરી ગઈ.

Scanned with OKEN Scanner 129

Editor In Chief
Mr. Rohit Parmar
Email : ayudh2013@gmail.com
www.ayudhpublication.com

CHIEF EDITOR

KALPESH R. RAKHOLIA

Block No 7/B, Udaynagar Society, B/h. Godhwani High School,
Timbavadi-362015 JUNAGADH, 88663 52153

EDITOR

Dr. Alkesh Vachhani Mo. 94286 22982

Dr. Mital Manavadarla Mo. 97120 37371

RESEARCH MATRIX

An International Refereed Multidisciplinary Journal of Applied Research

www.researchmatrix.org

E-mail: editorresearchmatrix@gmail.com

97120 37371

INDEX

SR.NO.	TITLE & AUTHOR	PAGE NO.
1	LITERATURE REVIEW ON WEB USAGE MINING RAMESHKUMAR VALLABHDAS MODHA DR. G. C. BHIMANI	1 TO 9
2	STRATEGIES FOR THE ANALYSIS OF BIG DATA RADADIYA JITENDRAKUMAR P.	10 TO 14
3	ENGLISH AS A SECOND OR FOREIGN LANGUAGE BAPODARA NAGARJUN KANABHAI	15 TO 20
4	A SOCIOLOGICAL EXPLANATION OF SUICIDAL BEHAVIOR DR. KISHORKUMAR J. JOSHI	21 TO 27
5	THE PRIMARY SOCIALIZATION PHASE SOCIAL POLICY DR. FULSINGBHAI L. GUNGUNIYA	28 TO 31
6	CURRENT MODELS OF POSITIVE MENTAL HEALTH DR.JAYESHKUMAR R.BAMROTIYA	32 TO 39
7	अंतर्वैयक्तिक आकर्षण डॉ.मयुर बी. भम्मर	40 TO 43
8	મહાત્મા ગાંધી અને સર્વધર્મ સમભાવ RAM MAVADIYA	44 TO 45
9	વીર મેઘમાયા જલ્પાબેન ડી. ડાભી	46 TO 48
10	KINDS OF WILL ISMAIL Y. PARASARA	49 TO 54
11	CASTE SYSTEM IN INDIA VADHIYA BINA B.	55 TO 56
12	HIGHER EDUCATION IN INDIA MAKVANA NITIN B.	57 TO 61
13	SOCIAL STRATIFICATION ASSI.PRO.VADHEL PUSHPABEN M.	62 TO 64

RESEARCH MATRIX :2321-7073

An International Refereed Multidisciplinary Journal Of Applied Research

NO.	TITLE & AUTHOR	PAGE NO.
14	GLOBAL WARMING KHANIYA REENA V.	65 TO 69
15	ક્રાઉલેક મીટર 50 તાલીમની દોડ ઉત્તરાણ ચઢાણ અને સેન્ડ , દિનેશ ડાયાભાઈ રાહોડ	70 TO 72
16	DIGITAL INDIA: AN IMPACT ON INDIAN ECONOMY DR. BHAVSINH M.DODIA DR. DINESH R. CHAVDA	73 TO 80
✓ 17	ધોરણ 1 થી 5 માં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓનાં પ્રશ્નોનો માતા- પિતાનાં મંતવ્યને આધારે અભ્યાસ ડૉ.સરોજ એ .નારીગરા	81 TO 84
18	"ઈ - ગવર્નન્સ દ્વારા લોકો સુધી પહોંચવું" DR. KAILASH GODHASARA	85 TO 88
19	કાલિદાસનું જીવન, સમય અને તેમની કૃતિઓનો ટૂંકમાં પરિચય કરંગીયા હિતેષ હમીરભાઈ	89 TO 93
20	NEEDS OF RESEARCH IN TEACHER EDUCATION DR. GUNJAN SHARMA	94 TO 96
21	વ્યક્તિગત રમતો અને સાંધિક રમતોના ખેલાડીઓની ચપલતા અને વિસ્ફોટક શક્તિનો તુલનાત્મક અભ્યાસ હિતેષકુમાર ભાયાભાઈ જોરા પુનિતભાઈ વજુભાઈ તૈરયા	97 TO 99
22	ECONOMIC REFORMS AND CHALLENGES OF BANKING SECTOR IN INDIA DR. MINA S JAVIYA	100 TO 107
23	દિવ્યાંગ બાળકોના શિક્ષણમાં મુક્ત અને દૂરવર્તી શિક્ષણની ભૂમિકા પ્રા.ડૉ.ઉષા પી.લાડાણી	108 TO 114
24	A STUDY OF EMOTIONAL INTELLIGENCE OF B.ED AND M.ED STUDENTS IN RAJKOT CITY DR. VARSHA V. DHOLARIYA	115 TO 118
25	ABOLITION OF DEATH PENALTY IN INDIA DHANANI SANJAYKUMAR G.	119 TO 123
26	BALANCED AND WELL ROUNDED EDUCATION SOJITRA KINJALBEN G.	124 TO 127
27	EFFECTIVENESS OF PARENTAL INVOLVEMENT IN EDUCATION RAKHOLIYA GOPAL BHAI B.	128 TO 134

ધોરણ 1 થી 5 માં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓનાં
પ્રશ્નોનો માતા-પિતાનાં મંતવ્યને આધારે અભ્યાસ

ડૉ.સરોજ એ.નારીગરા

આસી.પ્રોફેસર, મનોવિજ્ઞાન વિભાગ બહાઉદીન સરકારી વિનિયન કોલેજ, જુનાગઢ

SUBJECT:

પ્રસ્તાવના

વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસને પરીણામે આજનો માનવી વધુ માહિતી સભર બન્યો છે અને જીવન વધુ સુખી બન્યું છે, ઝડપી બન્યું છે. પરંતુ દરેક બાબતને વિધાયક અને નિષેધક પાસા હોય છે તે મુજબ વિકાસની સાથે દરેક ક્ષેત્રોમાં પ્રશ્નોનું સ્વરૂપ અને પ્રકારો પણ બદલાયા છે. તેથી વિદ્યાર્થી વાલી અને શિક્ષકોનાં પ્રશ્નોનું સ્વરૂપ બદલાયું છે. આ બદલાયેલા પ્રશ્નોનાં સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરવા માટે આ નાના પાયા પરનું સંશોધન હાથ ધરવામાં આવ્યું છે.

પદ્ધતિ

નિદર્શ: પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ચદ્દચ પદ્ધતિ દ્વારા અમદાવાદ શહેરમાં ધોરણ 1 થી 5 માં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસ કરવા માટે 30 માતા અને પિતાને નિદર્શ તરીકે લેવામાં આવ્યા. 1 થી 5 ધોરણનાં બાળકોનાં માતા-પિતાની મુલાકાત લીધી.

સાધન:- પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉત્તરદાતા વિના સંકોચે ઉત્તર આપી શકે તે માટે ખુલ્લા પ્રકારની પ્રશ્નાવલી માતા-પિતા પાસેથી રૂબરૂ ભરાવવામાં આવી.

પ્રક્રિયા: અમદાવાદ શહેરમાં રહેતા માતા-પિતાની ચદ્દચ નિદર્શન પદ્ધતિ દ્વારા પસંદગી કરી માહિતી મેળવવા માટે ખુલ્લા પ્રકારની પ્રશ્નાવલીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. તેમાંથી ધોરણ 1 થી 5 નાં વિદ્યાર્થીઓનાં તારણોને જુદા પાડી છોકરા અને છોકરીઓનો અભ્યાસ તેમના ખોરાક, અભ્યાસ, સ્વભાવ અને ટી.વી. પ્રોગ્રામ વિશે અભ્યાસ કરી માહિતી પ્રાપ્ત કરી.

ધોરણ	છોકરી	છોકરી
1	4	2
2	4	4
3	3	1
4	6	1
5	3	2
કુલ	20	10

RESEARCH MATRIX : 2321-7073

An International Refereed Multidisciplinary Journal Of Applied Research

ધોરણ 1 થી 5 ના વિદ્યાર્થીઓના માતા પિતાના મતલબને આધારે તારણો

અભ્યાસ	છોકરાઓ 20	છોકરીઓ 10
પ્રશ્ન		
ખોરાક	4 - ખાવામાં કોઈ ફરીયાદ નથી 11 - બહારનું ભાવે ચોકલેટ, વેફર, બ્રિલિકેટ, જકફુડ, ફાસ્ટફુડ વગેરે હોશે હોશે ખાય 1 - ગળ્યુ ભાવે 2 - સરખુ ચાવતો નથી 2 - અમુકજ શાક ખાય, ફૂટ, શાક ન ખાય, ફ્રેસ કરવો પડે	3 - ખાવામાં કોઈ ફરીયાદ નથી, જકફુડ ભાવતું નથી 3 - જમતી નથી, ચોકલેટ, વેફર ફરફરે ચોપ્સ, ખુબ ખાય છે. 4 - ખુબ ખાય છે, ખાવામાં ધીમા છે ખવડાવવું પડે છે. (ધોરણ 1,2)
અભ્યાસ	4 - અભ્યાસમાં હોંશીયાર, રૂચી 1 - ટ્યુશનમાં ગમે છે. 15 - રમતીયાળ, ચંચળતાં, એકાગ્રતાનો અભાવ, લેસન અધુરું	6 - અભ્યાસ સારો, વાંચનપ્રિય, મહેનતુ, હોમવર્ક બરાબર કરવું. 4 - જલ્દી શીખી જાય
ટી.વી.પ્રોગ્રામ	બધાનો ટી.વી. પ્રોગ્રામ જોવા ગમે છે. જાહેરાતો વધારે ગમે છે. 1 - ડીસ્કવરી ચેનલ વધારે જુએ છે. 18 - કાર્ટૂન શો, હેરી પોટર, સ્પાઈડર મેન, બેટમેન વધારે ગમે છે. 1 - દેશ ભક્તિ, સી આઈ ડી, ક્રિકેટ, વિડિયો ગેમ વધેરે ગમે છે.	2 - એનિમલ્સ, સામાજિક સીરીયલ 8 - ગીત, વાર્તા, ડાન્સ, કાર્ટૂન લેસન કર્યા પછી જુએ.
સ્વભાવે	17 - ચંચળ, ધુની, રમતીયાળ, તોફાની, ગુસ્સાવાળા, મસ્તીખોર 1 - અંતર્મુખી, શરમાળ 1 - સાહસિક 1 - ફરીયાદ નથી	1 - જીદી, 1 - આક્રમક, શોર્ટ ટેમ્પર, 8 - મિલનસાર, વાચાળ, શાંત, માયાળુ, લાગણીશીલ

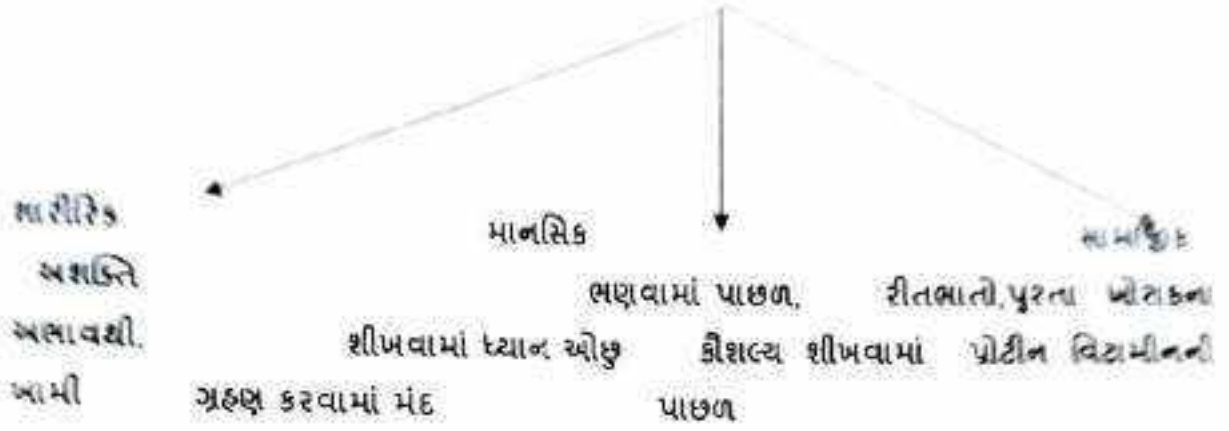
પરીણામ ચર્ચા ધોરણ 1 થી 5 માં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસ કર્યો તેમા તેમના માતા - પિતાની ગુબરું મુલાકાત બાદ પશ્ચાત્તાતી ભરતી અને તેમના બાળકો વિશે મતલબો જાણ્યા તેના આધારે પ્રસ્તુત અભ્યાસના તારણો મળ્યા

- મોટાભાગના બાળકોને તાઈલુ, ચટાપટ, ગળ્યુ, જકફુડ, ફાસ્ટફુડ, બહારનું ખાવાનું વધુ ભાવે છે જે આરોગ્ય માટે નુકશાનકારક છે છોકરીઓ કરતા છોકરાઓમાં ખોરાકની સમસ્યા વધુ છે તેમ

VOLUME 6 / YEAR - 6 / ISSUE - 8 / MARCH - 2019
WWW.RESEARCHMATRIX.ORG

પ્રતિકરકશક્તિ વધે છે માદગી બાવે છે સ્થુળતા મેદસ્વીપણુ બાવે જેથી શારીરિક રીતે બચકન બને છે

માદગીથી થતી બસરો

કારણ:- માતા - પિતા, મીત્રો, સંચારમાધ્યમો, જાહેરાતો વગેરેમાં છે.

નિવારણ:- વડીલો પોતાની આહારખાનગીમાંથી વિશે જાગૃતી કેળવે, બાળકને પૌષ્ટિક આહારનું મહત્વ સમજાવવું, ડોક્ટરનાં સુચનો કે વાર્તા દ્વારા સમજાવવું, ધીમું જમતા બાળકોને બીજા બાળકો સાથે જમાડવાથી તે અનુકરણથી ખાતા શીખે છે.

2. અભ્યાસ પ્રશ્નો છોકરીઓ કરતા છોકરાઓમાં વધારે છે. છોકરાઓ હેશીયાર છે પણ ચંચળ અને રમતીયાળ છે. જ્યારે છોકરીઓ વાંચનપ્રિય, ડાહી છે, ઘરકામ જાતે કરે છે જલ્દી આવડી જાય છે.

3. ટીવી, પ્રોગ્રામ બાબતમાં મોટાભાગના બાળકો (30માંથી 17)કાર્ટૂન શો પસંદ કરે છે અન્યને સી આઈ.ડી., ડીસ્કવરી, ફિલ્મ, ડાન્સ, ગીત વગેરે ગમે છે.

કારણ:- વડીલો, મીત્રો, સંચારમાધ્યમો, વગેરે હોઈ શકે.

અસર વિધાયક - માહિતિસભર, સમયસુચકતા, તાત્કાલીક પ્રતીક્રિયા, નિર્ણય શક્તિ સમસ્યા ઊકેલ, અર્થઘટન, વિવિધ આઈડીયા અને આદર્શો મળે છે.

નિષેધક - સતત સ્પર્ધા, લઘુતા, હતાશા, આક્રમકતા, હીસક વલણ, શીડીગપણ, ઈર્ષા નિષેધક વલણો વિકસે છે

ટીવી, કોમ્પ્યુટર, મોબાઈલ વગેરે સાથે સતત આતરક્રિયા દર્શાવે છે કે આજના બાળકની આતરક્રિયા સજીવ કરતા નિર્જીવ માધ્યમો સાથે વધારે છે ઈન્ટરનેટ જેમને જાણે આઈડીયર જેમનું મહત્વ પડતું છે વગરતીની સભાવ જોવા મળે છે નાની ઉંમરે સફાઈના નબર સ્થુળતા અને યોગ્ય શારીરિક વિકાસનો અભાવ જોવા મળે છે

સ્પાઈડરમેન, સુપરમેન, હેરીપોટર વગેરે ફિલ્મોમાં પણ તરંગ કાપના ચમત્કારની વાતો છે બૌદ્ધિકવાદી કષ્ટીકોણ છે પણ પચતર ફિલ્મોપરેશની વાતોઓની જેમ મહેનત, ઉપમનું મહત્વ કે માનવીય કષ્ટીકોણ નથી

બીજુ કે આજનું બાળક ટીવી, કોમ્પ્યુટર ગેમ, મોબાઈલ, કાર, ગન, રીમોટ, ટેડીબીયરની વચ્ચે ખોવાઈ ગયું છે.

આનું કારણ કદાચ સીઝલ ચાઈલ્ડ, માતા પિતાની સતત વ્યસ્તતા, વિભક્ત કુટુંબ, વગેરે હોઈ શકે. આરે એકલતાનો ખાલીપો બાળક કાઢેનો, ચંત્રો અને ટેડીબીયરથી ભરી દેવા માત્રનું હોય એવું લાગે છે.

4) સ્વભાવની બાબતમાં છોકરીઓ કરતા છોકરાઓ વધુ આક્રમક, તોફાની, રમતીયાળ, જીદી અને મસ્તીખોર છે. જ્યારે છોકરીઓ વધારે શાંત, માયાળુ, લાગણીશીલ કે વાચાળ છે તેનું કારણ કદાચ આપણું સામાજિક માળખું છે. આપણે ત્યાં દીકરાનું મહત્વ વધારે છે. વળી એક કે બે જ બાળક હોવાથી બધી અપેક્ષાઓ પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. તેથી બાળકો જીદી બને છે. તોફાનીપણું ધ્યાન આકર્ષણની પ્રવૃત્તિ પણ હોઈ શકે. તોફાનો દ્વારા બાળક પોતાના અસ્તિત્વની અનુભૂતી કરાવે છે.

નિવારણ:-

બાળક માટે પુરતો સમય ફાળવવો જોઈએ.

તેનાં મિત્રજુથ વિશે માહિતગાર રહેવું.

બાળકની શક્તિ અને રૂચીને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિ દા.ત. ચિત્ર, સંગીત, કુસ્તી, કરાટે, યોગ, કસરત વગેરે પ્રવૃત્તિ તરફ પ્રોત્સાહિત કરવું.

બીનજરૂરી પ્રવૃત્તિ ઉપર નિયંત્રણ મુકી વિકાસાત્મક પ્રવૃત્તિ તરફ બાળકને વાળવું.

સંદર્ભ:-

- 1) બાળ મનોવિજ્ઞાન - સી.જમનાદાની કે.
- 2) શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાન- સી.જમનાદાની કે.
- 3) ડૉ.અશ્વીન જનસારી રચિત પ્રભાવલી
- 4) સંશોધન પદ્ધતિઓ અને આંકડોશાસ્ત્ર - સી.જમનાદાની કે.

MARCH - 2019

YEAR - 6

ISSN - 2321-7073

NATIONAL CONFERENCE

ON

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH & INNOVATION

In Collaboration With

RESEARCH MATRIX

An International Refereed Multidisciplinary Journal of Applied Research

MANAGED BY: PATEL KELAVANI MANDAL - JUNAGADH

SHRI PATEL KELAVANI MANDAL COLLEGE OF TECHNOLOGY & B. Ed.

OPP. HAVELI WADI, NEAR S.T. COLONY, COLLEGE ROAD, JUNAGADH. PHONE: 0285-2670644

2321 : 2160

International Peer-Reviewed Refereed Journal
(Formerly in the list of UGC Approved Journals No. 47772)

AYUDH

42nd Issue
November 2018

Impact Factor : 2.3

EDITOR
MR. ROHIT PARMAR

INDEX

1.	ભાવાત્મક સાક્ષ્ય દેને કી વિકલતા : દેશ હમ જલને ન દેંગે પ્રો. ઇચ. એન. વાઘેલા.....	1
2.	ભારતીય લેખનકલા સંસ્કૃતના સંદર્ભમાં પ્રા. વર્ષાબેન પુ. પટેલ.....	4
✓ 3.	તનાવ કે ઉદ્ભવ સ્થાન પ્રો. ડૉ. સરોજ એ. નારીગરા.....	6
4.	ગુજરાતમાં નગર આયોજન અને તેમાં અવરોધો ડૉ. કંચન આર. રાઠોડ.....	8
5.	સામાજિક સલામતીની યોજનાઓની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ Anita H. Patel.....	10
6.	વિધવા સ્ત્રીઓના આધારરૂપ વિધવા સહાય યોજના Milankumar Patel.....	19
7.	૨૦૦૮માં આવેલી હીરા ઉદ્યોગની મંદીની હીરા ઉદ્યોગના કામદારો પર થયેલ અસરોનો અભ્યાસ (બોટાદ તાલુકાનાં લાઠીદડ ગામનાં સંદર્ભમાં) મુકેશકુમાર એચ. પટેલ.....	22
8.	અમદાવાદનાં બાપુનગર વિસ્તારમાં આવેલી સરકારી પ્રાથમિક શાળાઓ તથા ખાનગી પ્રાથમિક શાળાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ લલીતા એમ. કલાલ.....	24
9.	સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્થિતિ નિતુબેન કે. ચૌધરી.....	27
10.	National Public Health issue 2019 Jaimini Solanki.....	31
11.	Demonetarization and Its impact on Hospitality industry special aspect with consumer behavior Sanjay K. Vagh.....	36
12.	An article on comparative study of selected trading houses in India Nilam M. Parmar.....	42
13.	An article on education system with special reference to E-Learning Arvind P. Parmar.....	50
14.	Canons of Classification Hina Parmar.....	59

तनाव के उद्भव स्थान

प्रो. डॉ. मरोज ए. नारीगरा
मनोविज्ञान विभाग,
बहाउद्दीन विनयन कोलेज,
बुनागड

प्रस्तावना :

हमारे आसपास की दुनिया में अनेक घबराव होते हैं। उन सभी घबराव की जीवनशैली - आवश्यकताएँ उनके पूर्वजों जैसी ही रही हैं। लेकिन मानवी ही एक ऐसा प्राणी है जो आज तक परीवर्तनशील एवं विकासशील रहा है। मानव अपनी विज्ञान एवं बुद्धि के बल पर नई नई खोज करता रहा। सभी खोज के साथ हमारी धर्म, हमारी आवश्यकताएँ भी बदली चली। जिनकी पूर्ति समाज के माध्यम से होती है। परीवर्तन के दौर में हमारी बदली चली जरूरतों का व्यवस्था भी जटिल होता चला। इन जरूरतों और जरूरत-पूर्ति की जटिलता तनाव की प्रमुख वजह है ऐसा कहने में कोई हर्ज नहीं क्योंकि तनाव-मनोभार आजकी 'सभ्यता का रोग' है। सभ्यता की उपज है, तन है।

हेतु :

प्रस्तुत संशोधनपत्र का हेतु तनाव के उद्भवस्थानों के बारे में जानकारी देना है।

पृष्ठभूमि :

प्रस्तुत संशोधनपत्र तैयार करने के लिए संभावित और गील माहिनी पृष्ठभूमि का इस्तेमाल किया गया है।

तनाव का अर्थ :

किसी भी परीस्थिति जो व्यक्ति के संतुलन को उंग पहचानी है और उसे निपटित करने की ताकत के लिए बोजरूप या फायदेमंद माहित हो उसे तनाव कहते हैं।

--श्रिम्बाहों

उपरोक्त परिभाषा से निम्नतर बात स्पष्ट होती है।

मनोभार या तनाव जीवन में अनिवार्य है जिसका अनुभव हर एक व्यक्ति को कभी न कभी होता ही है।

तनाव का आधार काबल उद्दिष्टक या परीस्थिति ही नहीं क्योंकि संघर्ष घटना या परीस्थिति में प्रतिक्रिया की विविधता / भिन्नता होती है। जिससे साबित होता है की तनाव पैदा होने में कभी कभी गुरु व्यक्ति भी जिम्मेदार होती है। जैसे दसवीं कक्षा में अग्रफल सभी छात्र आत्महत्या नहीं करते ठीक

उसी तरह तनाव पैदा होने में परीस्थिति या व्यक्ति कोई भी जिम्मेदार हो सकता है।

मनोभार के प्रति आदमी की सामान्य और विशिष्ट दोनों स्वरूपों की प्रतिक्रिया देखने मिलती है। जैसे जरूरत की अपूर्णता से गुस्सा होना सामान्य प्रतिक्रिया है और रोना, सामान की तोड़फोड़ करना आदि विशिष्ट प्रतिक्रिया है।

हान्ससेली के अनुसार तनाव के मूलभूत चार प्रकार हैं।।।।

(१) प्रतिदिन की मुसीबतें :

हमारा जीवन छोटी-बड़ी मुसीबतों से भरा हुआ है। जैसे की इम्तीहान में देर हो जाना, पेन का बीगड जाना, इम्तीहान में बगल वाले लडके की बातचीत, बोरी का कम हो जाना इत्यादी मुसीबतों का तनाव होने से कभी कभी हमारा तनाव बढ़ जाता है और हमारे स्वास्थ्य बीगड सकता है।

प्रतिदिन घंघा-नोकरी के लिए राफर करने से भी तनाव हो सकता है, पढ़ाई के दबल कीर्मी का आनाजाना, रेडीयो बनाना, टीवी या मोबाइल शक करना आदि छोटी-छोटी बातें भीलकर बड़ी बात बनती है, जिसे बकावट, तंगदिनी, गुस्सा हो जाता है।

२) बड़ी आपत्तिजनक घटनाएँ :

सन् १९८३ में भोपाल गैस दुर्घटना, सन् १९९३ में लातूर में हुआ भूकंप, बम्बई और कश्मिरी में हुई आतंकवादी घटनाएँ, सूरत में आई बाब, प्लेग की बीमारी और स्याइन फ्लू की बीमारी आदी बड़ी आपत्तिहमारे लिए तनावपूर्ण साबित हो सकती है।

कोहन और अहिर्नने आपातजनक मनोभार को पांच क्षेत्रों में विभाजित किया है।

- अ) मानसिक चढ़ता - उसमें व्यक्ति को इतना गहरा सदमा पहुंचता है कि उसकी समझ में नहीं आता की उसे क्या करना चाहिए।
- ब) संवत् किया - इस विभाग में व्यक्ति प्रतिक्रिया करके परीस्थिति के साथ अनुकूलित होने का प्रयास करती है। जबकी उसमें जागति कम होती है।
- क) अपराधभाव - समाज की सहानुभूति होने पर भी व्यक्ति अपराधभाव महसूस करती है। बकावट महसूस करती है।

- ह) जायति : इस विभाग में व्यक्ति घटना की करुणता और गंभीरता से अवगत होता है उसे पहुँची हानि का अंदाज होता है।
- इ) पुनःअनुकूलन : आखिरकार व्यक्ति यहाँ पर अपात को बुरी घटना समझकर स्वीकार करती है और उसके साथ अनुकूलित होने का प्रयास करती है।

(3) तनाव के दीर्घकालीन सामाजिक स्रोत :

सामाजिक प्राणी होने के नाते हम समाज की समस्याओं से नहीं बच सकते खास तौर पर जिनके जैविक, मानसिक, आर्थिक और सामाजिक संशोधन सीमित है। उन लोगों को ज्यादा भुगतना पड़ता है। गरीबी, बेरोजगारी, वैमनस्य, जस्ती विस्फोट आदि समस्याएँ मनोभार का कारण बन सकती है।

हमारी जीवनशैली में अचानक आया बदलाव, लाटरी लगना, बड़ा इनाम लगना बड़ा इत्यादि से भी हमें थोड़ी मुसीबत या तनाव का एहसास होता है।

(4) वैयक्तिक घटक :

परिस्थितियाँ कितनी भी तनावपूर्ण हो लेकिन व्यक्ति तनावग्रस्त होगा या नहीं उसका आधार खुद व्यक्ति है। अहम्वादी, शक्ति, रुबिचुस्त, लघुता या गुरुता का अनुभव करनेवाला व्यक्ति जल्दी तनावग्रस्त हो सकता है, अतिमहात्वाकांक्षी, अधीरा, स्पर्धात्मक मनोवृत्तिवाला, आक्रमक और वैरवृत्तिवाला व्यक्ति अधिक तनावग्रस्त हो सकता है।

- 14) वैज्ञानिक खोज, तकनीकी सुविधाएँ, पॉपुलरी संस्कृति का अविश्वेकपूर्ण अनुसरण, जीवनशैली में बदलाव, दोड़धामधरी जिन्दगी इत्यादी की वजह से भी जीवन तनावपूर्ण बन रहा है।

इन सब में से एक से ज्यादा घटकों की आंतरक्रिया से मनोभार असह्य बन जाता है। इस तरह मनोभार का कोई एक निर्धारक नहीं होता।

निष्कर्ष :

प्रस्तुत संशोधनपत्र का ध्येय तनाव के उद्भवस्थानों के बारे में जानकारी देना है, प्रस्तुत लेख तैयार करने के लिए ग्रंथालय और गौण माहिती पद्धति का इस्तेमाल किया गया है जिसका निष्कर्ष नीचे दिया गया है।

- 1) प्रतिदिन की मुसीबतों से तनाव उत्पन्न होता है।
- 2) बाढ़, अकाल, रोग, संक्रामक बीमारियाँ, भूकंप, आग, आतंकवाद जैसी भयजनक घटनाएँ मनोभार को जन्म देती हैं, बढ़ाती हैं।
- 3) गरीबी, भूखमरी, बेरोजगारी, रुबिचुस्त समाज व्यवस्था, पराई संस्कृति का अनुसरण, जीवनशैली में बदलाव आदि वजह से तनाव हो सकता है।

- 4) कोषी, शक्ती, अहम्वादी, आक्रमक, अधीरा, लघुता या गुरुता का अनुभव करनेवाला व्यक्ति जल्दी और ज्यादा तनावग्रस्त होता है।

- 5) टी.वी. ज्यादा देखना, मोबाइल में मेसेज पढ़ना, कम्प्यूटर पर ज्यादा काम करना, हमेशा घर में बंध रहना, रुचि का अभाव होना आदि से तनाव बढ़ता है।

संदर्भ :

- 1) डॉ. शाह अरविंद और जोषी गंधर्व 'तंद्रस्ती का मनोविज्ञान' डिवाइन पब्लिकेशन, अहमदाबाद
- 2) मनोविज्ञान कक्षा 12 पाठ्य नं. 93
- 3) डॉ. दवे सी.बी., पटेल एन.एस. और पंचाल दिनेश जे. 'पर्यावरण का मनोविज्ञान' सुचिता प्रकाशन, अहमदाबाद
- 4) प्रा.मलीक एम.आर. 'असाधारण मनोविज्ञान' श्री.जमनादास कंपनी, अहमदाबाद.

प्रो. डी. सरोज ए. नारीगरा
मनोविज्ञान विभाग,
बहाउद्दीन विनयन कोलेज,
जुनागढ़

AYUDH PUBLICATION
Publication of Books with ISBN
AYUDH JOURNAL (2321:2160)
SURABHI JOURNAL (2349:4557)

Contact
94 28 34 36 35 & 91069 42482
ayudh2013@gmail.com
www.ayudhpublication.com

Editor In Chief
Mr. Rohit Parmar
Email : ayudh2013@gmail.com
www.ayudhpublication.com

ISSN 2321-2160

ISSN 2349 : 4557

International Peer-Reviewed Referred Journal

Impact Factor : 2.1

SURABHI

19th Issue

October 2018

Editor

Mr. Rohit Parmar

INDEX

1.	સિતોપદેશમાં નિરૂપિત ઉપદેશ કલા ડૉ. બી. જી. પટેલ.....	1
2.	અભ્યાસ અને અભ્યાસમાં ટેકનોલોજી Mr. Ranjithbhai Gamanbhai Gamit.....	4
3.	Working Women's Problem in India Prof. Dr. Saroj A. Narigara.....	9
4.	A Comparative Study of NPA Management in Indian Banks with reference to Selected Public Sector Banks and Private Sector Banks Dr. Bhavsinh M. Dodiya & Harsha P. Nirmal.....	12
5.	शांकर शिवस्तोत्र में भक्ति और वेदान्त तत्व दर्शन उत्तम के. गांगुर्डे.....	21
6.	સ્ત્રીઓની ઘટતી જતી સંખ્યા અને તૂટતી જતી સમાજવ્યવસ્થા - એક પ્રવર્તમાન યુગની ગંભીર સમસ્યા : એક ચિંતન ભાવિના આર. દેસાઈ.....	24
7.	ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં- સૌરાષ્ટ્રની વસ્તી ડૉ. વિશાલ આર. જોષી.....	27
8.	લોક ઉત્સવોમાં હળોતરો અને શીતળા સાતમનો એક અભ્યાસ પ્રા. શશીકાન્ત આર. પટેલ.....	29
9.	‘નવી વાર્તાસૃષ્ટિ’માં ગ્રામ ચેતના પ્રા. પ્રીતિબેન અમૃતલાલ પટેલ.....	33
10.	પાલીવાલ બ્રહ્મસમાજના સામાજિક રીત રિવાજો અંગે અભ્યાસ ડૉ. જયશ્રી એસ. સોરઠીયા.....	35
11.	પ્રેમચંદયુગીન એવમ્ પ્રેમચંદોત્તરયુગીન ઉપન્યાસધારા : એક અધ્યયન ડૉ. જિતેન જે. પરમાર.....	39
12.	A Comparative Study of Profitability of Selected Pharmaceutical Companies in India Dr. D. M. Parmar & Hansa J. Kachhatiya.....	44
13.	मुमवत शाह के निबंधों में चिंतन अश्विनवीरी जी. अपारनाथी.....	49

Working Women's Problem in India

Prof. Dr. Saroj A. Narigara
Department of Psychology
Bahauddin Arts College, Junagadh

Objectives

The main object of the Research Paper is to give the information about "Working Women's Problem in India"

Method

Library work & Secondary information method has been taken to prepare this research paper.

A kind of socialization which differs from the general pattern of socialization of women in India. The role restructuring is necessary for professional women but it also gives rise to a couple of serious problems. The most important being conflict between the role requirement and the set of existing norms, values, expectations and obligations of the society in general. Since the norms and values form a connection between role and system, and because the norms and values always emerge after the system has been in operation for a while, it is obvious that there is always a lag between the two. If there are changes in the systems and the roles, one needs to have corresponding changes in the norms and values too, to connect the roles with each other and also to the system to which they belong. For the new working women in India at present, value crises have developed since the modern women have to wait until the links develop to connect new role with the modified new system. This has often confronted her with incompatible situations where she is not able to decide between her role conflict.

In 21st Century women is facing a problem of her status in education, Economical, Political participation in Indian politics, neglecting her health. Survey of Literature in the area of women studies suggests that there is a dearth of information on women in profession in India. Information regarding women in profession is largely derived from journalistic write ups which only touches the fringe of the problem, the labor market on the whole depends on the family situation.

- 1) the way in which boys and girls are valued by the family and society.
- 2) the control which women are able to exercise over their own lives, those of others and also to the extent to which their lives are controlled by others,
- 3) the decision making power of women in various roles they play, namely, mother, daughter, daughter in law, wife widow, servant etc., is necessary to understand the relative status of women within a society and the work place.

This is of vital importance because the working women through the allocation of income, arrangement of marriages shape the lives of individuals, both men and women.

In traditional societies which follow the economic system characterized by a sharp division of labor between sexes, women's primary responsibilities get restricted to child care, the preparation of food and the general household tasks.

In my observation to working women, especially professional women and the realization of the fact that they are passing through strenuous period of adjustment between work at home and profession. In order to get to the root of the problem it seemed necessary to study women in their social relations at work and to discover the processes whereby their social relations have changed over time.

Defining woman's primary role as the home maker and the ideology of femininity. Through this we can know how a woman placed in highly specialized careers reconciles the differing beliefs, standards, values and perceptions of her two roles - namely, - working woman as well - as a housewife? - How - is a woman viewing expansion in her set of roles? what problems are encountered by her at the work place as well as at home? what are the ways in which forces of tradition and modernity are being reconciled? How is she managing her time? How well is she faring as a professional? How is she striking a balance

between the two worlds which are highly demanding and compromising. An understanding of the kinds of problems faced by them is intended.

The Indian woman, especially the professional woman, who is standing at the cross roads of social evolution, faced with contradictory values, perceptions and expectations needs to be understood as an emerging social reality.

A professional occupies a definite status, autonomy, power and authority and she achieves a status which is open to all members of the society. Whereas, the status of a traditional woman is ascribed, and she is subordinated to the power and authority of men.

The power and authority a traditional woman enjoys among the members of her own sex changes with change in her role -status, from wife, mother, daughter in law to mother in law, grand mother in law etc.

Power and authority relation change with the progression in status. The disparity in status between the daughter in law and mother in law is culturally given, daughters in law are subordinate to mothers in law. In the professional culture innovation is encouraged and there is a general interest in the scholarly advancement through competition within the profession in direct contrast to the traditional interest in the retention or adherence to the already set cultural norms and disturbance of traditional role and status is not appreciated. There is no disparity in status on grounds of sex whereas in society at large sex discrimination is felt.

Women's status and role, employment and exploitation of women in the unorganized sector etc. Women basic issues in the traditional societies it was not considered appropriate for women to work outside the home for wages. This normative value must be taken into consideration when assessing the participation of women in the work force. The wage rates for women of India are especially low even when they perform the same kind of work as men. In the traditional village in India, among some castes, women played more active productive roles. They made distinctive contributions to cultivation, crafts, and menial services and to the marketing of agricultural products and handicrafts. Among hill tribes and scheduled castes of India the production and marketing of handicrafts are still a female province. In most parts of the country there is a taboo on women

ploughing, but throughout all the regions of India they take part in other aspects of agricultural production such as weeding, transplanting, winnowing and harvesting. In all these area of work force women are getting low wage rates.

Also, Indian women are often deprived of promotions and growth opportunities at work places but this doesn't apply to all working women. A majority of working women continue to be denied their right to equal pay under the Equal Remuneration Act, 1976 and are underpaid in comparison to their male colleagues. This is usually the case in factories and labor-oriented industries.

Typically, the orthodox mindset in the Indian society makes it difficult for a working woman to balance her domestic environment with the professional life. In some families, it may not be acceptable to work after six o'clock. Those families that do accept these working hours may experience considerable anxiety every day about a woman's safety while traveling. So many issues affect a working woman because she is closely protected or watched by her family and the society.

If women is doing a professional service firstly profession applies to a body of theoretical knowledge, to be acquired through a prescribed course of intellectual training. Secondly, Professions are tightly organized bodies, which among other things, set the standards of proficiency, regulate entry into their own organization, grant licenses for practice of their specialized skills and thus secure monopoly over their practice, and prescribe a code of conduct for the members in their dealings with one another as well as with the clients. She have to update herself and had facing a lot of problem on her professional approaches. That place of working they are getting a problem of sex harassment. These cases of sex harassment is not coming out because of women is not able to tell about it. And if she say to the higher authority, the higher authority is neglect it and in some time she is not able to face it because of financial problem, family responsibility and living in traditional society.

The domestic life of the Women is of how they coping with work at home and striking a balance between the domestic and professional pressures. The women relied heavily on paid servants. The servants in most of the cases

were not regular, punctual or trust worthy. Since there were no alternative arrangements like crèches and home for the aged to take care of children and aged, they had to tolerate the kind of service the servants gave. Majority of those living in joint families have noncooperation from other members. They have the burden of living up to the expectations of the other family members. In this case she says we are scared of those sitting at home ideal. They expect us to be perfect cooks, be polite and take care of them responsibilities of Managing family matters and other concerns except the profession.

women can do wonders provided she gets cooperation and encouragement from all important quarters. Working women has to face many stresses and tensions and are more prone to diseases like hypertension and diabetes. If we have a family history of diseases we are more prone to get them earlier.

The life of a working woman is a continuous struggle unless she has a very cooperative and understanding husband. Her career and ambition usually takes a second place as children's interest come first. To achieve her ambition the home life has to be sacrificed or else ambition is to be sacrificed. If the home front is peaceful a working woman can achieve everything in life to her satisfaction.

In menopausal timing the working women have hormonal changes in her body because of which she has changes in her nature. She may become emotional, angrily, facing a many physical fitness problem. In this time she is not able to coping with profession and family responsibility.

Working women in India pass through a difficult period when children are small because even today there are no reliable and standard creche. Though one relies heavily on servants, they are also not trust worthy. Since the care of children is the job of the mothers which makes her responsible for their well being she has to make some arrangement to see that the children are safe when she goes for work. In this situation children are using TV, computer games, mobile chat with friends, internet and bad friends. Children got caught in to the drugs scam and smoking. They also not refer their parents. The father may not take interest in such matters. He may be immune to

problems concerning the nurturing of children. Men may understand the problem of the working ladies but if they do not come forward to help or to cooperate, mere understanding would not help.

If women is highly educated she is also getting a problem of marriage. Because India is a traditionally trust in castism her parents are insist her to get married in their cast only. In some cast there is no chances to get highly educated person, in searching the good person she may pass the time of marriage resulting she became unmarried. In India in various cast intercast marriage is not accepted.

In India people expect too much from educated Ladies, they expect excellence in all fields including household work. They don't realise that, even though they are capable of good work, they have too much physical and mental strain. Even if they want to do, they have their own limitations. It is individual ability how to manage work at two places.

It depends on the conditions in which a particular woman is placed and the type of career she pursues. Women in India are still trying to live up to the traditional expectations of looking after the children, old members, husband and household chores because they feel that the time is not ripe for them to avoid such responsibilities as there are no other alternatives. As one of the respondents said "for the general-population in India there is no other career role for women except that of a housewife."

References :-

1. Dr. Yagnik L.R., Dr. Shah Arvind S. & Dr. Dhila B.D. "Psychology of Adjustment" Parshwa Publication, Ahmedabad.
2. Dr. Pandit Harshida Ramu "Women Psychology" University Granth Nirman Board, Gujarat state, Ahmedabad.
3. Prof. Desai Yogendra K. "Developmental Psychology" University Granth Nirman Board, Gujarat state, Ahmedabad.
4. Prof. Shah A.G. & Prof. Dave J.K. "Women & Society" Anada Book Depot, Ahmedabad.
5. Prof. Shah A.G. & Prof. Dave J.K. "Social Changes in Modern India" Anada Book Depot, Ahmedabad.
6. Dr. Shah Kalpana "Changes of Women's Status and Role" University Granth Nirman Board, Gujarat state, Ahmedabad.

AYUDH PUBLICATION
Publication of Books with ISBN
AYUDH JOURNAL(2321:2160)
SURABHI JOURNAL (2349:4557)

Contact
94 28 34 36 35 & 91069 42482
ayudh2013@gmail.com
www.ayudhpublication.com

Editor
Mr. Rohit Parmar
ayudh2013@gmail.com
www.ayudhpublication.com

GOVT. ARTS & COMMERCE COLLEGE,
VANTHALI (SORATH)
DIST. DUNAGADHI, STATE- GUJARAT

GOVT. ARTS & COMMERCE COLLEGE,
VANTHALI (SORATH)
DIST. DUNAGADHI, STATE- GUJARAT

SORATH: E-Journal

ISSN 2457-0109

A National Peer Reviewed Referred E-Journal

Issue-2 (Jan.-Aug.-2018)

Impact Factor 1.067

CHIEF EDITOR & PUBLISHER

DR. RAJESH K. DODIYA

Principal

Govt. Arts & Comm. College, Vantthali, Dist. Dunagadhi

EDITOR

DR. KAPIL P. GHOSIYA

Asst. Professor (Economics)

Govt. Arts & Comm. College, Vantthali, Dist. Dunagadhi

SORATH: E-Journal ISSN 2457-0109

A National Peer Reviewed Referred E-Journal

Issue-2 (Jan.-Aug.-2018)

Impact Factor 1.067 (Anthellion)

जनवादी कवि नागार्जुन

प्रा.डॉ. संजय.एल. बंधिया

आसि. प्रोफेसर (हिन्दी)

सरकारी कला महाविद्यालय-भेसाण

हिन्दी और मैथिली के अप्रतिम कवि नागार्जुन का जन्म तरउनी गांव के एक किसान परिवार में हुआ था। उनका वास्तविक नाम वैधनाथ मिश्र था। किन्तु आपने हिन्दी में नागार्जुन नाम से ही पहचाने जाते हैं तथा मैथिली में यात्री के नाम से आपने रचनाएं लिखी। कबीर की पीढ़ी का यह महान कवि नागार्जुन नाम से ही जाना जाता है। आज हिन्दी साहित्य में नागार्जुन का नाम बड़े ही गर्व एवं गौरव के साथ लिया जाता है। नागार्जुन प्रगतिवादी विचारधारा के प्रबल व सशक्त कवि रहे हैं। नागार्जुन जननायक बनकर लोगों के सामने आये और लोगों का पथ-प्रदर्शित किया। नागार्जुन बहुमुखी प्रतिभा के धनी हैं, तभी तो वह साहित्य की अनेकानेक विधाओं में सृजन कार्य कर सके।

नागार्जुन न केवल हिन्दी साहित्य के बल्कि समय दलित-दमित एवं पीड़ित जनता के पक्षधर बनकर हमारे सामने उपस्थित होते हैं। जिस समय उन्होंने साहित्य में कदम रखा उस समय हमारे समाज में अनेक विसंगताएँ थी। उच्च वर्ग के द्वारा शोषण, सामाजिक परिस्थितियों एवं यातनाओं के वे खुद भी शिकार हुए थे। अतः उनके काव्यों में दमित तथा पीड़ित समाज के प्रति सहानुभूति दिखाई देती है। इस संदर्भ में डॉ. विभूषण का कहना है कि, ".....समाजवादी यथार्थवाद सामाजिक विषमताओं के मूल कारण की पहचान कर उन्हें नष्ट करने का प्रतिक्रियात्मक हल प्रस्तुत करता है। इसके अन्दर ऐसे समाजों का चित्र उपस्थित किया जाता है जो उपेक्षित निम्न श्रेणी के हो तथा जीवन-यापन के लिए प्रस्तुत अपनी विषम परिस्थितियों से संघर्ष कर रहे हो।" जिस समय नागार्जुन काव्य लिख रहे थे उस समय गांधीयुगीन एवं स्वतंत्रता संग्राम भी चल रहा था। अतः आपके काव्यों में प्रारंभ से ही इस विचारधारा को हम देख सकते हैं और उनमें खुला व्यंग्य है, सत्ताधारी और शासक पक्ष के विरुद्ध आक्रोश है।

नागार्जुन संवेदनशील और प्रतिबद्ध जनवादी कवि हैं। अतः वे न तो सामाजिक अन्तर्विरोधों के प्रति तटस्थ रह सकते हैं और न राजनीतिक विडम्बनाओं से निरपेक्ष। समय और समाज से गहरे व आत्मिय सरोकार रखने के कारण ही वे विसंगतियों से विक्षुब्ध हो उठते हैं। यह विक्षोभ जब बौद्धिक प्रक्रिया से गुजर कर काव्य में उतरता है तो व्यंग्य की कलात्मकता देखती ही बनती है जिसमें आक्रोश के साथ-साथ तटस्थता भी दिखाई पड़ती है। किन्तु यह तटस्थता उदासीन रहनेवाली न होकर कुछ ऐसी होती है जहाँ से कवि चीजों को सही-सही देख पाता है और कोरी भावुकता का शिकार नहीं होता। कवि को शोषणकारी नीति से सख्त नफरत है। अतः 'प्रेत का बयान' नामक काव्य में किसान, मजदूर और महेनतकश इंसानों की महत्वपूर्ण भूमिका के बारे में बताया गया है। संस्कृति के विकास में, मानव की प्रगति में मजदूर और महेनतकश इंसानों ने अपनी महत्वपूर्ण भूमिका अदा की है। अतः नागार्जुन ने मजदूरों की स्थिति का वास्तविक अंकन करते लिखते हैं -

बीज नहीं है, बैल नहीं है, बरखा बिन अकुलाते हैं,

नहर रेट बढ़ गया खेत में पानी नहीं पटाते हैं,

SORATH: E-Journal ISSN 2457-0109

A National Peer Reviewed Referred E-Journal

Issue-2 (Jan.-Aug.-2018)

Impact Factor 1.067 (Anthelion)

नहीं खेत में तिलका भर और खाना उपजा पाते हैं,

चिड़चिड़ा कच्चे फुल न सके, साहू की झिझकी खाते हैं।

इन स्थितियों को देखकर नागार्जुन कहते हैं कि जब एक देश में जमींदारी प्रथा और व्यापारी वर्ग मौजूद है तब तक कम किसानों को न्याय नहीं मिल सकता, क्योंकि इन किसानों पर शोषण करनेवाले स्वयं अपने आदर्शों से किसान रहे हैं। जेतनी भी इस अवस्थाविरुद्ध के कारण देश बेकार है, भूख महामारी और अकाल आज अपना लोभ नृत्य कर रहे हैं-

महाराजी हैं वम की नानी छेतों में छलियानी में

भूख, अकाल, महामारी की फसल उगी खेतों में

तूट-फाट की होठ मध गई मलखी हैवानों में

प्रटक रहा ताता मानो की सरकारी दुकानों में।

(प्रेत का बयान से)

नागार्जुन ने अपने कवियों में समाजिक विसंगतताओं पर भी लेखनी पावनी है। समाजिक विषयों पर लिखी गई कविताओं में देखें तो 'चंदन और पानी', 'दौधक और बाती', 'रामरा', 'प्रेतका बयान', 'सौंदर्य प्रतियोगिता', 'विज्ञान सुंदरी', आदि हैं। जहां हम कह सकते हैं कि नागार्जुन के कवियों में समाज के विभिन्न वर्गों की व्यापक विस्मयकारी है। शोषण के कारण जीवन को रसहीन बना मुक्तिदाता होता है। निम्न मध्यमवर्ग की दुर्दशा का चित्र 'छोटे बाबू' जैसे कव्यों में देखा जा सकता है। छोटे बाबू जिसे अपनी आर्थिक समस्याओं के बावजूद मध्यवर्गीय का पूरा पाछा पढ़ना पड़ है, जो अपनी समस्या को दैनंदिन जीवन में चुका रहा है, इससे किसी प्रकार की महत्तर समाजिक विमोक्षार्थी की उम्मीद करना व्यर्थ है। भारतीय समाज का दुर्भाग्य यह है कि वह धर्म के नाम पर शोषण किया जाता है। नागार्जुन धर्म की आड़ में चलनेवाले दम को अपने कई कव्यों में उजागर करते हैं। नागार्जुन मिथसीय और ऐतिहासिक दोषा का प्रयोग समाकालीन बंधन के संदर्भ में करते हैं। प्रचुरांतर शासक मनोवृत्ति में अत्यधिक विमृति को पकड़ते हैं। मानवीय संवेदन को खूब होते भी देखते हैं। अतः 'पाषाणी नामक कव्य में कहते हैं-

'वाम सामंती युग के उत्तराधिकारी,

रामराज्य के पुनारिखों ने साला खसती खन को तो तिलापे रखा

लेकिन खन के सहयोगी स्वाधीन्य को कुंसा दिया।'

नागार्जुन ने 'प्रेत का बयान' नामक कविता में प्रायमरी स्कुल के एक शिक्षक की प्रेत के रूप में लचील छीनी गई है और पौरुषधति की विडंबना यहां तक पहुंच जाती कि छुट्टी परमात्र भी वह शोध में पर मजबूर हो जाते हैं कि उसकी आत्मा क्या प्रकार निकले होगी। अतः कवि लिखते हैं-

सुनकर दहाड़,

स्वाधोन भारतीय प्रायमरी स्कुल के

भूखमरी स्वामिनी सुविधित प्रेत की,

रह गए निश्चल

महामहिम नरकेश्वर ।

SORATH: E-Journal ISSN 2457-0109

A National Peer Reviewed Referred E-Journal

Issue-2 (Jan.-Aug.-2018)

Impact Factor 1.067 (Anthelion)

नागार्जुन जन कवि थे। तभी तो उनके काव्य में हमें जनवादी विचारधारा के दर्शन उनके कई काव्यों में हो जाते हैं। वह मानव की तबज को पहचानते थे। 'अकाल और उसके बाद' नामक काव्य में गांव में अकालग्रस्त गांव-घर का बड़ा ही सटीक चित्र खिंचा है -

कई दिनों तक चूल्हा रोया, चक्की रही उदास
कई दिनों तक कान्नी कुतिया सोई उनके पास
कई दिनों तक लगी भीतपर छिपकलियों की गस्त
कई दिनों तक चूहों की भी हालत रही शिकस्त ॥

निष्कर्ष के रूप में कह सकते हैं कि नागार्जुन जनवादी भावों को लेकर चलनेवाले कवि हैं। नागार्जुन की कविता का स्वर जनवादी है। नागार्जुन केवल कवि ही नहीं हैं बल्कि कवियों के कवि जनकवि हैं। नागार्जुन का समय साहित्य जनवादी भाव एवं स्वर को अभिव्यक्ति देता है। इसलिए ही नागार्जुन को जनकवि का बिरुद मिला है वह सर्वथा उचित ही है।

• संदर्भ ग्रन्थ :

- (१) नागार्जुन एक समीक्षा - भानु चौधरी
- (२) हिन्दी साहित्य का इतिहास - बच्चन सिंह
- (३) आधुनिक हिन्दी साहित्य का इतिहास - डॉ. डी.एम.सोलंकी

GOVT. ARTS & COMMERCE COLLEGE
VANTHALLI (SORATH)
DIST. JUNAGADH, STATE-GUJARAT

SORATH: E-Journal

A National Peer Reviewed Refereed E-Journal

Issue-17

February-2020

CHIEF EDITOR & PUBLISHER

DR. RAJESH K.DODIYA

EDITOR

DR. KAPIL P.GHOSHIA

International Peer-Reviewed Referred Journal
(Formerly in the list of UGC Approved Journals No. 47772)

AYUDH

38th Issue
July 2018

Impact Factor : 2.3

Editor
Dr. Nehal Kalavadiya

Editor in Chief:**Dr. Nehal Kalavadiya****Peer Review Committee**

1. Dr. Jiten J. Parmar (GES-II) – Department of Hindi
Bahauddin Arts College, Junagadh, Gujarat
2. Dr. Vishal R. Joshi (GES-II) - Department of History
Bahauddin Arts College, Junagadh, Gujarat
3. Dr. Jaysinh B. Zala – Associate Professor & Head, Department of Sociology
Bhakta Kavi Narsinh Maheta University, Junagadh, Gujarat
4. Prof. Dilip B. Kataliya (GES-II) - Department of English
Bahauddin Arts College, Junagadh, Gujarat
5. Dr. Hirji P. Sinch (GES-II) – Department of Gujarati
Government Arts & Commerce College, Ranavav, Gujarat
6. Dr. Madhuben B. Patel – Department of Commerce
Sir K. P. College of Commerce, Surat, Gujarat
7. Prof. (Dr.) Chetan Trivedi – Professor & Head, Department of English
Bhakta Kavi Narsinh Maheta University, Junagadh, Gujarat
8. Dr. Pravat Dangal – Department of Physics
St. Joseph's College, Darjeeling, West Bengal
9. Pri. Dr. Rajesh K. Dodiya (GES-II) - Department of Psychology
Government Arts & Commerce College, Vanthali, Gujarat
10. Dr. Arjun G. Dave - Department of Communication Skills
Marwadi Education Foundation, Rajkot, Gujarat
11. Dr. Jignasa Chayda – Department of Education
Government College of Education, Kachhal, Surat, Gujarat
12. Dr. Kapil Ghosiya (GES-II) - Department of Economics
Government Arts & Commerce College, Vanthali, Gujarat
- Legal Advisor
Mr. Manish N. Dhokadiya (LL.B., LL.M-HRHH)

INDEX

1.	અતિવાસ્તવવાદની સાહિત્યમાં અભિવ્યક્તિ પ્રા. ડૉ. બકુલચંદ્ર એમ. ઘોડી.....	1
2.	A Comparative Study of Mental Health of Teenagers With Relation to Their Gender Gautamkumar R. Dalvi.....	4
3.	ભજન સાહિત્ય સ્વરૂપ 'ખ્યાલો' : એક અધ્યયન જલ્પાબેન ડી. ડાબી.....	8
4.	દલિત સમસ્યા ડૉ. જયશ્રી એસ. સોરઠીયા.....	12
5.	Computer Applications and Tools: As an Assistant in Scientific Research Process Shobhana R. Prajapati.....	16
6.	जायसी के पछावत में प्रेम-साधना डॉ. संजय एल. बंधिया.....	19
7.	'आपका बंटी' एक दृष्टिपात.... डॉ. राकेश चौधरी.....	21
8.	મીડિયા ઓર મહિલા ડૉ. પી. આર. ડોડિયા.....	24
9.	કચ્છનો યક્ષનો મેળો : ઇતિહાસ અને સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિએ ડૉ. મહેશ પી. વર્મા.....	26
10.	समकालीन दलित कवयित्रियों के काव्य में दलित चेतना कृष्णावन्ती पी. वसाणी.....	30
11.	A Comparative Study of Insecurity among Gujarati Medium and English Medium School Teachers Dr. Kiran Vaghela.....	34
12.	ગુજરાતના દરિયાકાંઠાનો સામાજિક-આર્થિક વિકાસ ડૉ. કંચન આર. રાઠોડ.....	37
13.	वैदिक-पुराणयो : शिवतत्त्वविवेचनम् ज्योतिषी. भारद्वाज.....	40
14.	Higher Education in India - Issues and challenges Shri Jaydeepsingh Rao & Dr. Mahesh Jani.....	43

जायसी के पद्मावत में प्रेम-साधना

डॉ. संजय. एल. बंधिया
सरकारी कला महाविद्यालय - भेषाण

महोदय गुरुदेव जायसी का पद्मावत दिल्ली साहित्य में एक अनुपम सिद्धि माना जाता है। इतना ही नहीं पद्मावत सूफी काल्प परंपरा में एक जलमगता रुच माना जाता है। वस्तुतः पद्मावत दिल्ली साहित्य का एक अनमोल रत्न है। सूफी कवि जायसी साधना में सिद्धि के लिए प्रेम को एक मात्र अमोघ साधन मानता है। उनका मानना है कि प्रेम प्रथम लौकिक धरातल पर होता है और तत्पश्चात् अलौकिक चेतन को प्राप्त होता है। प्रेम भक्ति का दूसरा रूप है जिसमें मानव प्रेम ईश्वरीय प्रेम में बदल जाता है। तभी तो किसी नविक ही कहा है -

**“ गंधविहिन फूल है जैसे चन्द्र चन्द्रिकाहीन ।
यो ही फियका है मनुष्य का जीवन प्रेम विहिन ।
प्रेम स्वर्ग है, स्वर्ग प्रेम है, प्रेम अशोक अशोक ।
ईश्वर का प्रतिबिम्ब प्रेम है, प्रेम हृदय आलोक ॥ ”**

जायसी सूफी कवि का सूफी दर्शन का स्थान सबसे-उपर बताया गया है। जायसी न-प्रेम की पीर को अधिक महत्व दिया है। डॉ. बच्चनसिंह का शब्दों में- “ जीवन प्रेम है। उनका परिस्थितियों में उस-अनक रूप रूपों में दृष्टा जा सकता है। सौन्दर्य में, संयोग में, वियोग में, सामाजिक दायित्व में और मृत्यु में भी यह प्रेम धर्म, जाति, मठ, मजार का पर है। किन्तु है यह इस लोक में पारंपरिक प्रतिबंधों म-जातीय संस्कारों में, धन्य जीवन में। जायसी इन्हीं का भीतर चलता है। त-बाहर स-भीतर आता है और भीतर स-बाहर। इस आवाजाही स-बाहर - भीतर का भद्र मिट जाता है। ”

जायसी न-प्रेम मार्ग को अमर्या, कठिन और कालों की यह बताया है -

**- प्रेम को फंद जनि कोई पराई - जनि कोई प्रेम कराता ।
प्रीति बेती जनि अराजें कोई - अरुजें मुए न छूटे सोई ॥ ”**

जायसी का अनुसार सृष्टि का मूल कारण प्रेम है। प्रेम का बिना यह सृष्टि शून्य है। प्रेम का मार्ग कठिन होना-स-सभी को प्रेम न करन-की सलाह दता है। जायसी का पद्मावत प्रेम पथ का सफल वितर है।

जायसी की प्रेम साधना में संयोग - वियोग दोनों के लिए स्थान है। प्रमाख्याओं में प्रेम वियोग स-संयोग की ओर यात्रा करता है। पर पद्मावत में दोनों एक साथ चलता है।

वास्तविकता तो यह है कि विरह की आँव में एककर ही संयोग सारा आसरा है। पद्मिनी के प्रति रत्नसल का प्रेम सूफियों का साधनात्मक प्रेम है। यदि इस-दृष्टा दिया जाय तो रत्नसल और अलाउद्दीन का प्रेम एक जैसा है। पद्मावती के प्रति रत्नसल का प्रेम साधनात्मक प्रेम है और जायसी का रत्नसल का प्रति प्रेम गार्हस्थिक है। जायसी न-पद्मावत में प्रेम वर्णन में लौकिक मर्यादाओं का पालन दिया है। यह प्रेम जीवन के दोनों बिंदुओं को स्पर्श कर सफलता दिलाता है। पद्मावती का सौन्दर्य रत्नसल में प्रेम का बीजारोपण करता है और वह प्रेम लोभी बन विरही-उन्मादी और आत्मत्यागी बन जाता है। जायसी न-पद्मावत में प्रेम की एकनिष्ठता को महत्व दिया है। रत्नसल काल पद्मावती को ही प्रेम करता है। जब रत्नसल की परीक्षा के लिए उनका समक्ष स्वयं मां पार्वती सुन्दर अप्सरा के रूप में उपस्थित होती है तब भी वह अपन-वैय को बनाय रहता उस तरफ दृष्टाता तक नहीं है। यह है सफल एकनिष्ठ प्रेम का व्यंजना।

रत्नसल का प्रेम उदात्ताता का प्रत्यक है। तोत-व-मूढ़ स-पद्मावती का रूप सौन्दर्य का वर्णन सुनता-ही वह योगियों के साथ उस साधना रूपी पद्मावती को प्राप्त करने-के लिए निकल पड़ता है। पद्मावती को प्राप्त करने-के लिए रत्नसल को कई कसोटियों में स-लि कलना पड़ता है। जिस प्रकार भक्त अपन-आराध्य को प्राप्त करने-के लिए अडिग साधना करता है। वैस-प्रथम दृष्टि स-दृष्टा तो ठहरे यह प्रेम लौकिक धरातल पर नजर आता है, पर बाद में यही प्रेम अलौकिक बन जाता है।

जायसी न-प्रेम को ज्ञान स-भी उंचा माना है। प्रेम की उचाई को ज्ञान छु नहीं सकता। प्रेम आकाश और ध्रुव स-भी उंचा है -

**“ ज्ञान दिष्टि सि जाई पहुंचा
प्रेम अदिष्टि गगन ते उंचा ॥ ”**

प्रेम में आत्मसमर्पण एवं त्याग महत्वपूर्ण है। जब प्रेम में समर्पण आता है तब उसकी सफलता की पराकाष्ठा का दर्शन होता है। पद्मावती का रत्नसल के प्रति समर्पण भाव दृष्टात-ही बनता है।

**“ जित वहि जो अधिक पियारी । मांगे जीउ, देउ सह बलिहारी ॥
भोगे सीस, देउ सह ग्रीवा । अधिक तरौ जो मारे जीवा ॥ ”**

और जब एक पात्र का समर्पण भाव दूसरेपात्र को नजर आता है तो वह समर्पण पवित्र और पवित्र बन जाता है। जैसे कि कवीरदास कहता है -

**"तेरा तुझको मौजा, क्या लाने सौ मेरा।
मेरा मुझमें फुल गही, जो है सो तेरा ॥"**

यह अवस्था साधक का समर्पण की उच्च कोटी की अवस्था है। जिनमें जीवन्मा (व्यक्ति) परमात्म (ईश्वर) में विलीन हो जाता है। द्वैत में सम्पन्न अद्वैत बन जाता है। तब साधना की पराकाष्ठा बन जाती है। फिर तो तो वह एक नजर आता है। पद्मावती ही रत्नसख का घट में है और रत्नसख पद्मावती का घट-घट का तुम ओष्ठिक घट, वह तुम माहा। जब साधक व साध्या में एकर हो जाता है तब अतीविक्रम का दर्शन होत है। सांसारिक (लौकिक) प्रेम में स्थानंद का लिए कर्म है जबकि आध्यात्मिक प्रेम में प्रेमी का लिए प्रत्यक्ष कर्म है।

पद्मावती का रत्नसख का प्रति प्रेम दो प्रसंगों में हमें दिखाई देता है। प्रथम जब रत्नसख को अलाउदीन बंदी बन्ता है, तब गोर-बादल नामक दो सखदार का साथ जाकर उसभूषण करवाती है। द्वितीय - रत्नसख का मृत्यु पर सती होकर प्रेम की अद्वितीयता तथा श्रद्धा को प्रमाणित करती है।

जायसी प्रेम की पीर का कवि है। जिस प्रकार कवीरदास ल-प्रेम को जो महत्व दिया है वही महत्व जायसी ल-प्रेम दिया है। कवीरदास स्वयं को ईश्वर की पत्नी तक बता देता है। उसी प्रकार जायसी की प्रणय यात्रा ईश्वर मिजाजी सःशुरु होकर ईश्वर डकीकी में समाप्त होती है। प्रेममार्गी साधना का तात्पर्य-अध्यात्म का प्रति वैसा ही मोह या आकर्षण होता है जैसा कामी पुरुष

को लक्ष्मी का प्रेमी होता है। इस साधना में मन्त्र व दस्त दोनों ईश्वर में तात्कालिक स्थापित कर लेता है। लौकिक मिलन का सुख कुछ क्षणों का लिये होता है परन्तु आध्यात्मिक सुख का सौन्दर्य जन्म-जन्म का लिए होता है। जायसी का अनुयाय प्रेम लिये सुंदर एकरस का लिये अनंद पदार्थ है, जिसप्राप्त करने का लिए प्रेमी को अनेक कठिनाईयों का सामना करना पड़ता है। इसमें समय आने पर प्रेमी अपने-प्राणों का बलिदान देने का लिए सदैव तैयार रहता है। रत्नसख को भी पद्मावती को प्राप्त करने का लिए कई कठिनाईयों व बाधाओं से गुजरना पड़ता है। प्रेमी का लिए अपने-प्रिय पात्र को पाना एक चुनौती होती है। रत्नसख को पद्मावती दिखायी है कि यदि तु शुद्धीर है तो सातवें आसमान पर तबहार मुझस मिलाना -

**"अब जो सूर अहां समियात, आएत यदि सो नमन
पुनि साता ॥"**

अतः हम कह सकते हैं कि प्रेम मार्ग की कठिनाईयों दूर करने का लिए साधक को पीर, सत्यनिष्ठ, शक्तिशाली एवं बलिदानी होना आवश्यक है। निष्कर्ष के रूप में कह सकते हैं कि जायसी ल-प्रेमसाधना में प्रेम का जो स्वरूप निरूपित किया है वह हिन्दी साहित्य का लिए अनुपम निधि है।

• सदर्भग्रन्थ सूची :

- (१) भक्तिमार्ग का कलजयी रचनाकार - डॉ. विष्णुदास वैष्णव
- (२) हिन्दी साहित्य का दूसरा इतिहास - बच्चनसिंह
- (३) हिन्दी साहित्य का इतिहास - आ. रामचन्द्र शुक्ल

डॉ. संजय एल. बंधिया
सरकारी कला महाविद्यालय - भोसाण

EMERGENCE OF UPPER MIDDLE CLASS AND THE CLASS CONFLICT IN THE PLAY 9 JAKHOO HILL BY GURCHARAN DAS

PANKAJKUMAR BHIMABHAI SOLANKI

Research Scholar
trpankajsolanki@gmail.com

ABSTRACT

Gurcharan Das's play 9 Jakhoo Hill is a story of two families with different life-styles and different struggle. The play is fundamentally about the shifting order of our civilization where it is clearly seen that the old middle class is giving a way to the new middle class. However there are multiple sub-themes interwoven along with this main theme. The play has been divided into four acts where Karan Chand is the narrator and actor. The play is about Deepak and Ansuya who love each other but cannot get married. The play symbolizes the depiction of upper middle class families where deprived people have no voice and are often oppressed by the upper class people. They are sub-altern in this regard as they do not have their own voice because they are always regarded inferior to the rich people like Chitra and Deepak, who are more concerned with material affluence than human beings.

Key words: Culture, Riots, Partition, Class Conflict.

The contribution of Gurcharan Das is immense as far as Indian English Drama is concerned. His plays are the specimen that he has worked skillfully in order to have a mass appeal to his plays. His play *9 Jakhoo Hill* which has arrived on the scene in 1996, is essentially about the altering order of our society where it is evidently seen that the old middle class is giving a way to the new middle class. However there are multiple sub-themes interwoven along with this main theme. The play talks about the hold of Indian mothers on their sons and about incestuous fascinations of ageing uncles. However, the main theme in the play is the unfaithfulness in the love. Das talks about sex clearly in this play which is regarded as a quite trivial thing in the Indian society. Consequently, the emphasis is rather put in the filial than marital love. So, it is a conflicting situation for a modern man whether to value his conventional obligation as a son to his mother or to perform his duty as a husband towards his lover. Consequently, he finds himself in the dilemma as he is stuck in the middle between lover and mother.

As the name suggests the play starts at 9 Jakhoo Hills which is situated in Shimla. The setting is an upper middle class house and the Diwali is about to come, in fact there are only two days left in Diwali. The year is 1962 and India is at war with China. The play has been divided into four acts where Karan Chand is the narrator and actor. Karan brings forth the tale of two families of Lahore around whom the play is revolved and he also talks about the incidents happened with them after independence. The horrors of partition are also clearly exposed by the narrator which tears the individuals apart and reduces them merely to elements and scared beings. The situation after the independence is so desperate for these people that they just want to survive anyhow clinging to the signs of self-respect. One of

these two families is a traditional middle class family which consist Amrita, her brother Karan Chand (Mama) and Amrita's young daughter Ansuya. Karan Chand reveals, "Amrita, over there, was born into a distinguished family, into a world of grace, refinement and good taste." (144) On the other hand we have a character named Ansuya who is a twenty six years old girl and is rather an impetuous but smart girl who, "is not born to lead a staid, conventional life. Lonely, withdrawn, but with an almost fierce vitality, she wants to live fully and passionately." (144)

The husband of Amrita had died in the riots and they had lost everything and had to leave Lahore and come to Delhi where they had two mills and a big house but they had to sell them for they had heavy loss in business. They ultimately shifted to Shimla, to their summer house 9 Jakhoo Hill. It was the only thing that they had along with a small income from bonds and shares which is not adequate for them as they are habituated to a royal life-style.

On the other side there is a family which comprises, Deepak, a successful twenty seven years old business administrative who is settled in Bombay. For Deepak, the narrator says that,

He is full of energy and ambition talented and smooth, but is also under the excessive influence of his mother. Having had to come up the hard way, he has cultivated the social graces He has already done well for himself, he has a composed voice, shining eyes and a bright smile. He is a self-possessed and good natured man. (155)

Deepak's mother Chitra undergoes the horror of partition and ultimately moves to Mumbai. She makes sure, obviously after going through a lot, that her son gets the best education and after having been educated will get a good job. Chitra, "has a husband, but he doesn't count is a survivor: street smart, calculating and unconcerned about her ways." (143)

By these families the playwright brings forth the element that supports the rise of the upper middle class in our society. This class is confident with the feeling of self-respect and never to die attitude. It is full of liveliness and the one which makes the things come about. This play is the depiction of the conventional social life which is basically inexplicable to the west mainly because the people of India are always regarded as the sex-crazy in a comparatively trivial manner. Here Deepak does not marry Ansuya even though he loves her instead he marries the niece of Rai Shaheb. However, it is quite evident that the feelings and emotions of an individual are of lesser importance than the material advancement. Their love is hushed off by the newly rich mother of Deepak. Here she corresponds to the new rich upper middle class people. These people are regarded as the most dangerous people as there is no limit to their greed and they can do anything for money. Chitra is one such example who does not hesitate in spending time with Rai Saheb and who also agrees to get her son married to the niece of Rai sahib in spite of Deepak's love for Ansuya.

These people are already dead both morally and ethically. Their only purpose in their lives is to become more and more wealthy and richer. Deepak is seen as a mere puppet whose hold is with his mother. No matter what he thinks of Ansuya and his life with her, he wants to spend his entire life with her but his mother has ruined everything. Consequently Deepak is stuck in a catch-22 of contradictory values between his conventional duty as a son to his mother and his modern duty towards Ansuya. Deepak tries to convince his mother for

Ansuya by saying: It's my one chance for an honest life. She is fine person, with ideals." However, the mother replies:

Oh-ho, that girl is only after your position and your job. She has trapped you, you simpleton. Deepak, think of your future. She doesn't have a Naya paisa to her name. You're on the way up, son. Your star is going to rise. You need a rich girl to help you climb up. Her family is on the way down. She should be satisfied with a municipal clerk. (192)

However, he finally gives in to his mother and ends up getting married to Rai Shaheb's niece, leaving Ansuya totally lost in her life. Deepak gets the license for his company as he marries the niece of Rai Saheb but Ansuya does not get de-motivated. She tries to convert 9 Jakhoo Hill into a hotel which is a plan of Deepak in order to make the best use of it in their serious monetary situation by enabling Ansuya to be a self-assured and self-reliant person. He tells Ansuya, "Deepak: (Speaking like a professional manager). Why not convert it into an exclusive season hotel? ... Give it to a professional company to manage it And , I tell you, in two years , you could pay back all your debts and keep the house, too." (161)

Ansuya is alone and broken but she slowly and steadily conquers her sorrow and realizes that she should take care of her poor family. So, she decides to take control of her family's financially situation and also to prove her worth to Deepak and Chitra. She successfully transforms 9 Jakhoo Hill into a hotel and shift from Shimla to Delhi.

By the end of the play, Karan decides to go to Nagpu never to return and Ansuya and Amrita goes to Delhi. On the other hand 9 Jakhoo Hill becomes one of the flourishing hoteliers. Ansuya works untiringly on 9 Jakhoo Hill to make Deepak's idea come true but ironically none of them ever visited 9 Jakhoo Hill thereafter and it is lost forever in their memory. The play symbolizes the depiction of upper middle class families where deprived people have no voice and are often oppressed by the upper class people. They are sub-altern in this regard as they do not have their own voice because they are always regarded inferior to the rich people like Chitra and Deepak, who are more concerned with material affluence than human beings. For them money is everything and therefore it plays a significant role in the life of these people.

Thus, the plays of Das have modern themes and they try to influence every walk of life. The usual model is not followed by Das in this respect as his plays are modern and connected with the social problems. These plays allow the audience to think more reasonably and decisively, *9 Jakhoo Hill* is not an exception.

REFERENCES

1. Das, Gurcharan. *India Unbound*, New Delhi, Penguin, 2000.
2. Das, Gurcharan. *Three English Plays*, New Delhi, Oxford University Press, 2001.
3. Mortan, Stephen. *Gayatri Chakravorty Spivak*, New York, Routledge, 2003.